НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2022

Головний редактор
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина
БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія
ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція
КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина
ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Інститут історії НАН Білорусі, Білорусь
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина
ХОХОРОВСКІ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Яґеллонського університету, Польща

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE • INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2022

Editor-in-Chief
CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board
BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine
BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarus
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

Articles

RYZHOV S. M., STEPANCHUK V. M., NEZDOLII O. I., VIETROV D. O. Analysis of Micro-Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results — **5** — РИЖОВ С. М., СТЕПАНЧУК В. М., НЕЗДОЛІЙ О. І., ВЄТРОВ Д О. Мікрозалишковий аналіз кам'яних знарядь стоянки Заскельна IX у Криму: перші результати

KOZLENKO R. O. The Roman Military Presence On The Berezan Island — **26** — КОЗЛЕНКО Р. О. Римська військова присутність на о. Березань

КАЗАНСЬКИЙ М. М. Фібули східногерманської традиції з могильника Сен-Шерон у Північній Галлії — **39** — KAZANSKI M. M. Fibulae of East Germanic Tradition From Saint-Chéron in Northern Gaul

КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про одне дискусійне питання української історії XIV ст. — **55** — KOZUBOVSKYI H. A. About One Debatable Issue of Ukrainian History of the 14th Century

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

РУДИЧ Т. О. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект) — **86** — RUDYCH T. O. The Population of the Cherniakhiv Culture According to the Materials of the Cherkasy-Centre Burial Ground (Craniological Aspect)

АКСЬОНОВ В. С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка) — **101** — AKSIONOV V. S. Shells as a Costume Element of Population of the Saltiv Culture (Based on Materials from the Chervona Hirka Biritual Burial Ground)

Нові відкриття та знахідки

Discoveries and Recent Finds

СИДОРОВИЧ В. З. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі — **114** — SYDOROVYCH V. Z. New Burial of the Przeworsk Culture in Western Buh Region

До історії стародавнього виробництва | *To the History of Ancient Crafts*

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляний посуд пізньоримського часу з Війтенків: технологічний аспект — **121** — SHCHEPACHENKO V. I. The Glassware of Late Roman Time from Viitenky: the Technological Aspect

Хроніка | *News Review*

З нагоди 60-річчя Андрія Петровича Тома-шевського — **154** — To the 60th Anniversary of Andrii Petrovych Tomashevskyi

Статті

УДК 903.2(477.75)"652"
https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.005

© **RYZHOV S. M., STEPANCHUK V. M., NEZDOLII O. I., VIETROV D. O.* 2022**

ANALYSIS OF MICRO-RESIDUES ON STONE TOOLS FROM ZASKELNA IX, CRIMEA: FIRST RESULTS

The article presents the results of micro-residues study on the surface of stone tools from the lower, Acheulean layer of the cave site Zaskelna IX in the Crimea. Several recognised varieties of detected micro-residues of organic and mineral origin are characterised. Likely traces of specific wear inherent on the soft handle are identified. Pigment residues correlate with these traces. Micro-residues and use-wear indicate the possible wrapping of stone tools in the leather or plant substances with the help of adhesives containing ochre powder for safe and secure gripping in hand.

K e y w o r d s: residual analysis, micro-residues, use-wear, pigments, soft handle, Palaeolithic, Acheulean, Crimea, Eastern Europe.

Introduction

The study of various remains on stone artefacts has become an integral part of modern archaeological research of Stone Age sites. Due to the emergence of new technical means of microscopy and the development of methods of geochemical analysis, new ways of studying and interpreting stone artefacts are being formed in archaeology. At the present stage, along with the study of usage traces on stone tools, the method of residual analysis is becoming increasingly common (Anderson-Gerfaud 1986; Jensen 1988; Grace 1996; Andrefsky 2005; Marreiros, Gibaja Bao, Bicho 2015; Rots et al. 2013; Lemorini, Cesaro 2014; Stemp, Watson, Evans 2016; Pedergnana et al. 2016; Cnuts, Rots 2018).

In the context of Palaeolithic sites, finds of natural dyes, including iron oxides and oxyhydroxides, have always attracted particular attention. Historians and archaeologists traditionally consider such finds mainly as a reflection of symbolic behaviour. Numerous ethnographic and written sources serve as the basis for such interpretations (Wreschner et al. 1980; Doménech-Carbó, Osete-Cortina 2016; Watts 2018; Knight 2018). The general name «ochre» is a simplified term used in the archaeological literature for iron oxides and oxyhydroxides.

Red ochre (hematite) can be obtained from limonite by natural or anthropogenic dehydration. Natural formations of oxides and oxyhydroxides were formed in different geological periods. On the territory of Ukraine, powerful deposits of limonite were found (in the Kryvyi Rih basin and the east of the Kerch Peninsula (Антропов 1958).

It should be noted that sometimes stalactites are formed in karst cavities, often forming limonite, hematite, and malachite in the shape of buds. Occasionally, such forms of influxes have a shiny surface. In geology, such formations are called «glass heads» (Музафаров 1979).

In 2005, at 5 km north from Zaskelna IX, in the Paleogene sandy loam of the Ak-Kaia plateau, small accumulations of yellowish-brown (sometimes cherry-red) iron hydroxides and oxides with yellow-brown flint nodules were found (Степанчук та ін. 2006). The current paper adds new information to the al-

* RYZHOV Sergii Mykolaiovych — PhD in History, Associate professor, Department of Archaeology and Museum Study, Kyiv Taras Shevchenko National University, ORCID 0000-0002-3229-1020, *seryzh@knu.ua*

STEPANCHUK Vadym Mykolaiovych — DSc in History, Leading Research Fellow, Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-5476-2284, *vadimstepanchuk@iananu.org.ua*

NEZDOLII Oleksandr Ivanovych — Junior Research Fellow, Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-7465-9164, *oleksandr.nezdolii@gmail.com*

VIETROV Denys Oleksandrovych — PhD in History, Research Fellow, Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-1879-3163, *vetrovd@ukr.net*

Fig. 1. Location of Zaskelna IX and key sites of the Ak-Kaia variant of Micoquian in Chervona Balka (Red Gully) near Bila Skelia village, Bilohirsk district, the Crimea: *V* — Zaskelna V; *VI* — Zaskelna VI (Yu. H. Kolosov's); *IX* — Zaskelna IX

ready known analysis published in Ukrainian language (Рижов та ін. 2021).

The oldest evidence of the ochre usage comes from Africa. In particular, it is believed that ochre was deliberately collected and used in the Katu Pan site, which is dated about 500 ky (Watts, Chazan, Wilkins 2016). Pieces of ochre with traces of processing and usage and its remains on artefacts have been found in Pleistocene layers of many South Africa cave sites: Pinnacle Point (64 ky, layer B), Klasies River (100—85 ky) and Blombos (100 ky) (Watts 2010; Henshilwood et al. 2011; D'Errico et al. 2012; Beaumont, Bednarik 2013; Watts, Chazan, Wilkins 2016). In this context, it is worth mentioning the discovery on the ninth terrace of the Crimean southern coast (Чепалыга 2017) of several red-brown flattened pebbles, presumably siderite ($FeCO_3$) with signs of knapping, numerous dents and scratches. These pebbles were found together with flake and pebble tools of the Lower Palaeolithic appearance. For the Middle Palaeolithic period, ochre has been documented for many sites, including those known in the Middle East and the European continent (Hardy et al. 2001; Hovers et al. 2003; Hodgskiss 2010; Moncel et al. 2012; Сериков 2013; Lemorini, Cesaro 2014; Rots et al. 2013; Key, Lycett, Stephen 2017; Venditti et al. 2019; Velliky et al. 2019; Dayet et al. 2019). Fragments of ochre, often with various signs of intentional transformation and usage, are frequently found at Middle Palaeolithic sites of the Crimea (Колосов 1986, с. 37; Степанчук 2006, с. 248—249; Степанчук, Цвелых 2018; Степанчук, Нездолій, Вєтров 2018).

Modern research on various aspects of natural pigments usage is closely linked to experiments of ochre interaction with stone artefacts clarifying, the supply and origin of ochre (Hodgskiss 2010; 2020; Brooks et al. 2018; Lemorini et al. 2020). Ethnoarchaeological studies witnesses a widespread use of ochre as a component of aggregate paste for fastening lithic tools in a shaft, handle, leather and grass frame (Wadley, Williamson, Lombard 2004). In particular, African Palaeolithic sites provide valuable evidence for ochre as a component-filler for connection frame made of diverse organic materials with a sur-

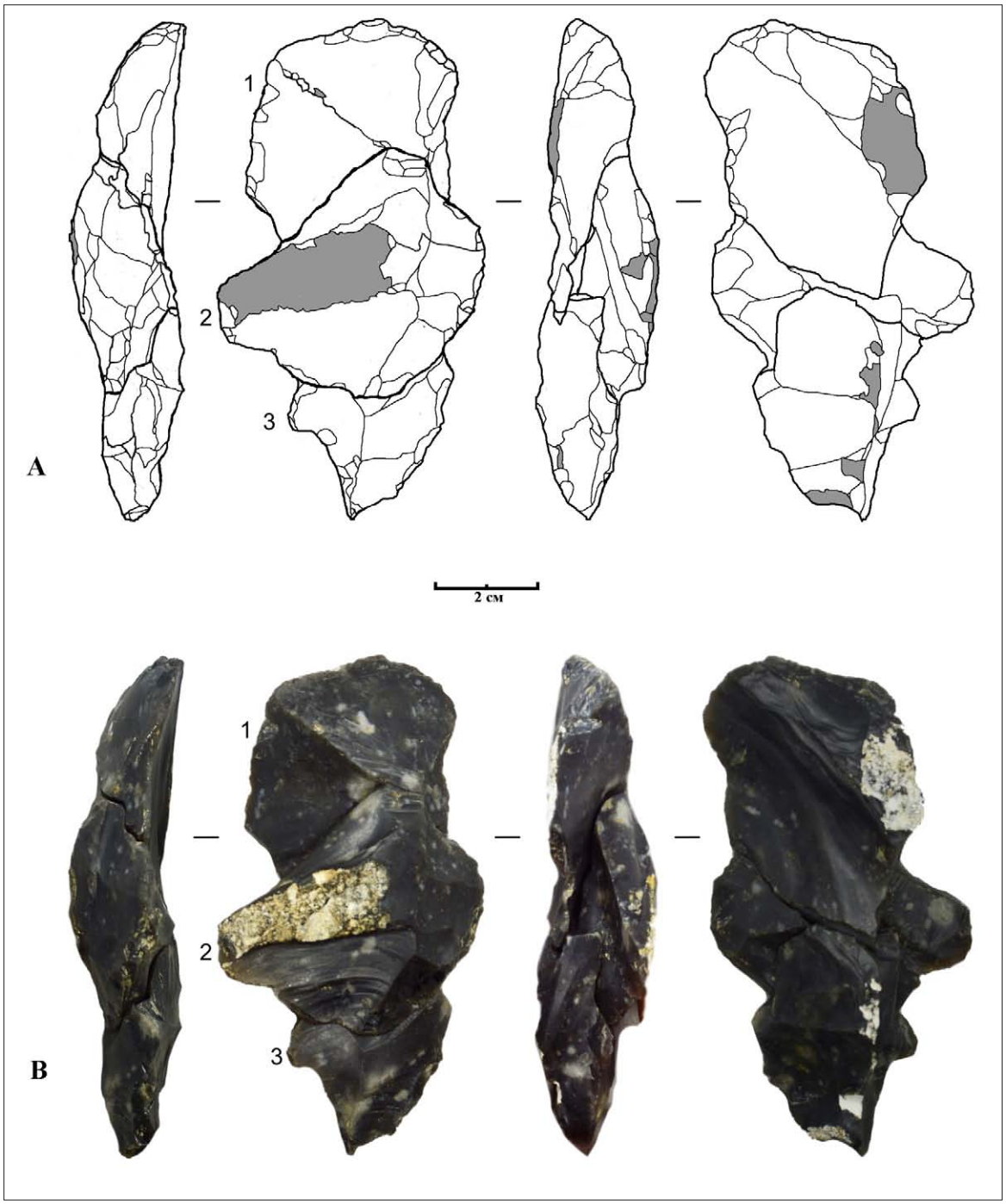

Fig. 2. Zaskelna IX, lower layer. Refitting of several flint flakes, demonstrating the usage of bipolar technique and rough shaping

face of lithic artefact (Wadley 2005; Wadley, Hodgskiss, Grant 2009; Rots, Van Peer, Vermeersch 2011).

Materials

General information about Zaskelna IX site. Zaskelna IX is located in the eastern part of the Crimean foothills, on the right bank of the Biiuk-Karasu River, near Bila Skelia village in Bilohirsk district, at the head of Chervona Balka (Red Gully) (fig. 1). The site is located beneath a three-meter cliff of nummulitic limestones, nearly 90 m above the river level. In front of the steep slope towards the gully, there is a slightly sloping area. Several fissures traced extend towards the monolith of the limestone plateau, one of which is interpreted as an entrance into a buried cave. The destruction of the entrance part and significant subsidence of the cave vault is explained by tectonic movements. Worthy to emphasise that this is the only Palaeoli-

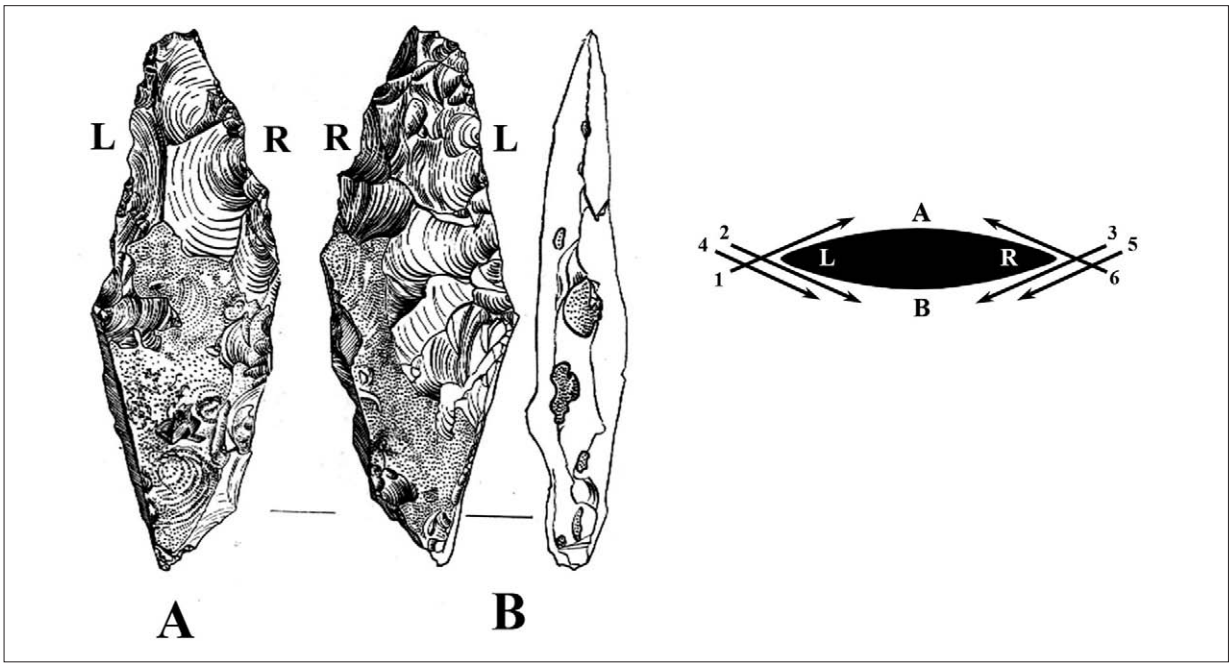

Fig. 3. The hand-axe from the lower layer of Zaskelna IX (artefact 10, Table 2), an example of technical information. The drawing after Yu. H. Kolosov (Колосов 1983, табл. LXXIV). Raw material: flint; type of treatment: shaping; order of processing of surfaces of the artefact: A (phase I) / B (phase II) / A (phase III). Processing stages: 1 (I) AL ▲ ↕ ?; 2 (II) BR ▲ ↕ ?; 3 (II) BL ▼ ↓ ?; 4 (II) BL ▼ ↓ ?; 5 (II) BR ▲ ↕ ?; 6 (III) AR ▼ ↕ ? I, II, III — phases of artefact shaping; 1—6 — stages of artefact shaping; A, B — artefact planes; L, R — artefact edges; ▲ ▼ — position of the point of convergence of the artefact edges; ↕ ↓? — the direction of the sequence of removals

thic cave site in Chervona Balka that faces North and is located at the very gully's head.

Yu. H. Kolosov discovered the site in 1969. In 1974—1975 and 1977, Zaskelna IX was explored by the Crimean Palaeolithic expedition (Колосов 1983). In total, the area of about 15 m^2 was investigated. Small scale excavation of the site was carried out in 2005. According to the stratigraphic features of the sediment column, the significant water content of the karst cavity of Zaskelna IX is reconstructed for ancient times. The results of the research in 2005 confirmed the presence of an underground watercourse in the cavity of the site (Степанчук та ін. 2006).

During the works of 1970's, the method of excavation by horizontal tunnel was used. Zaskelna IX was interpreted as a two-layered site. Yu. H. Kolosov recognized the finds referred to as the upper layer in a pack of sediments ranging between 20 cm from the day surface to a depth of about 1 m. This pack contained several artefacts and a few small and massive animal bones, separate teeth of predators and rodents. Flint artefacts are represented by blades and five bladelets with blunted edges presenting Graverttian points. It is not excluded that the finds of the upper layer may be the remains of a short-term Gravettian site washed away from the plateau's surface. Its possible age is indicated by radiocarbon dates by 26700 ± 200 (Ki-11682), and 25600 ± 200 (Ki-11678) BP obtained due to bone samples (Степанчук 2006). The faunal assemblage of the layer could be the result of human activity. It could also be the prey of small predators and birds of prey, which periodically used the niche of the rock fissure as a refuge.

Accordingly, to Yu. H. Kolosov's data, the lower cultural layer began at a depth of 1,5 m. Huge limestone blocks underlaid the clayey sediments with narrow gaps and small voids between them. These blocks represent a likely rock bottom of the karst cavity. Flint artefacts and bone remains of large, medium and small mammals are found in the layer, among which there were several small burnt fragments of tubular bones (Колосов 1983). The collection contains the quantitatively predominant saiga, primitive bison, reindeer, horse, mammoth (presented only by pieces of teeth) and other animals (Колосов 1983; Журавлев 2015). The absence of hearths recorded by excavations, lack of any signs of ancient surface, signatures of periodical watering, and a small number of stone artefacts of the second cultural horizon indicate this site's short-term nature.

Geochronological position. The lower layer of the site has no direct indication of the chronological position, although the remains were found in

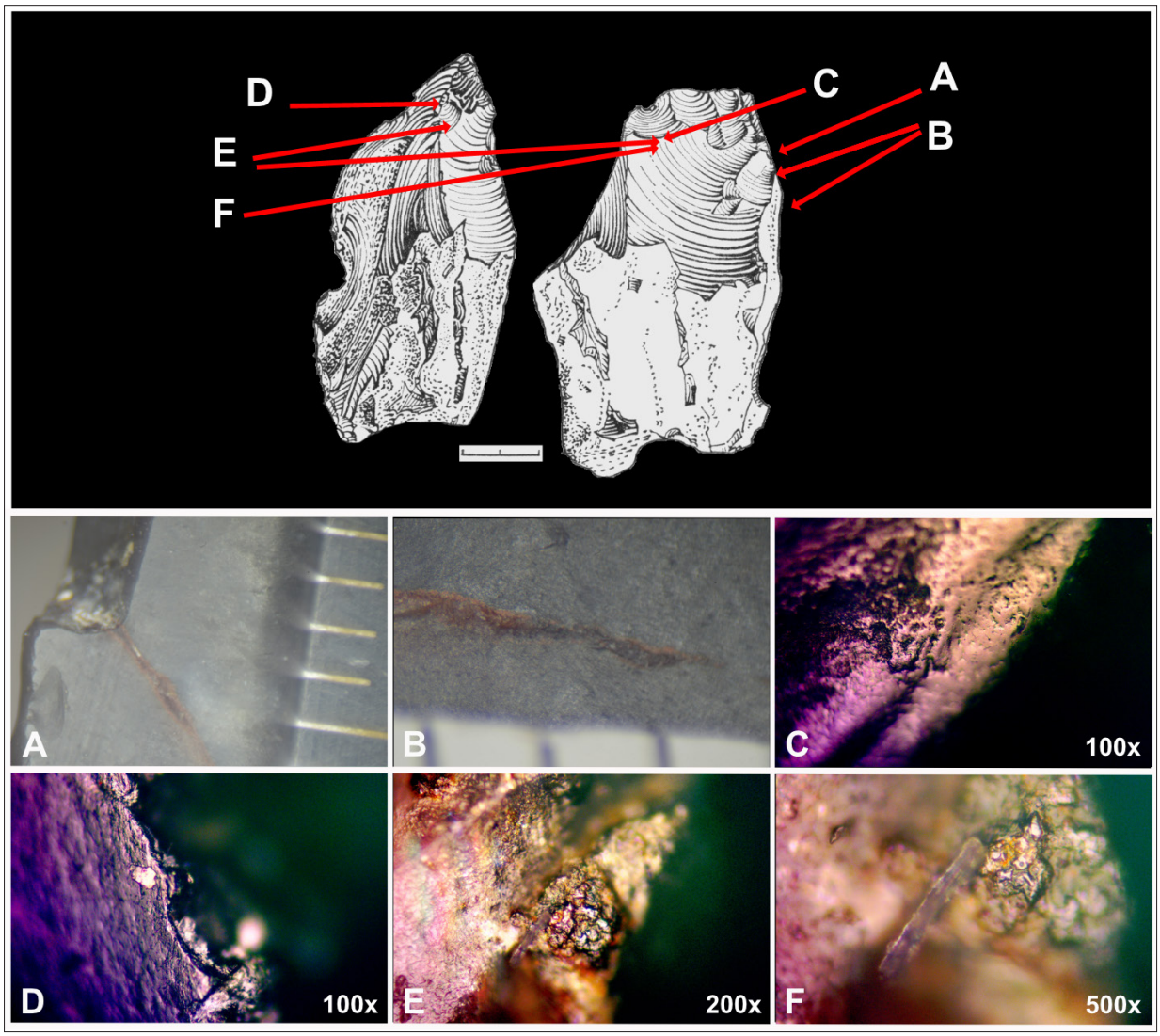

Fig. 4. Stone artefact 2. Zaskelna IX. The points of observation are marked with letters. *A, B* — crack filled with ocher; *C, D* — bright spot with groove (top and side view); *E, F* — the content of the filling groove — dark grey ochre pigments and organic residues

a stratigraphic context. Absolute dates are also not available. Traditionally, the age of the site is correlated with the last interglacial. Geomorphological data are of interest. The site is located at the head of Chervona Balka. To judge by the common regularities of gully formation, rock shelters suitable for settlement first appear at the mouth, then middle parts of gullies, and lastly, at their heads. In this case, Zaskelna IX, located at the very head of the gully, should be, at least, of the same age as other Middle Palaeolithic sites discovered in Chervona Balka. However, the lower layer of Zaskelna IX industry is more archaic than the materials found even in the lowest layers of Zaskelna V and VI in the upper tier of rock shelters or the lower buried level of rock shelters (Alioshyn grotto). The discrepancy is explained by the fact that the gully «*... had began to be settled not from the mouth or middle parts ... but from its upper reaches*» (Колосов 1983). This hypothesis is based on the O. Kliukin version of Chervona Balka formation in the Middle Quaternary period and its stabilisation as a result of the interception of the gully runoff during the Mousterian period (Клюкін, Колосов 1978).

An alternative version of the gully formation has recently been proposed: its appearance is explained by the development of hypogenetic karst (Климчук и др. 2013). According to this version, the cavities were formed directly in the limestone massif. Their opening occurred almost simultaneously along the entire length of the gully somewhere in the Late Pleistocene. This explanation is in good agreement with the young (post-Riss-Wurmian) age and the currently argued synchronicity of the settlement stages of all known Neanderthal sites in the Ak-Kaia area. The network of underground cavities

inside the limestone massive could start with ponor, which is a place where a surface stream flowed underground into karst in the area of Zaskelna IX. It can also be assumed that initially, the site was not a cave or rock shelter situated in the gully, but a location on a plateau in a suffusion depression near the mentioned ponor. In this case, the chronology of the lower layer of Zaskelna IX may well essentially precede the time of formation of the gully itself.

Stone industry of the lower layer of Zaskelna IX

Raw materials. Light-grey, grey, grey-brown, dark grey varieties of fine-grained, high-quality flint of the Turonian Cretaceous deposits were used as raw materials to manufacture the artefacts. Most of the artefacts have a chalk crust, sometimes eroded, sometimes fresh and brittle. In terms of colour, nature of the crust, features of inclusions, and the nature of zonation, the flint raw materials generally correspond to samples originating from local outcrops (Рыжов, Левчук 2018). There are exceptions: an item made of light grey flint with layered light-coloured zonation and an item made of light grey inhomogeneous flint. Such raw materials are more typical for the sites of the South-Western Crimea, in particular for the Bodrak River valley. The raw material of flakes generally corresponds to the raw material of heavy tools, and the exceptions are two Levallois flakes and a chopper-core. Thus, we can assume that assemblage includes several items from a mobile set of artefacts. In contrast, the predominant portion of artefacts are manufactured on pebbles and flint plates procured from the nearby deposits remoted at a distance of up to 5 km from the site.

As a potential source of pigments, the inhabitants of the lower layer of Zaskelna IX could use ochre concretions from Paleogene deposits, which are still observed at a small depth from the surface on the northeastern erosional slopes of the upper Ak-Kaia plateau, about 5 km from Chervona Balka. Another possible supplier of pigments is erosion processes, in the course of which the hydroxides and iron oxides are washed off the upper plateau and enter the karst cavities. Therefore, a source for pigments might be at one-step accessibility in the form of iron inflows or limonite pseudomorphoses (Бойко 2015).

Taphonomy. The physical preservation of the flint artefacts surfaces in the collection is quite good, which indicates their rapid burying. As a rule, the stone artefacts are not rolled or patinated, except for the only micro-flake. More intensive surface erosion is typical for two flakes from light grey flint and the chopper-core. The stone artefacts of the lower layer seem not to be relocated for a considerable distance, but, at the same time, the lithic as-

Table 1. **Typological structure of the lithic assemblage of the lower layer of Zaskelna IX, according to Yu. H. Kolosov (Колосов 1983) and the authors' definitions**

Typological definition	After: Колосов 1983	The study of 2019
Pre-cores	1	—
Flint fragments	—	14
Massive splinters	—	4
Flakes	67	28
Including *'knife-like blades' or bladey flakes*	6	—
Including *citron*	1	1
Levallois points	2	2
Single straight side-scrapers	1	2
Convergent side-scrapers	1	—
Chisel-like tools	1	1
Backed knives	2	—
Bifacial tools	10	10
Including *handaxe-like knives with a handle*	2	2
Including *handaxe-like knives with a back*	1	1
Including *handaxes*	2	2
Including *chopping and cutting tools*	1	1
Including *choppers*	2	2
Core-like choppers	—	1
Spearheads	1	1
Fragments of bifacial items	4	—
Total	90	60

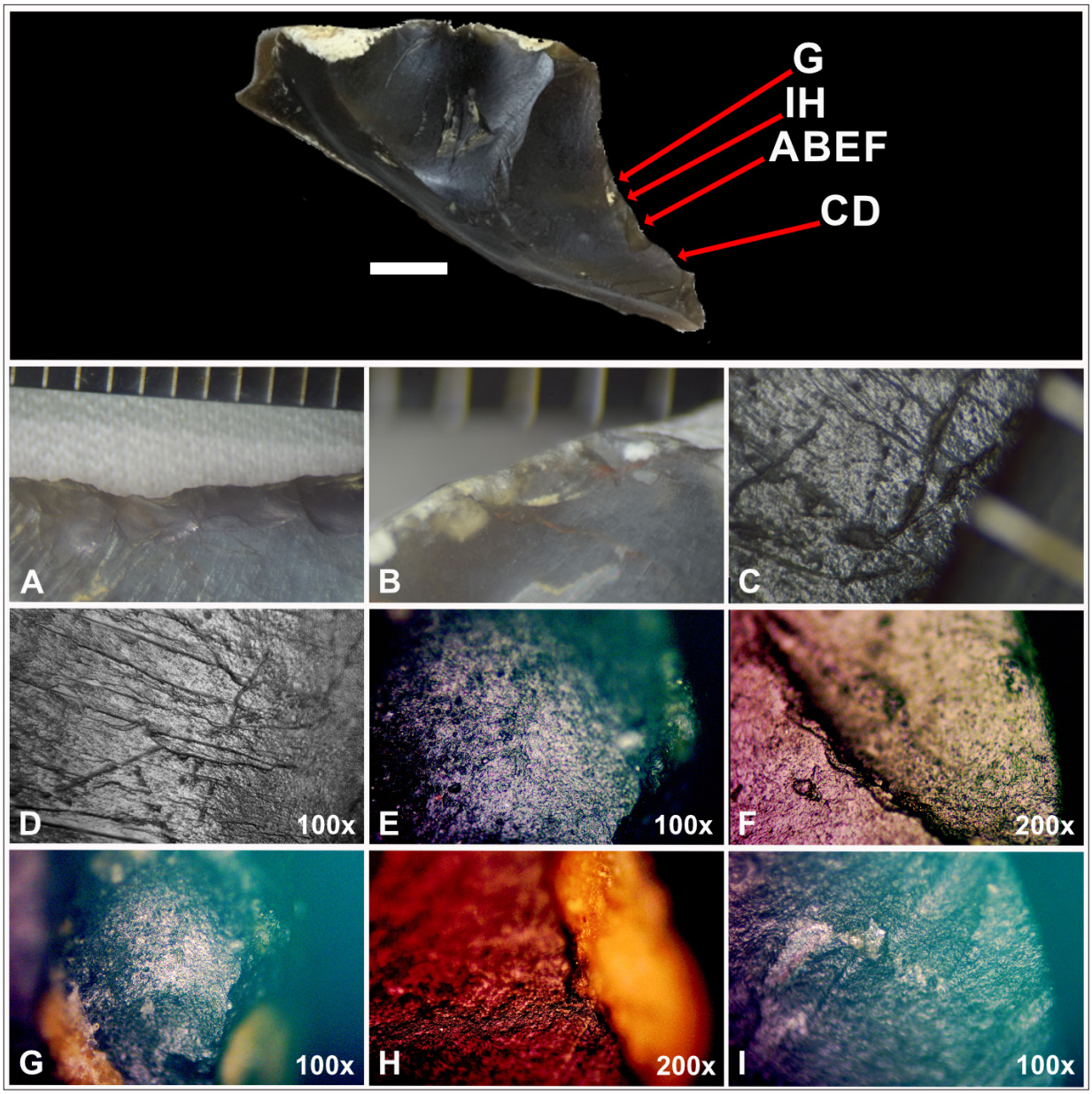

Fig. 5. Stone artefact 3. Zaskelna IX. *A, B* — microcracks filled with ochre and adhesive mass of light grey colour on the retouched edge; *C, D* — longitudinal and oblique striations from contact with hard material; *E, G, I* — isolated bright spots on the area of the edge damage; *G, H* — pasty residues of red pigments

semblage is incomplete. The infrequency of small-sized stone artefacts indicates either the washing out of the small fraction or, less likely, its loss during excavations. Some artefacts in the collection of the lower layer of the site have features that can be interpreted as natural fractures. They may relate to the conditions of cultural remains displacement as a result of the partial collapse of the suffusion depression in which the site was initially located.

Typological structure. According to Yu. H. Kolosov, the assemblage of the lower layer of Zaskelna IX includes 89 mainly light grey and black and isolated pink flint artefacts and a fragment of a slate plate (Table 1). Most of the tools are bifacial; among them, hand-axe like backed knives prevail. Our and Kolosov's typological definitions are principally well agreed, save for the one significant exception. It concerns the artefact that Yu. H. Kolosov defined as a core, while we define it as a chopper-core or core-like chopper. According to Yu. H. Kolosov (Колосов 1983), the amount of tools in the complex of the lower layer of Zaskelna IX is 28 %. Our examination reveals that the assemblage have no signs of on-the-spot core knapping; there are only waste-flakes from tool reshaping and sharpening and damage (fig. 2). Some tools were also reshaped directly at the site, as witnessed by a few refittings (fig. 2: 2—3). Two massive chips with straight axes on presumably dis-

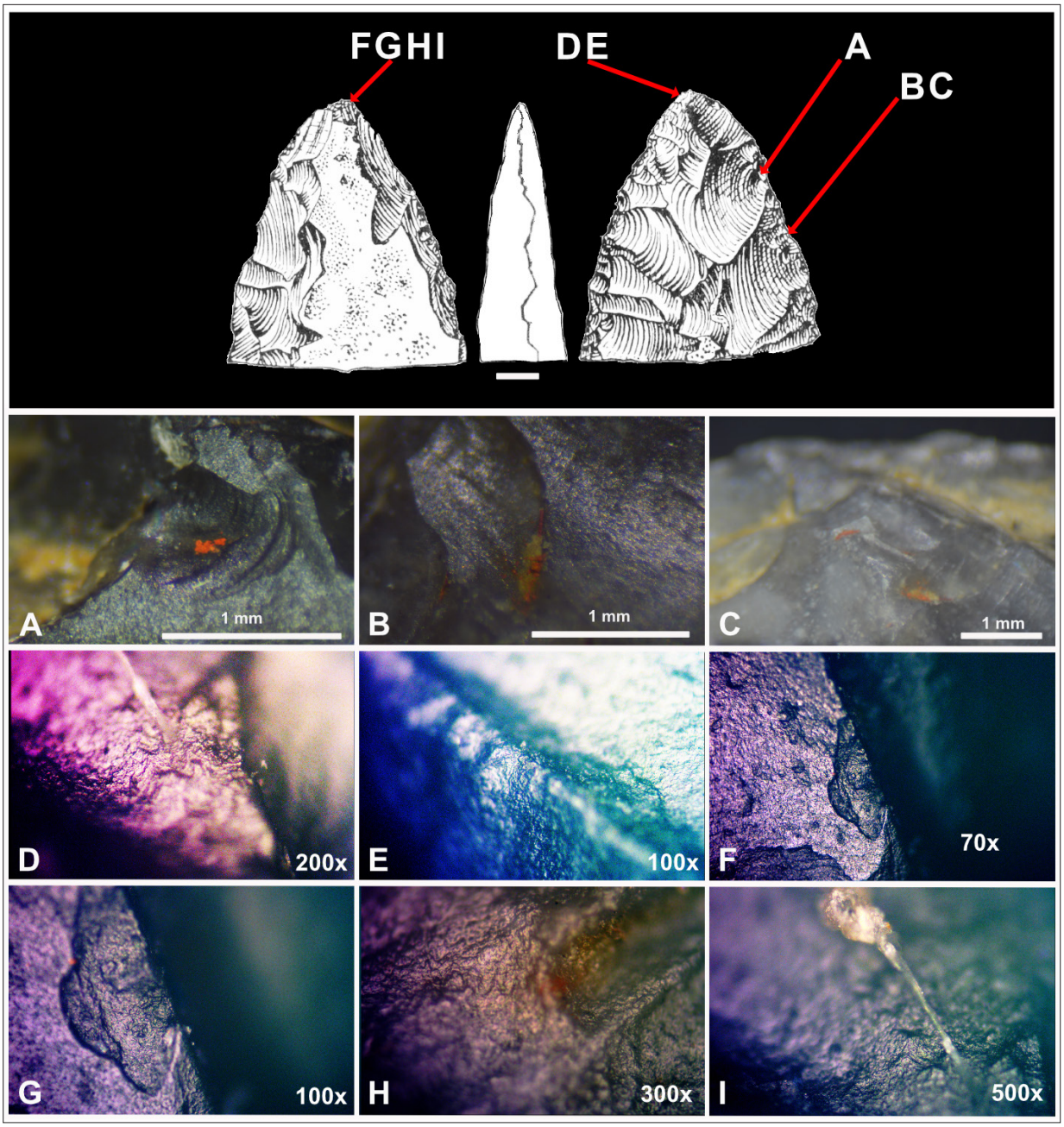

Fig. 6. Stone artefact 4. Zaskelna IX. *A—C* — pigment residues; *D* — organic residues in the micro-groove; *E* — perpendicular striations from contact with soft material; *F, G, H* — damage from the hafting; *I* — collagen residues (?)

tant raw materials document core usage with a bipolar scheme of work surface utilisation and roughly preparation of the striking platforms. Bifacial forms of the lower layer assemblage constitute 60 % of the total number of tools, according to Yu. H. Kolosov (Колосов 1983). The available flakes and chips demonstrate no correspondence to the available bifaces on their negatives' dimensionality and quantity. This evidence indicates the bifacial artefacts reached the site ready-made.

Attribution of the stone industry. For a long time, the industry of the lower layer of the site was referred to the earliest period of the Ak-Kaia Mousterian culture (Колосов 1983; Колосов, Степанчук, Чабай 1993). This interpretation is due to searching for the local origins of manufacturing tradition of backed bifacial tools. Numerous archaic features (hand-axes, choppers) of Zaskelna IX lower layer assemblage were explained by the specificity of the economy profile of the site, left by the bearers of the Micoquian Ak-Kaia industrial tradition. However, the recent reexamination of the assemblage showed that technologically the lower layer of Zaskelna IX has little in common with the Eastern European Micoquian, known in the

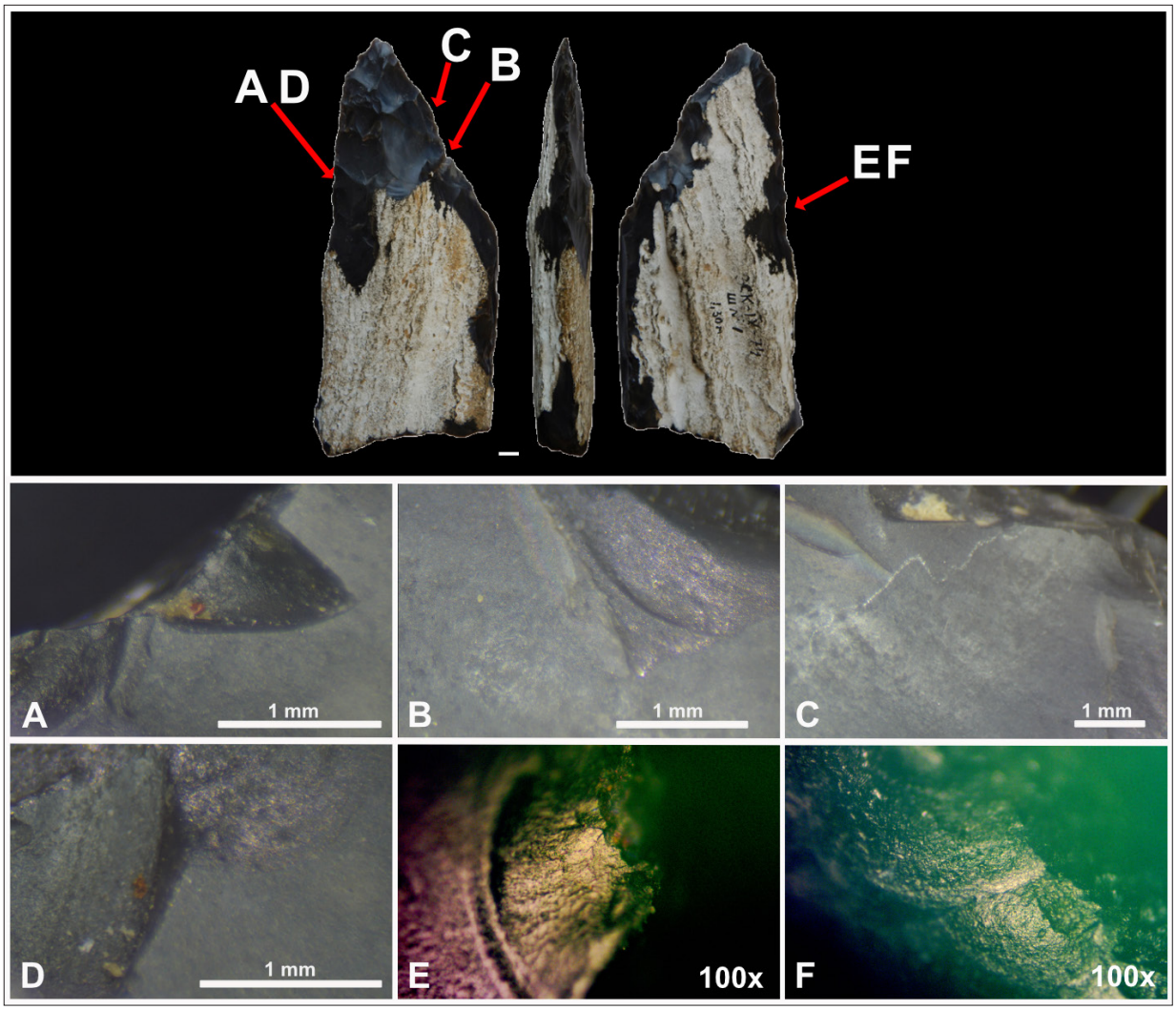

Fig. 7. Stone artefact 5. Zaskelna IX. *A—F* — pigment residues and traces of damage in the areas from the hafting

Crimea and elsewhere (Чабай 2018; Очередной 2011; Kot 2013). The sequential shaping of the surfaces of bifacial tools is most typical for the Micoquian tradition (Bosinski 1967; Joris 2006). Instead, a method of sequential processing of edges was used at Zaskelna IX, additionally accompanied by turning the tool surfaces and their rotation by 180° in a plane (fig. 3). In contrast to the stone assemblages of even the oldest Micoquain layers of Zaskelna group of sites, the bifacial artefacts of Zaskelna IX show surfaces roughly shaped by large removals produced exclusively by a hard hammerstone. There is no regular retouching along the working edges, and some artefacts show signs of using the bipolar technique for manufacturing and reshaping. The assemblage of the lower layer of Zaskelna IX contains archaic types, namely hand-axes and choppers. The archaic typological and technological features attribute the lower layer's assemblage to the Acheulean (Stepanchuk, Nezdolii 2018; Stepanchuk, Ryzhov, Nezdolii 2019). Dated analogies in remote areas (Doronichev, Golovanova 2003; Moncel, Schreve 2016) suggest that the age of the discussed materials may be at least 300—200 ky.

The series of stone artefacts involved in the study. For the residual analysis, we selected 15 stone artefacts from the lower layer excavations in 1974—1977. Pigment residues were found on eight stone artefacts (Table 2; fig. 4—11).

The artefacts showed traces of encryption using ink and glue and signs of easy cleaning after excavations on visual inspection. The surfaces preserve limestone-carbonate spots and remnants of detrital sand. At low magnification, areas with a light blue patina are visible under the microscope. The microrelief of the scar negatives of bifacial artefacts is plane and uniformly displayed under different lighting angles. The edge areas with signs of wear in the shape of scars and micro-scars have varying degrees of gloss and surface roughness due to the contact with different materials. Striation, edge-dam-

Table 2. **Stone artefacts of Zaskelna IX, for which micro-residue analysis was carried out**

Artefact, No.	Inventory No.	Presence of pigments	Depth, cm	Length, mm	Width, mm	Thickness, mm	Weight, g	Index of Invasiveness ***
1	Зск. IX-74, шурф 1		95—125	106	65	31	293	0,5
2	Зск. IX-74, шурф 1, П1	+		110,2	63,8	47,1	321	0,42
3	Зск. IX-74	+		11	54	20	12	
4	Зск. IX-75, сл. 2, № 39	+	125—130	64,7	56,6	20,9	69	0,85
5	Зск. IX-74, шурф 1	+	138	193	81	34	609	0,67
6	Зск. IX-74, шурф 1	+	95—125	179	80	30	448	0,63
7	Зск. IX-75, сл. 2	+	131	154	70	41	475	0,57
8	Зск. IX-75, № 56		160—225	57	84	677	402	
9	Зск. IX-74, шурф 1, прирізка		115—180	103	57	21	152	
10	Зск. IX-75	+	102 (?)	178	62	32	348	0,81
11	Зск. IX-74		125	22	44	60	27	
12	Зск. IX-75		198	140	57	38	297	0,93
13	Зск. IX-75, прирізка		115—180	99	65	18	133	
14	Зск. IX-74, шурф 1	+	135—180	95	47	13	49	
15	Зск. IX-75, сл. 2, № 36		125—180	67	35	12	28	

*** After: Clarkson 2002

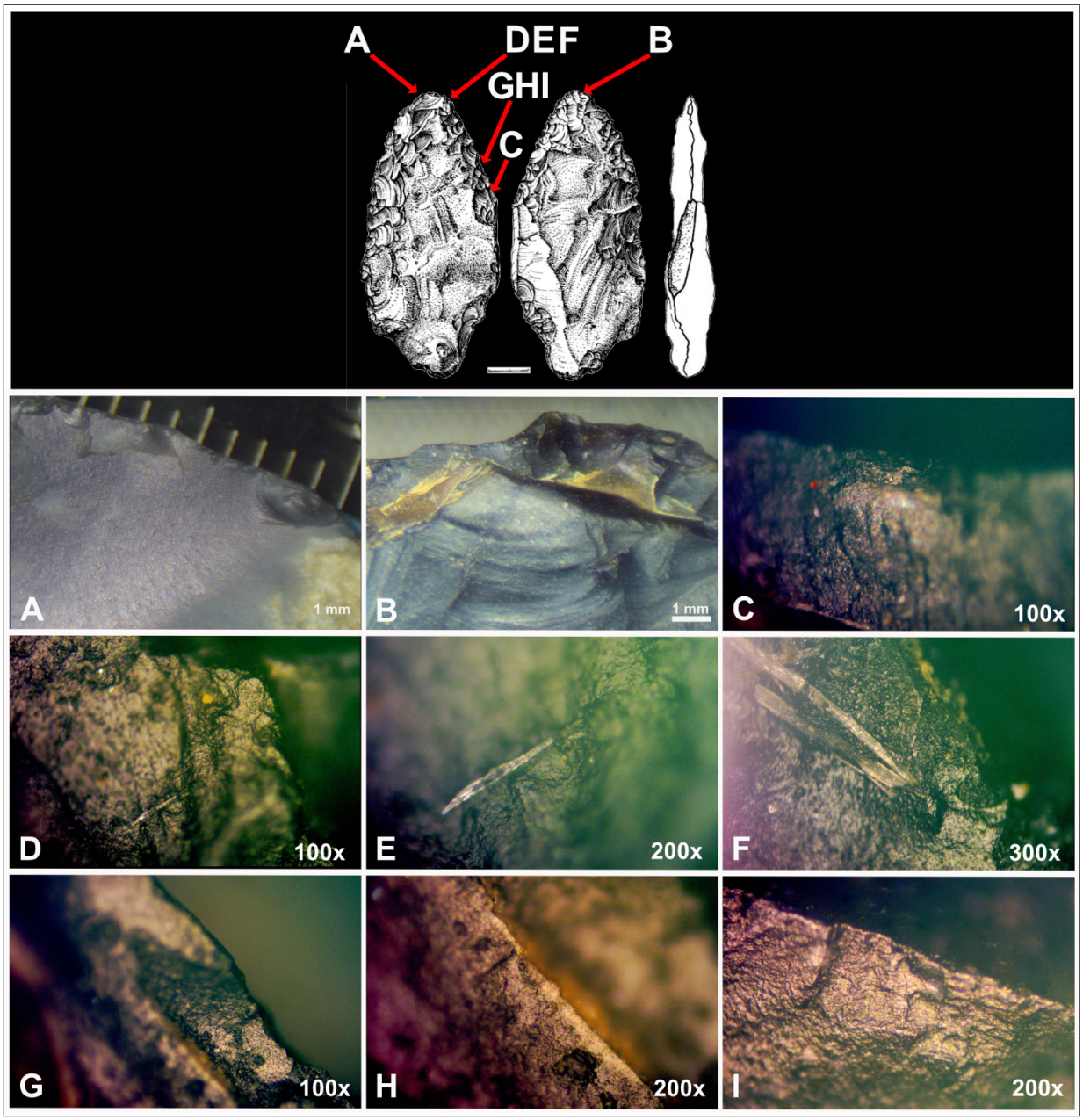

Fig. 8. Stone artefact 6. Zaskelna IX. *A—C* — edge damages are associated with contact from hard to soft materials; *B* — dark grey pigments; *D—F* — residues of organic material; *G—I* — damages are associated with contact of medium soft material

age, edge-rounding and bright spots were observed in some areas of flint tools. Nodules, drops, flaws formed of various non-siliceous materials are determined on the surfaces of edges with signs of wear.

Lithic artefacts and fauna remains are stored at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Methods

To examine the surface of artefacts, we used a Wraymer LW-820T binocular stereoscopic microscope. The total magnification ranges between 6.7 to 45 x; the eyepiece field of view is 22 mm. A Nikon D 3200 camera with a SA 20 microscope adapter with 2 x magnification was used for photography. For more than 100-fold magnification, an XJL-101a-Ulab metallographic microscope with replaceable revolving heads was used. The maximum magnification constitutes up to 1000 x.

Results

In the process of studying macro- and micro-traces of usage on stone artefacts from the lower layer of Zaskelna IX, traces of damage and destruction, as

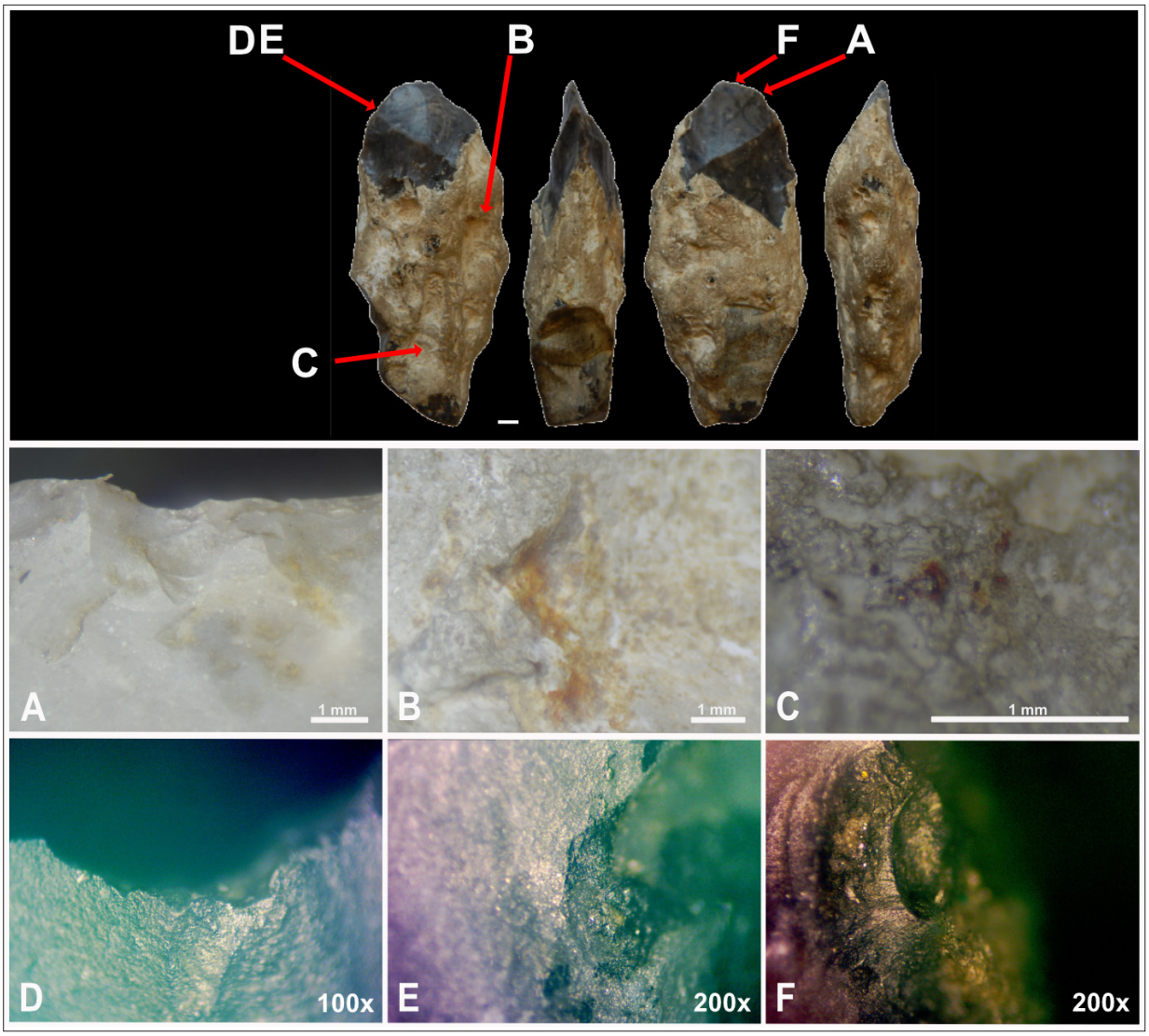

Fig. 9. Stone artefact 7. Zaskelna IX. *A, B* — residues of light grey pigments; *D* — diagonal polishing on the edge damage; *E, F* — residues of dark grey pigments approaching black

well as remnants of organic and mineral pigments of different colours, as well as probable remains of plant origin, were detected.

Evidence of edge damage and breakage. There are two varieties of this kind of macro- and micro-wear traces. The first variety is associated with the edge damages that appeared during intense contact with hard, sometimes medium-hard, and rarely soft material. Irregularly stepped, half-moon scars and scars with feather termination with low or medium degrees of edge damages rounding are found. They are mainly located at the point of convergence of the left and right edges both on convex and straight areas. Perpendicular and diagonal striations and rough polishing are observed, which can be associated with cutting and chopping operations in the disassembly of animal carcasses. Another variety of wear traced on the main surfaces and peripheral ends of artefacts indicate a different cause of damages. There are longitudinal striations and shiny light polishing (bright spots) in the distal and medial parts of the artefacts, on ridges between negatives and along the artefacts' edges. The latter are blunted due to abrasion and damage.

Residues of pigments. As a rule, outside the zones that were showing the wear damage, which occurred during the work, the remnants of organic and mineral composition pigments were recorded under magnification in different parts of the artefacts. By colour, the detected pigments are divided into three groups: red with light and dark shades, light grey with yellow and green hues, and dark grey to black. The variously coloured and mainly presented in spot-like form, the residues also differ in density and structure. The first group consisted of conditionally «red» pigments with a fragile base containing quartz impurities in the mi-

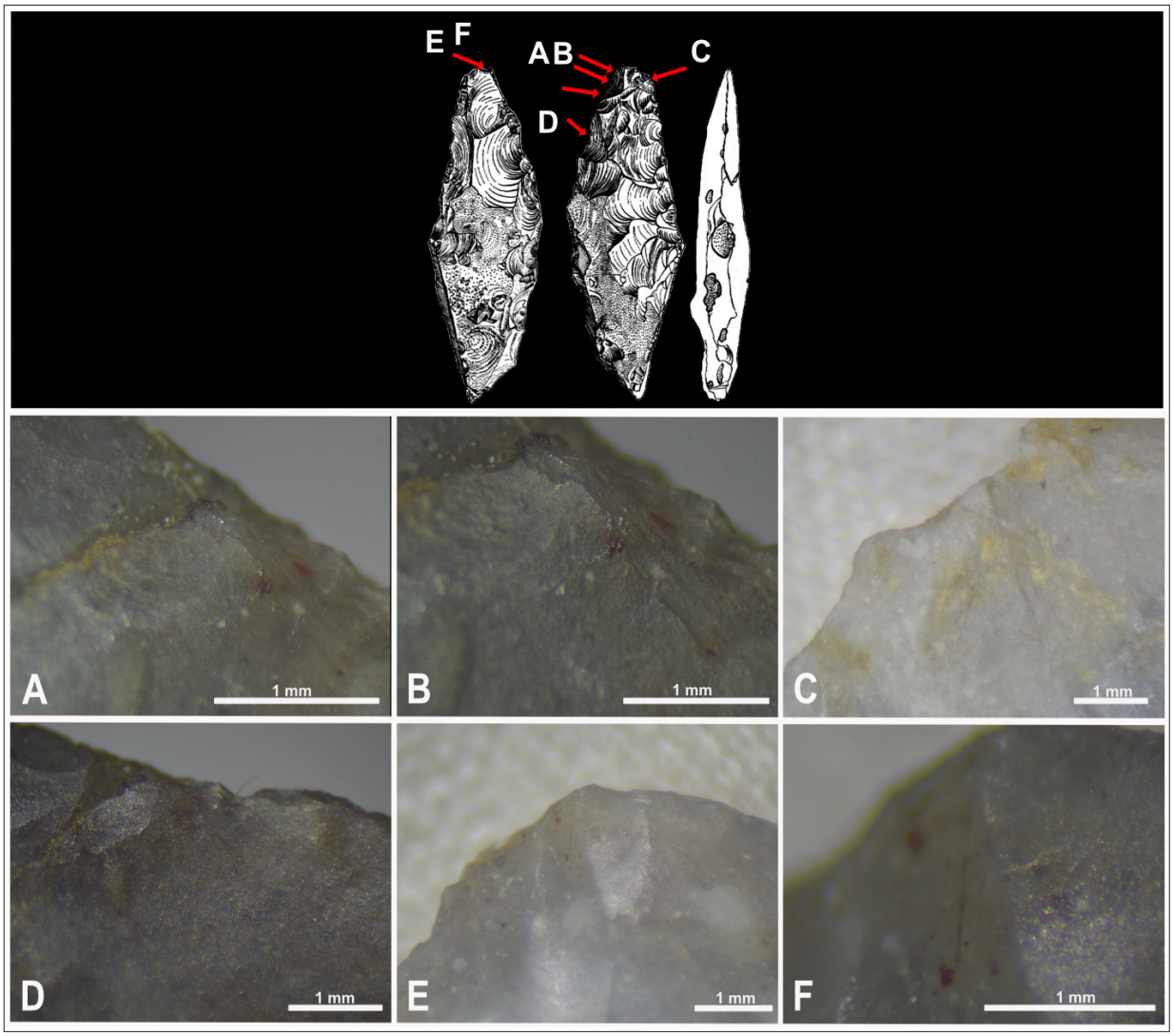

Fig. 10. Stone artefact 10. Zaskelna IX. *A—C* — residues of pasty light grey and red pigments

crostructure, traced at a magnification of 10 to 90 x. The quartz grain diameter is less than 0.1 to 0.5 mm. There are transparent with glare and opaque yellowish oval grains of quartz, and when trying to tear them off the surface, they break up into tiny elongated lamellar parts. Under a magnification of up to 200 x, the reflecting light dark grey to almost black rounded droplets are observed (fig. 4: c—f; 5: f; 8: g; 9: e; 11: a, b, d).

Residues of the second group, namely light grey pigments with yellow and green hues, are characterised by a pasty base of organic origin. The structure is pasty and translucent with glare. In pigments, from time to time, elongated and oval with a reddish colour are traced from separate spots of light and dark shades. Often red dots of the first type are attached to them. As a rule, they are located on the top of these spots (fig. 6: b, c; 7: a; 8: b; 9: b; 10: a—c; 11: e). Along the periphery, the spots smoothly transit to the surface of the flint artefact. Depending on the location and structure of the flint material, the transition zones are also traced in microcracks and cavities (fig. 5: a, b; 6: b, c; 9: a—c; 10: a; 11: c, e, f).

The third group includes dark grey, amorphous, often spotted pigments. At the periphery, these resinous spots have sharp contacts into the primary siliceous material of the artefact. When trying to tear them off the surface, they break up into small fragments with smooth edges (fig. 4: c—f; 8: c, g; 9: e, f).

Remains of probable plant origin. During the research, the remains of organic materials were recorded, which requires more detailed further research. In particular, on artefact 6 (fig. 8), fragments of plant origin (tree ?) were revealed, according to preliminary estimates. Fragments were found in the locations with scaring fractures of the biface. Use-wear, morphology and topography of the section indicate contact with hard organic

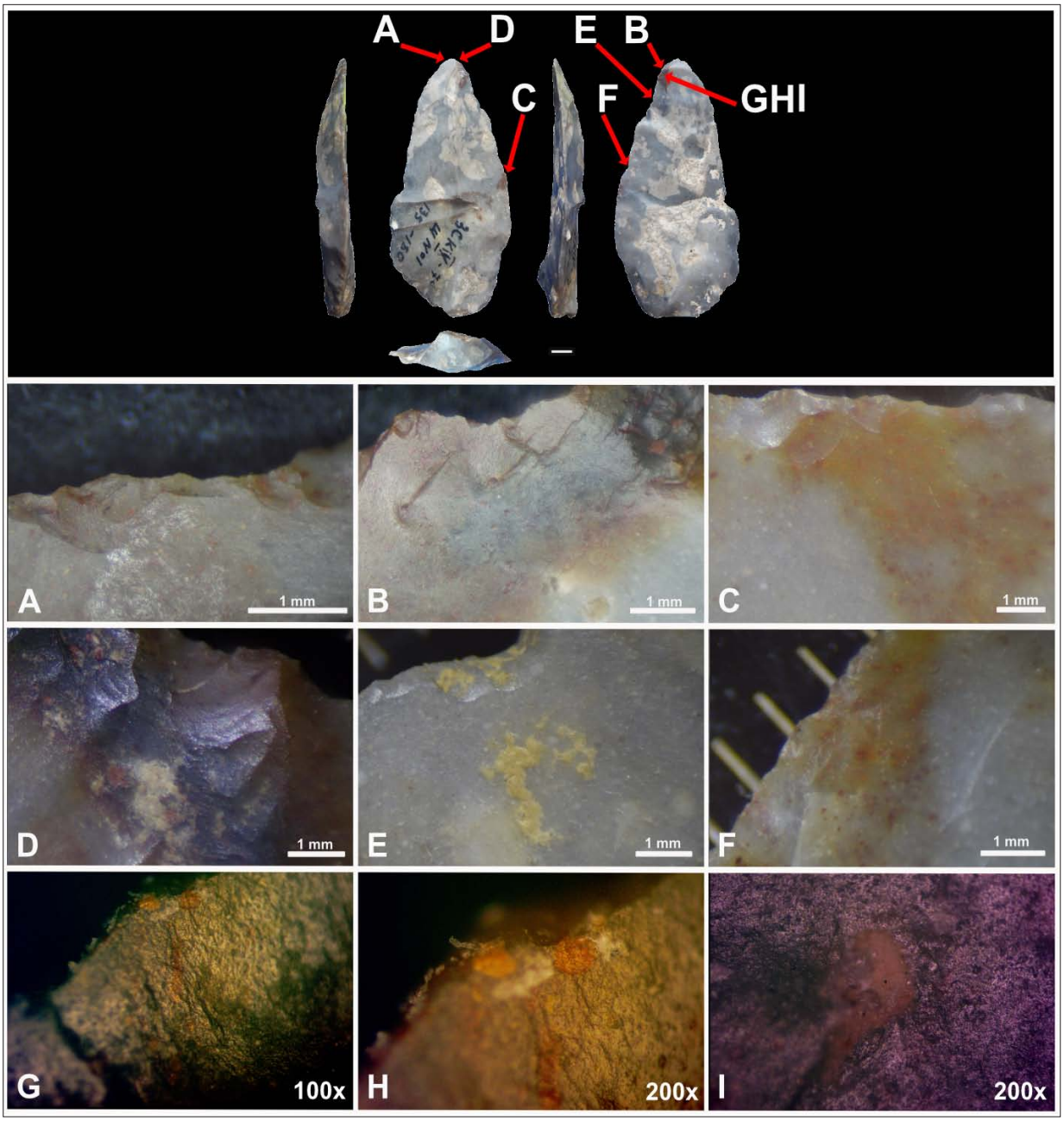

Fig. 11. Stone artefact 14. Zaskelna IX. Residues of pigments of the main types. *A—C, F, G—I* — red with light and yellow shades; *D* — dark grey to black formation on a background of light grey with yellow hues; *E* — light grey with yellow and green hues

material. Small-diameter bright spots, separation grooves and ridges (fig. 8: c, d, g, i). In the distal part of the artefact 3, a comparatively large collagen spot of unknown origin was found (fig. 6: d, i). The presented biface fragment contains evidence of pigments of the first and second groups (fig. 6: a, c). The use-wear and edge damage indicate contact with soft to medium-soft material, like tissues of plant and animal origin. The third group includes dark grey, amorphous, often spotted pigments. At the periphery, these resinous spots have sharp contacts with the primary siliceous material of the artefact. When trying to tear them off the surface, they break up into small fragments with smooth edges (fig. 4: e, f; 8: d, g; 9: e, f).

Discussion

Ochre spots of the first and second groups gravitating to the periphery of the marginal areas of the siliceous surface of stone tools are often mixed and include impurities of dark grey spots referred to the third group. On other surfaces, particularly carbonate areas, the artefacts demonstrate bright spots and striation, sometimes possessing lustre. In the areas of well-detected microwear traces (striation,

smooth stretches, grooves) and the depressions of the relief of the artefacts (fig. 6: d, h; 9: b—f; 11: g, h), these pigments often have a marked light yellow and reddish hue. Dark grey and yellow spots of likely resin are preferably confined to areas of polishing and areas with signs of high pressure appeared between the tool and the contact materials (fig. 4: c—f; 5: c, d; 11: a—c, f—i).

The study of the macro- and micro-patterns of marginal damage revealed a correlation between pigments of different types and specific types of damage. Some areas of the marginal zones of the tools have multiple overlapping scars, characterised by step and hinge terminations of a rounded proximal edge. We believe the microrelief of scar negatives, and their morphology indicate contact with a handle. The correlation between the damages and pigments can be explained by the possible usage of organic substances and glue when fixing a soft handle made of leather or plant to a stone tool (fig. 4: a—f; 5: c—i; 6: d—h; 7: a—f; 9: b—f; 11: a—i).

The above suggestions are supported by the fact that some areas of the studied stone artefacts indicate intense continuous pressure. These areas are characterised by extended microcracks localised along the pressure line and contain the ochre material (fig. 4: a, b).

The microfractures in some areas have extensions in the shape of triangular and wedge-shaped bound (sliced) scars with small bright spots and signs of contact with soft and medium-soft material (fig. 4: c—f; 5: e—i; 6: d, e, h, i; 8: c—i; 9: d), as well as with hard material (fig. 5: c, d).

Conclusions

A sample of fifteen flint tools from the lower layer of Zaskelna IX site was subjected to micro-residue and use-wear analysis for the first time. According to the techno-typological features, the lower layer of Zaskelna IX can not be referred to the Micoquian of Ak-Kaia type and instead belongs to the Acheulean. The exact chronological position of the layer is currently unknown; the probable age of the assemblage is estimated on the ground of techno-typological features as at least 300—200 ky. The features of the raw materials suggest the presence of several items from a mobile set of tools and a series of similar artefacts on pebbles and flint tiles from nearby deposits, away from the site's location at a distance of up to 5 km. The stone tools were brought to the site in finished shape, however, some of them had been repaired at the site. The pigments could be derived from outcrops accessible up to 2 km away.

According to the preliminary study results, most of the analysed bifacial artefacts from the lower layer of Zaskelna IX demonstrate signs of being used as cutting tools for soft and hard organic materials, presumably for the butchering of animal carcasses.

Residual of organic and mineral origin were recorded in different areas of the surface of stone artefacts, usually outside the area of butchering wear. Red, light yellow and dark grey pigments were recorded on eight items. Organic substances were found on two artefacts, further study of which requires additional types of analysis. Pigment location pattern and the relationship between them and different kinds of use-wear suggest that the ochre was used at Zaskelna IX site as a paste component for holding tools in a handle or hafting leather or plant wrappers on stone tools. A protective wrap or pad is the simplest and probably the earliest invented handle (Barham 2013). Archaeological, experimental and ethnographic analogies of such protecting accommodations are widely reported (Wadley, Williamson, Lombard 2004; Wadley 2005; Wadley, Hodgskiss, Grant 2009; Rots, Van Peer, Vermeersch 2011).

These are the so-called soft handles. The stone tools equipped with this kind of accommodation during work, for instance, butchering, were not held in bare hands, and its non-cutting part was wrapped in a piece of leather and bandaged. For a tighter fixation, such a soft handle could be additionally attached to the tool's surface using adhesives such as resin. Adhesive mixtures could contain natural pigments.

The suggested evidence of using soft handles during the late Acheulean is of particular interest. The possible usage of sophisticated technology in the lower layer of Zaskelna IX involving the manufacture of special fastening adhesives containing ochre powder, expands our understanding of ancient technologies and life support strategies. The conducted pilot residual analysis demonstrates the great potential of micro-studies of materials from the Crimean Palaeolithic sites.

Acknowledgements

The study was supported by projects M/72-2019 and M/87-2020 of the Minis-try of Education and Science of Ukraine «Interdisciplinary study of the oldest evidence of symbolic behaviour in Eastern Europe».

Антропов, П. Я. (гл. ред.). 1958. *Геология СССР*. Т. V. Украинская ССР, Молдавская ССР. Ч. 1. Геологическое описание платформенной части. Москва: Госгеолтехиздат.

Бойко, С. В. 2015. *Кристаллография и минералогия. Основные понятия*. Красноярск: СФУ.

Журавлев, О. П. 2015. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: Видавець Олег Филюк.

Климчук, А. Б., Тимохина, Е. И., Амеличев, Г. Н., Дублянский, Ю. В., Шпетль, К. 2013. *Гипогенный карст Предгорного Крыма и его геоморфологическая роль*. Симферополь: ДИАЙПИ.

Клюкін, О. А., Колосов, Ю. Г. 1978. Палеогеографія мустьєрського місцезнаходження Червона балка в Криму. *Археологія*, 25, с. 3-12.

Колосов, Ю. Г. 1983. *Мустьерские стоянки района Белогорска*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г. 1986. *Аккайская мустьерская культура*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1993. *Ранний палеолит Крыма*. Киев: Наукова думка.

Музафаров, В. Г. 1979. *Определитель минералов, горных пород и окаменелостей*. Москва: Недра.

Очередной, А. К. 2011. *Памятник Хотылево I и его место в палеолите Восточной Европы.* Автореферат диссертации к. и. н. ИИМК РАН.

Рижов, С. М., Степанчук, В. М., Нездолій, О. І., Вєтров, Д. О. 2021. Мікрозалишки пігментів на поверхні кам'яних артефактів з ашельського шару Заскельної IX. *Кам'яна доба України*, 21, с. 35-56.

Рыжов, С. Н., Левчук, П. А. 2018. Кремневые ресурсы стоянок в ур. Красная Балка близ Ак-Каи. В: Степанчук, В. Н., Васильев, С. В. (ред.). *Поздние неандертальцы Крыма. Заскальная VI (Колосовская). Слои III и IIIа.* Киев: Слово, с. 117-126.

Сериков, Ю. Б. 2013. Охра в жизни древнего человека (2013). В: Васильев, С. А., Ларионова, А. В. (ред.). *Древнейший Кавказ: перекресток Европы и Азии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 126-138.

Степанчук, В. Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.

Степанчук, В. М., Нездолій, О. І., Вєтров, Д. О. 2018. Природні барвники в матеріалах багатошарової мустьєрської стоянки Пролом II. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 7-21.

Степанчук, В. Н., Рыжов, С. Н., Сапожников, И. В., Матвиишина, Ж. Н., Журавлев, О. П., Ветров, Д. А., Палиенко, С. В. 2006. *Отчет о работе Крымской палеолитической экспедиции ИА НАНУ, ОАА и КНУ им. Т. Шевченко в 2005 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 2005/242.

Степанчук, В. Н., Цвелых, А. Н. 2018. Индивидуальные находки слоёв III и IIIа Заскальной VI. В: Степанчук, В. Н., Васильев, С. В. (ред.). *Поздние неандертальцы Крыма. Заскальная VI (Колосовская). Слои III и IIIа.* Киев: Слово, с. 162–165.

Чабай, В. 2018. Мікок Сходу та Заходу: технікотипологічна характеристика. В: Чабай, В. П. (гол. ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАН України, с. 79-80.

Чепалыга, А. Л. 2017. Черноморские террасы юго-восточного Крыма: новая концепция через 100 лет после Н. И. Андрусова. В: Наугольных, С. В. (отв. науч. ред.). *MC museum colloquium. Палеоэкология. Методологические основы. Фактологический потенциал. Применение в музейных экспозициях*. Москва: ГИН РАН, с. 131-151.

Anderson-Gerfaud, P. C. 1986. A Few Comments Concerning Residue Analysis of Stone Plant-Processing Tools. *Early Man News*, 9/10/11, p. 69-85.

Andrefsky, W. 2005. *Lithics. Macroscopic Approaches to Analysis*. Cambridge: University Press. https://doi.org/10.2307/2694821

Barham, L. 2013. *From Hand to Handle: the First Industrial Revolution.* Choice Reviews Online. Oxford: Oxford University Press. doi:10.5860/choice.51-6829

Beaumont, P. B., Bednarik, R. G. 2013. Tracing the Emergence of Palaeoart in Sub-Saharan Africa. *Rock Art Research*, 30 (1), p. 33-54.

Bosinski, G. 1967. *Die Mittelpalaeolithichen Funde im Westlichen Mitteleuropa*. Koln; Graz: Bohlau Verlag.

Brooks, A. S., Yellen, J. E., Potts, R., Behrensmeyer, A. K., Deino, A. L., Leslie, D. E., Ambrose, S. H., Ferguson, J. R., D'Errico, F., Zipkin, A. M., Whittaker, S., Post, J., Veatch, E. G., Foecke, K., Clark, J. B. 2018. Long-Distance Stone Transport and Pigment Use in the Earliest Middle Stone Age. *Science*, 360 (6384), p. 90-94. https://doi.org/10.1126/science.aao2646

Clarkson, C. 2002. An Index of Invasiveness for the Measurement of Unifacial and Bifacial Retouch: a Theoretical, Experimental and Archaeological Verification. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 65-75. https://doi.org/10.1006/jasc.2001.070

Cnuts, D., Rots, V. 2018. Extracting Residues from Stone Tools for Optical Analysis: Towards an Experiment-Based Protocol. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10 (7), p. 1717-1736. https://doi.org/10.1007/s12520-017-0484-7

Dayet, L., Faivre, J. P., Le Bourdonnec, F. X., Discamps, E., Royer, A., Claud, E., Lahaye, C., Cantin, N., Tartar, E., Queffelec, A., Gravina, B., Turq, A., D'Errico, F. 2019. Manganese and Iron Oxide Use at Combe-Grenal (Dordogne, France): A Proxy for Cultural Change in Neanderthal Communities. *Journal of Archaeological Science*, 25, p. 239-256. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.03.027

D'Errico, F., García Moreno, R., Rifkin, R. F., García, R., Rifkin, R. F. 2012. Technological, Elemental and Colorimetric Analysis of an Engraved Ochre Fragment from the Middle Stone Age Levels of Klasies River Cave 1, South Africa. *Journal of Archaeological Science*, 39 (4), p. 942-952. https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.10.032

Doménech-Carbó, M. T., Osete-Cortina, L. 2016. Another Beauty of Analytical Chemistry: Chemical Analysis of Inorganic Pigments of Art and Archaeological Objects. *ChemTexts*, 2 (3). https://doi.org/10.1007/s40828-016-0033-5

Doronichev, V., Golovanova, L. 2003. Bifacial Tools in the Lower and Middle Paleolithic of the Caucasus and Their Contexts. In: Soressi, M., Dibble, H. (eds.). *Multiple Approaches to the Study of Bifacial Technologies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, p. 77-107.

Grace, R. 1996. Use-wear Analysis: The State of the Art. *Archaeometry*, 38 (2), p. 209-229. https://doi.org/10.1111/j.1475-4754.1996.tb00771.x

Hardy, B. L., Kay, M., Marks, A. E., Monigal, K. 2001. Stone Tool Function at the Paleolithic Sites of Starosele and Buran Kaya III, Crimea: Behavioral Implications. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 98 (19), p. 10972-10977. https://doi.org/10.1073/pnas.191384498

Henshilwood, C. S., D'Errico, F., Van Niekerk, K. L., Coquinot, Y., Jacobs, Z., Lauritzen, S. E., Menu, M., García-Moreno, R. 2011. A 100,000-Year-Old Ochre-Processing Workshop at Blombos Cave, South Africa. *Science*, 334 (6053), p. 219-222. https://doi.org/10.1126/science.1211535

Hodgskiss, T. 2010. Identifying Grinding, Scoring and Rubbing Use-Wear on Experimental Ochre Pieces. *Journal*

of Archaeological Science, 37 (12), p. 3344-3358. https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.08.003

Hodgskiss, T. 2020. Ochre Use in the Middle Stone Age. *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*, 10.1093. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190854584.013.51

Hovers, E., Ilani, S., Bar-Yosef, O., Vandermeersch, B. 2003. An Early Case of Color Symbolism: Ochre Use by Modern Humans in Qafzeh Cave. *Current Anthropology*, 44 (4), p. 491-522. https://doi.org/10.1086/375869

Jensen, H. J. 1988. Functional Analysis of Prehistoric Flint Tools by High-Power Microscopy: A Review of West European Research. *Journal of World Prehistory*, 2 (1), p. 53-88. https://doi.org/10.1007/BF00975122

Jöris, O. 2006. Bifacially Backed Knives (Keilmesser) in the Central European Middle Palaeolithic. In: Goren-Inbar, N., Sharon, G. (eds.). *Axe Age: Acheulian Tool-making from Quarry to Discard*. London: Equinox, p. 287-310.

Key, A. J. M., Lycett, S. J., Stephen, L. 2017. Form and Function in the Lower Palaeolithic: History, Progress, and Continued Relevance. *Journal of Anthropological Sciences*, 95, p. 1-42. https://doi.org/10.4436/JASS.95017

Knight, C. 2018. The Origins of Symbolic Culture. In: **Frey**, U., **Störmer**, C., **Willführ**, K. P. (eds.). *Homo Novus — A Human Without Illusions*. Berlin: Springer, p. 193-211. https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea2102

Kot, M. A. 2013. *The Earliest Middle Palaeolithic Bifacial Leafpoints in Central and Southern Europe. Technological Approach.* PhD Thesis. Faculty of History, Warsaw University.

Lemorini, C., Cesaro, N. S. (eds.). 2014. *An Integration of the Use-Wear and Residue Analysis for the Identification of the Function of Archaeological Stone Tools*. BAR International Series, 2649. Oxford: Information Press.

Lemorini, C., Cristiani, E., Cesaro, S., Venditti, F., Zupancich, A., Gopher, A. 2020. The Use of Ash at Late Lo-wer Paleolithic Qesem Cave, Israel — An Integrated Study of Use-Wear and Residue Analysis. *PLoS ONE*, 21 (9), e0237502. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237502

Marreiros, J. M., Gibaja Bao, J. F., Bicho, N. F. (eds.). 2015. *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology*. Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-08257-8

Moncel, M. H., Chiotti, L., Gaillard, C., Onoratini, G., Pleurdeau, D. 2012. Non-Utilitarian Lithic Objects from the European Paleolithic. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40 (1), p. 24-40. https://doi.org/10.1016/j.aeae.2012.05.004

Moncel, M., Schreve, D. (eds.). 2016. *The Acheulean in Europe: Origins, Evolution and Dispersal*. Quaternary International, 411 (B). https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.08.039

Pedergnana, A., Asryan, L., Fernández-Marchena, J. L., Ollé, A. 2016. Modern Contaminants Affecting Microscopic Residue Analysis on Stone Tools: A Word of Caution. *Micron*, 86, p. 1-21. https://doi.org/10.1016/j.micron.2016.04.003

Rots, V., Hardy, B. L., Serangeli, J., Conard, N. J. 2013. Residue and Microwear Analyses of the Stone Artifacts from Schöningen. *Journal of Human Evolution*, 89, p. 298-308. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2015.07.005

Rots, V., Van Peer, P., Vermeersch, P. M. 2011. Aspects of Tool Production, Use, and Hafting in Palaeolithic Assemblages from Northeast Africa. *Journal of Human Evolution*, 60 (5), p. 637-664. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2011.01.001

Stemp, W. J., Watson, A. S., Evans, A. A. 2016. Surface Analysis of Stone and Bone Tools. *Surface Topography: Metrology and Properties*, 4 (1), 13001. https://doi.org/10.1088/2051-672X/4/1/013001

Stepanchuk, V., Nezdolii, O. 2018. Late Acheulean bifaces of Zaskalnaya IX in Crimea. In: *UISPP XVIIIth Congress.* Session XIV-3. The Bifacial Shaping Phenomenon Over Time and Space. Book of Abstracts, Paris, France, June, 4—9. Paris (w. p.), p. 1064.

Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Nezdolii, O. 2019. Bifacial Products of Zaskalnaya IX in Crimea: Peculiarities of Manufacture and First Results of Use-Wear Analysis. In: Ulanowska, U., Wagner, M. (eds.). *The Past Has a Future!* Book of Abstracts. Conference to Mark the Centenary of Archaeology at the Institute of Archaeology, University of Warsaw, 2019 December, 9—13. Warsaw: Institute of Archaeology, University of Warsaw, p. 62-63.

Velliky, E. C., Barbieri, A., Porr, M., Conard, N. J., MacDonald, B. L. 2019. A Preliminary Study on Ochre Sources in Southwestern Germany and its Potential for Ochre Provenance During the Upper Paleolithic. *Journal of Archaeological Science*: *Reports*, 27, 101977. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.101977

Venditti, F., Cristiani, E., Nunziante-Cesaro, S., Agam, A., Lemorini, C., Barkai, R. 2019. Animal Residues Found on Tiny Lower Paleolithic Tools Reveal Their Use in Butchery. *Scientific Reports*, 9 (1), 13031. https://doi.org/10.1038/s41598-019-49650-8

Wadley, L. 2005. Putting Ochre to the Test: Replication Studies of Adhesives that May Have Been Used for Hafting Tools in the Middle Stone Age. *Journal of Human Evolution*, 49 (5), p. 587-601. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2005.06.007

Wadley, L., Hodgskiss, T., Grant, M. 2009. Implications for Complex Cognition from the Hafting of Tools with Compound Adhesives in the Middle Stone Age, South Africa. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106 (24), p. 9590-9594. https://doi.org/10.1073/pnas.0900957106

Wadley, L., Williamson, B., Lombard, M. 2004. Ochre in Hafting in Middle Stone Age Southern Africa: A Practical Role. *Antiquity*, 78 (301), p. 661-675. https://doi.org/10.1017/S0003598X00113298

Watts, I. 2010. The pigments from Pinnacle Point Cave 13B, Western Cape, South Africa. *Journal of Human Evolution*, 59 (3—4), p. 392-411. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2010.07.006

Watts, I. 2018. Ochre in Human Evolution. *International Encyclopedia of Anthropology*, 1811. https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea1811

Watts, I., Chazan, M., Wilkins, J. 2016. Early Evidence for Brilliant Ritualized Display: Specularite Use in the Northern Cape (South Africa) Between ~500 and ~300 Ka. *Current Anthropology*, 57 (3), p. 287-310. https://doi.org/10.1086/686484

Wreschner, E. E., Bolton, R., Butzer, K. W., Delporte, H., Häusler, A., Heinrich, A., Jacobson-Widding, A., Malinowski, T., Masset, C., Miller, S. F., Ronen, A., Solecki, R., Stephenson, P. H., Thomas, L. L., Zollinger, H. 1980. Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*, 21 (5), p. 631-644. https://doi.org/10.1086/202541

Received 28.10.2021

С. М. Рижов [1], В. М. Степанчук [2], О. І. Нездолій [3], Д О. Вєтров [4]

[1] Кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

[2] Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яної доби,

Інститут археології НАН України

[3] Молодший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби,

Інститут археології НАН України|

[4] Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби,

Інститут археології НАН України

МІКРОЗАЛИШКОВИЙ АНАЛІЗ КАМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ СТОЯНКИ ЗАСКЕЛЬНА IX У КРИМУ: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ

Стаття присвячена результатам дослідження поверхонь кам'яних артефактів нижнього шару стоянки Заскельна IX у Криму.

Тривалий час комплекс нижнього шару стоянки відносили до раннього етапу аккайської мустьєрської культури, не старіше останнього міжльодовиків'я плейстоцену. Однак нова ревізія техніко-типологічних ознак колекції знахідок дозволяє віднести матеріали нижнього шару стоянки до ашельського часу. На відміну від матеріалів навіть найдавніших шарів аккайської мустьєрської культури, кам'яні артефакти стоянки Заскельна IX не мають яскраво вираженого традиційного мікокського характеру двобічної обробки знарядь. Оформлення кам'яних знарядь здійснювалося методом прямого удару з використанням твердих відбійників. Набір знарядь включає ручні рубила, чопери і долотоподібні вироби.

Для дослідження мікрозалишків було відібрано 15 кам'яних артефактів: двосторонні знаряддя, відщепи, нуклеподібний чопер. Під час дослідження були виявлені макро- і мікросліди використання, ознаки пошкодження та руйнування країв артефактів. На восьми кам'яних виробах виявлені мікрозалишки різнокольорових пігментів органічного й мінерального складу.

Мікрозалишки органічного й мінерального походження були зафіксовані на різних ділянках поверхонь артефактів, як правило, поза зоною пошкоджень, що виникли в процесі використання. Кореляція розташування залишків пігментів із пошкодженнями зносу дозволяє припустити, що вохра, імовірно, використовувалася на стоянці Заскельна IX (нижній шар) як компонент клею для фіксації в руків'ях або для фіксації за допомогою м'якої накладки органічного походження.

Перші вказівки на ймовірне використання в нижньому шарі Заскельної IX складної технології, що включає виготовлення спеціальних клеїв для затиску кам'яних знарядь, до складу яких входив порошок вохри, розширюють наші уявлення про стародавні поведінкові технології і стратегії виживання.

К л ю ч о в і с л о в а: залишковий аналіз, мікрорешткі, пігменти, м'яке руків'я, палеоліт, ашель, Крим, Східна Європа.

С. Н. Рыжов [1], В. Н. Степанчук [2], А. И. Нездолий [3], Д. А. Ветров [4]

[1] Кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии и музееведения,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка

[2] Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологии каменного века,

Институт археологии НАН Украины

[3] Младший научный сотрудник отдела археологии каменного века,

Институт археологии НАН Украины

[4] Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии каменного века,

Института археологии НАН Украины

МИКРООСТАТОЧНЫЙ АНАЛИЗ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ СТОЯНКИ ЗАСКАЛЬНАЯ IX В КРЫМУ: ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Статья посвящена результатам исследования поверхностей каменных артефактов нижнего слоя стоянки Заскальная IX в Крыму.

Долгое время комплекс нижнего слоя стоянки относили к раннему этапу аккайской мустьерской культуры не старше последнего межледниковья плейстоцена. Однако новая ревизия технико-типологических признаков позволяет удревнить возраст материалов и отнести нижний слой стоянки к ашельскому времени. В отличие от материалов даже самых древних слоев аккайской мустьерской культуры, каменные артефакты стоянки Заскальная IX не имеют ярко выраженного традиционного микокского характера двусторонней обработки орудий. Оформление орудий осуществлялось методом прямого удара с использованием твердых отбойников. Орудийный набор включает ручные рубила, чопперы и долотовидные изделия.

Для исследования микроостатков было отобрано 15 каменных артефактов: двусторонние орудия, отщепы, нуклевидный чоппер. В ходе исследования были выявлены макро- и микроследы использования, признаки повреждения и

разрушения кромок артефактов. На восьми каменных изделиях обнаружены микроостатки разноцветных пигментов органического и минерального состава, а также возможные остатки растительного происхождения.

Микроостатки органического и минерального происхождения были зафиксированы на разных участках поверхности артефактов, как правило, вне зоны повреждений, возникших в процессе использования. Корреляция расположения остатков пигментов с повреждениями износа позволяет предположить, что охра, вероятно, использовалась на стоянке Заскальная IX (нижний слой) как компонент клея для фиксации в рукояти или для фиксации при помощи мягкой накладки органического происхождения.

Первые указания на вероятное использование в нижнем слое Заскальная IX сложной технологии, включающей изготовление специальных крепежных клеев, в состав которых входил порошок охры, расширяют наши представления о древних поведенческих технологиях и стратегиях выживания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: остаточный анализ, микроостатки, пигменты, мягкая рукоять, палеолит, ашель, Крым, Восточная Европа.

References

Antropov, P. Ya. (ed.-in-chief.). 1958. *Geologiia SSSR*. Vol. 5. Ukrainskaia SSR, Moldavskaia SSR. Ch. 1. Geologicheskoe opisanie platformennoi chasti. Moscow: Gosgeoltekhizdat.

Boiko, S. V. 2015. *Kristallografiia i mineralogiia. Osnovnye poniatiia*. Krasnoiarsk: SFU.

Zhuravlev, O. P. 2015. *Osteologicheskie materialy iz paleoliticheskikh pamiatnikov Nizhnego Podneprovia i Kryma*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.

Klimchuk, A. B., Timokhina, E. I., Amelichev, G. N., Dublianskii, Yu. V., Shpetl, K. 2013. *Gipogennyi karst Predgornogo Kryma i ego geomorfologicheskaia rol*. Simferopol: DIAIPI.

Kliukin, O. A., Kolosov, Yu. H. 1978. Paleoheohrafiia mustierskoho mistseznakhodzhennia Chervona balka v Krymu. *Arheologia*, 25, p. 3-12.

Kolosov, Yu. G. 1983. *Mustierskie stoianki raiona Belogorska*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Yu. G. 1986. *Akkaiskaia mustierskaia kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N., Chabai, V. P. 1993. *Rannii paleolit Kryma*. Kyiv: Naukova dumka.

Muzafarov, V. G. 1979. *Opredelitel mineralov, gornykh porod i okamenelostei*. Moscow: Nedra.

Ocherednoi, A. K. 2011. *Pamiatnik Khotylevo I i ego mesto v paleolite Vostochnoi Evropy*. PhD. Abstract. IHMC RAS.

Ryzhov, S. M., Stepanchuk, V. M., Nezdolii, O. I., Vietrov, D. O. 2021. Microresidues of pigments on the surface of stone artefacts from the Acheulean layer of Zaskelna IX. *Kamiana doba Ukrainy*, 21, p. 35-56.

Ryzhov, S. N., Levchuk, P. A. 2018. Kremnevye resursy stoianok v ur. Krasnaia Balka bliz Ak-Kai. In: Stepanchuk, V. N., Vasilev, S. V. (eds.). *Pozdniie neandertaltsy Kryma. Zaskalnaia VI (Kolosovskaia). Sloi III i IIIa*. Kyiv: Slovo, p. 117-126.

Serikov, Yu. B. 2013. Okhra v zhizni drevnego cheloveka. In: Vasilev, S. A., Larionova, A. V. (eds.). *Drevneishii Kavkaz: perekrestok Evropy i Azii.* Saint-Petersburg: IHMC RAS, p. 126-138.

Stepanchuk, V. N. 2006. *Nizhnii i srednii paleolit Ukrainy*. Chernivtsi: Zelena Bukovina.

Stepanchuk, V. N., Vasilev, S. V. (eds.). 2018. *Pozdniie neandertaltsy Kryma. Zaskalnaia VI (Kolosovskaia). Sloi III i IIIa*. Kyiv: Slovo.

Stepanchuk, V. M., Nezdolii, O. I., Vietrov, D. O. 2018. Natural Pigments in Materials of the Multilayered Mousterian Site of Prolom II. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), p. 7-21.

Stepanchuk, V. N., Ryzhov, S. N., Sapozhnikov, I. V., Matviishyna, Zh. N., Zhuravlev, O. P., Vietrov, D. A., Palienko, S. V. 2006. *Otchet o rabote Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii IA NANU, OAA i KNU im. T. Shevchenko v 2005* g. Scientific archive IA NASU, 2005/242.

Chabai, V. 2018. Mikok Skhodu ta Zakhodu: tekhniko-typolohichna kharakterystyka. In: Chabai, V. P. (ed.-in-chief). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd*: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 2018 November, 23-25). Kyiv: IA NASU, p. 79-80.

Chepalyga, A. L. 2017. Chernomorskie terrasy yugo-vostochnogo Kryma: novaia kontseptsiia cherez 100 let posle N. I. Andrusova. In: Naugolnykh, S. V. (ed.). *MC museum colloquium*: Paleoekologiia. Metodologicheskie osnovy. Faktologicheskii potentsial. Primenenie v muzeinykh ekspozitsiiakh. Moscow: GIN RAS, p. 131-151.

Anderson-Gerfaud, P. C. 1986. A few comments concerning residue analysis of stone plant-processing tools. *Early Man News*, 9/10/11, p. 69-85.

Andrefsky, W. 2005. *Lithics. Macroscopic Approaches to Analysis*. Cambridge: University Press. https://doi.org/10.2307/2694821

Barham, L., 2013. *From hand to handle: the first industrial revolution*. Choice Reviews Online. Revolution-Oxford University Press. doi:10.5860/choice.51-6829

Beaumont, P. B., Bednarik, R. G. 2013. Tracing the Emergence of Palaeoart in Sub-Saharan Africa. *Rock Art Research*, 30 (1), P. 33-54.

Bosinski, G. 1967. *Die Mittelpalaeolithichen Funde im Westlichen Mitteleuropa*. Koln; Graz: Bohlau Verlag.

Brooks, A. S., Yellen, J. E., Potts, R., Behrensmeyer, A. K., Deino, A. L., Leslie, D. E., Ambrose, S. H., Ferguson, J. R., D'Errico, F., Zipkin, A. M., Whittaker, S., Post, J., Veatch, E. G., Foecke, K., Clark, J. B. 2018. Long-Distance Stone Transport and Pigment Use in the Earliest Middle Stone Age. *Science*, 360 (6384), p. 90-94. https://doi.org/10.1126/science.aao2646

Clarkson, C. 2002. An Index of Invasiveness for the Measurement of Unifacial and Bifacial Retouch: a Theoretical, Experimental and Archaeological Verification. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 65-75. https://doi.org/10.1006/jasc.2001.070

Cnuts, D., Rots, V. 2018. Extracting Residues from Stone Tools for Optical Analysis: Towards an Experiment-Based Protocol. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10 (7), p. 1717-1736. https://doi.org/10.1007/s12520-017-0484-7

Dayet, L., Faivre, J. P., Le Bourdonnec, F. X., Discamps, E., Royer, A., Claud, E., Lahaye, C., Cantin, N., Tartar, E., Quef-

felec, A., Gravina, B., Turq, A., D'Errico, F. 2019. Manganese and Iron Oxide Use at Combe-Grenal (Dordogne, France): A Proxy for Cultural Change in Neanderthal Communities. *Journal of Archaeological Science*, 25, p. 239-256. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.03.027

D'Errico, F., García Moreno, R., Rifkin, R. F., García, R., Rifkin, R. F. 2012. Technological, Elemental and Colorimetric Analysis of an Engraved Ochre Fragment from the Middle Stone Age Levels of Klasies River Cave 1, South Africa. *Journal of Archaeological Science*, 39 (4), p. 942-952. https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.10.032

Doménech-Carbó, M. T., Osete-Cortina, L. 2016. Another Beauty of Analytical Chemistry: Chemical Analysis of Inorganic Pigments of Art and Archaeological Objects. *ChemTexts*, 2 (3). https://doi.org/10.1007/s40828-016-0033-5

Doronichev, V., Golovanova, L. 2003. Bifacial Tools in the Lower and Middle Paleolithic of the Caucasus and Their Contexts. In: Soressi, M., Dibble, H. (eds.). *Multiple Approaches to the Study of Bifacial Technologies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, p. 77-107.

Grace, R. 1996. Use-Wear Analysis: The State of the Art. *Archaeometry*, 38 (2), p. 209-229. https://doi.org/10.1111/j.1475-4754.1996.tb00771.x

Hardy, B. L., Kay, M., Marks, A. E., Monigal, K. 2001. Stone Tool Function at the Paleolithic Sites of Starosele and Buran Kaya III, Crimea: Behavioral Implications. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 98 (19), p. 10972-10977. https://doi.org/10.1073/pnas.191384498

Henshilwood, C. S., D'Errico, F., Van Niekerk, K. L., Coquinot, Y., Jacobs, Z., Lauritzen, S. E., Menu, M., García-Moreno, R. 2011. A 100,000-Year-Old Ochre-Processing Workshop at Blombos Cave, South Africa. *Science*, 334 (6053), p. 219-222. https://doi.org/10.1126/science.1211535

Hodgskiss, T. 2010. Identifying Grinding, Scoring and Rubbing Use-Wear on Experimental Ochre Pieces. *Journal of Archaeological Science*, 37 (12), p. 3344-3358. https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.08.003

Hodgskiss, T. 2020. Ochre Use in the Middle Stone Age. *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*, 10.1093. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190854584.013.51

Hovers, E., Ilani, S., Bar-Yosef, O., Vandermeersch, B. 2003. An Early Case of Color Symbolism: Ochre Use by Modern Humans in Qafzeh Cave. *Current Anthropology*, 44 (4), p. 491-522. https://doi.org/10.1086/375869

Jensen, H. J. 1988. Functional Analysis of Prehistoric Flint Tools by High-Power Microscopy: A Review of West European Research. *Journal of World Prehistory*, 2 (1), p. 53-88. https://doi.org/10.1007/BF00975122

Jöris, O. 2006. Bifacially Backed Knives (Keilmesser) in the Central European Middle Palaeolithic. In: Goren-Inbar, N., Sharon, G. (eds.). *Axe Age: Acheulian Tool-Making from Quarry to Discard*. London: Equinox, p. 287-310.

Key, A. J. M., Lycett, S. J., Stephen, L. 2017. Form and Function in the Lower Palaeolithic: History, Progress, and Continued Relevance. *Journal of Anthropological Sciences*, 95, p. 1-42. https://doi.org/10.4436/JASS.95017

Knight, C. 2018. The Origins of Symbolic Culture. In: Frey, U., Störmer, C., Willführ, K. P. (eds.). *Homo Novus — A Human Without Illusions*. Berlin: Springer, p. 193-211. https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea2102

Kot, M. A. 2013. *The Earliest Middle Palaeolithic Bifacial Leafpoints in Central and Southern Europe. Technological Approach.* Ph.D. Thesis. Faculty of History, Warsaw University.

Lemorini, C., Cesaro, N. S. (eds.). 2014. *An Integration of the Use-Wear and Residue Analysis for the Identification of the Function of Archaeological Stone Tools*. BAR International Series, 2649. Oxford: Information Press.

Lemorini, C., Cristiani, E., Cesaro, S., Venditti, F., Zupancich, A., Gopher, A. 2020. The Use of Ash at Late Lower Paleolithic Qesem Cave, Israel - An Integrated Study of Use-Wear and Residue Analysis. *PLoS ONE*, 21 (9), e0237502. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237502

Marreiros, J. M., Gibaja Bao, J. F., Bicho, N. F. (eds.). 2015. *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology*. Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-08257-8

Moncel, M. H., Chiotti, L., Gaillard, C., Onoratini, G., Pleurdeau, D. 2012. Non-Utilitarian Lithic Objects from the European Paleolithic. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40 (1), p. 24-40. https://doi.org/10.1016/j.aeae.2012.05.004

Moncel, M., Schreve, D. (eds.). 2016. *The Acheulean in Europe: Origins, Evolution and Dispersal*. Quaternary International, 411 (B). https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.08.039

Pedergnana, A., Asryan, L., Fernández-Marchena, J. L., Ollé, A. 2016. Modern Contaminants Affecting Microscopic Residue Analysis on Stone Tools: A Word of Caution. *Micron*, 86, p. 1-21. https://doi.org/10.1016/j.micron.2016.04.003

Rots, V., Hardy, B. L., Serangeli, J., Conard, N. J. 2013. Residue and Microwear Analyses of the Stone Artifacts from Schöningen. *Journal of Human Evolution*, 89, p. 298-308. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2015.07.005

Rots, V., Van Peer, P., Vermeersch, P. M. 2011. Aspects of Tool Production, Use, and Hafting in Palaeolithic Assemblages from Northeast Africa. *Journal of Human Evolution*, 60 (5), p. 637-664. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2011.01.001

Schwertmann, U., Cornell, R. M. 2000. *Iron Oxides in the Laboratory: Preparation and Characterization*. Second, Completely Revised and Extended Edition. Cambridge: Wiley-VCH.

Stemp, W. J., Watson, A. S., Evans, A. A. 2016. Surface Analysis of Stone and Bone Tools. *Surface Topography: Metrology and Properties*, 4 (1), 13001. https://doi.org/10.1088/2051-672X/4/1/013001

Stepanchuk, V., Nezdolii, O. 2018. Late Acheulean bifaces of Zaskalnaya IX in Crimea. In: *UISPP XVIIIth Congress.* Session XIV-3. The Bifacial Shaping Phenomenon Over Time and Space. Book of Abstracts, Paris, France, June, 4-9. Paris (w. p.), p. 1064.

Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Nezdolii, O. 2019. Bifacial Products of Zaskalnaya IX in Crimea: Peculiarities of Manufacture and First Results of Use-Wear Analysis. In: Ulanowska, U., Wagner, M. (eds.). *The Past Has a Future!* Book of Abstracts. Conference to Mark the Centenary of Archaeology at the Institute of Archaeology, University of Warsaw, 2019 December, 9-13. Warsaw: Institute of Archaeology, University of Warsaw, p. 62-63.

Velliky, E. C., Barbieri, A., Porr, M., Conard, N. J., MacDonald, B. L. 2019. A Preliminary Study on Ochre Sources in South-Western Germany and Its Potential for Ochre Provenance During the Upper Paleolithic. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 27, 101977. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.101977

Venditti, F., Cristiani, E., Nunziante-Cesaro, S., Agam, A., Lemorini, C., Barkai, R. 2019. Animal Residues Found on Tiny Lower Paleolithic Tools Reveal Their Use in Butchery. *Scientific Reports*, 9 (1), 13031. https://doi.org/10.1038/s41598-019-49650-8

Wadley, L. 2005. Putting Ochre to the Test: Replication Studies of Adhesives That May Have Been Used for Hafting Tools in the Middle Stone Age. *Journal of Human Evolution*, 49 (5), p. 587-601. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2005.06.007

Wadley, L., Hodgskiss, T., Grant, M. 2009. Implications for Complex Cognition from the Hafting of Tools with Compound Adhesives in the Middle Stone Age, South Africa. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106 (24), p. 9590-9594. https://doi.org/10.1073/pnas.0900957106

Wadley, L., Williamson, B., Lombard, M. 2004. Ochre in Hafting in Middle Stone Age Southern Africa: A Practical Role. *Antiquity*, 78 (301), p. 661-675. https://doi.org/10.1017/S0003598X00113298

Watts, I. 2010. The Pigments from Pinnacle Point Cave 13B, Western Cape, South Africa. *Journal of Human Evolution*, 59 (3-4), p. 392-411. https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2010.07.006

Watts, I. 2018. Ochre in Human Evolution. *International Encyclopedia of Anthropology*, 1811. https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea1811

Watts, I., Chazan, M., Wilkins, J. 2016. Early Evidence for Brilliant Ritualized Display: Specularite Use in the Northern Cape (South Africa) Between ~500 and ~300 Ka. *Current Anthropology*, 57 (3), p. 287-310. https://doi.org/10.1086/686484

Wreschner, E. E., Bolton, R., Butzer, K. W., Delporte, H., Häusler, A., Heinrich, A., Jacobson-Widding, A., Malinowski, T., Masset, C., Miller, S. F., Ronen, A., Solecki, R., Stephenson, P. H., Thomas, L. L., Zollinger, H. 1980. Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*, 21 (5), p. 631-644.https://doi.org/10.1086/202541

УДК [904:355](477.73:37)”653” https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.026

© R. O. KOZLENKO* 2022

THE ROMAN MILITARY PRESENCE ON THE BEREZAN ISLAND

In the article, some categories of items found at Berezan island and testifying the Roman military presence are discussed. The proposal for accommodation of Roman troops units on the island are confirmed in the form of: architectural remains, some types of amphorae, a bronze eagle, medical instruments, numismatic material and Roman military ammunition.

K e y w o r d s: Berezan island, Olbia, Roman troops, fleet, ammunition.

The study of the Roman military presence in the Lower Buh region covers several key settlements of the first centuries of the new era, among which, due to the strategic location, is Berezan island (Fig. 1). At one time, it was suggested that in the Roman period there were guard posts of Olbian citizens (Буйских 1991, с. 56), or Roman troops. However, until recently, excavations on the island haven't provided reliable data that could confirm this hypothesis, and those materials that could indirectly testify to this were not introduced into scientific circulation.

At the beginning of the XX century during excavations at Berezan island, a bronze figurine of an eagle was found (Колесниченко 2017, с. 167-170). Along with it were found: a bronze key, a bronze necklace, gold earrings, fragments of ceramic dishes and a glass cup with the inscription «ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ», analogies to which are known, in particular, in Roman camps (Колесниченко, Савельев 2015, с. 41-43). According to the dating of the glass vessel, the complex was assigned to the 1st century AD, which correlates with the find at the island of the same glass item fragment in combination with the denarius of the emperor Vespasian (69—79 AD). The dating of the bronze eagle and its presence on the island is associated with the campaign of T. Plautius Silvanus to Chersonesos (Колесниченко 2017, с. 170).

Similar bronze figurines are known from excavations of settlements and military camps along the Roman limes (e. g.: Dragomir 1983, s. 45-46; Deschler-Erb 1999, S. 62, Abb. 65; Bondoc, Dinkă 2003, p. 20; Vega 2007, p. 476; Bondoc 2011, p. 245-254; Gencheva 2013, p. 90, no. 237-238)[1], and are generally associated with the Roman military presence. A series of bronze eagles comes from the Roman fortification Barboşi, near the crossing at the confluence of the Danube and Siret Rivers (Ştefan 1938, p. 345, fig. 6; Dragomir 1983, p. 63-68; Paraschiv-Grigore 2017, p. 118), a few kilometers to the east of which is the Galaţi fort. Probably, these fortresses appeared as a result of the activity of T. Plautius Silvanus in the North-Western Black Sea region (CIL XIV 3608). They could be strongholds for the exodus of Roman troops to the north from the Danube River, towards Tyras, Olbia and Chersonesos. Both fortresses are identical in size to the Roman camp Didova Khata III (Буйских 1991, с. 67), and the two internal fortifications of the Roman fort Kamianka V (Козленко 2016, с. 80-82), located on the northern and north-western border of the Olbian state.

In the Northern Black Sea region, a bronze eagle with outstretched wings comes from Panticapaeum (Колобов 2004, с. 18-22), where, due to epigraphic and archaeological data, the Roman military presence is known (Treister 1995, p. 157-181), in particular, the Roman fleet (Сапрыкин, Ермолин 2010, с. 72-84). A silver eagle of Roman times is recorded in Taurica, in a sanctuary near the Gurzufske Siedlo pass (Новиченкова 1998, с. 58-59, рис. 8), the complex of which is dated by the 1st century AD. It is interpreted as a detail of the military badge of a Roman unit, or as an element of decorating furniture or utensils (Трейстер 1992, с. 109; see i. e.: Galili, Rosen, Sharvit 2010, p. 101).

* KOZLENKO Roman Oleksandrovych — PhD in History, Director of the National Historical and Archaeological Reserve «Olbia» of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5602-7796, *rknovel@ukr.net*

[1] The images of eagles on Roman military ammunition are widely known (e. g.: Ulbert 1959, Taf. 16, 10; Bishop, Coulston 1993, p. 116, fig. 77: 2; p. 129, fig. 88: 1, 3; p. 142, fig. 100, 3; p. 150, fig. 106: 2; p. 158, fig. 114: 3; Deschler-Erb 1999, S. 62, Abb. 66; S. 167, no. 551; D'Amato, Sumner 2009, p. 93, fig. 85).

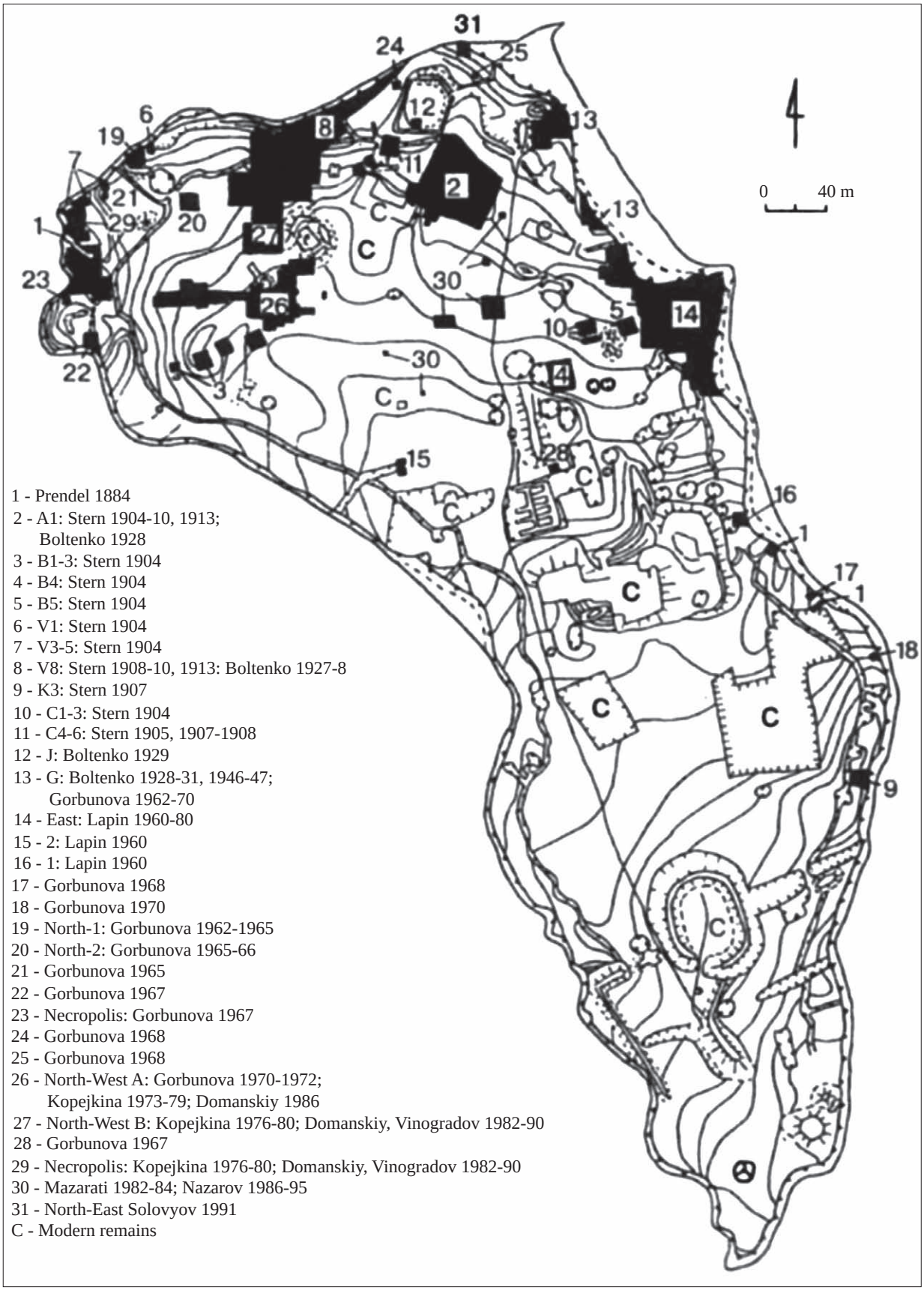

Fig. 1. Plan of the Berezan island (Solovyov 1999, p. 16, fig. 6)

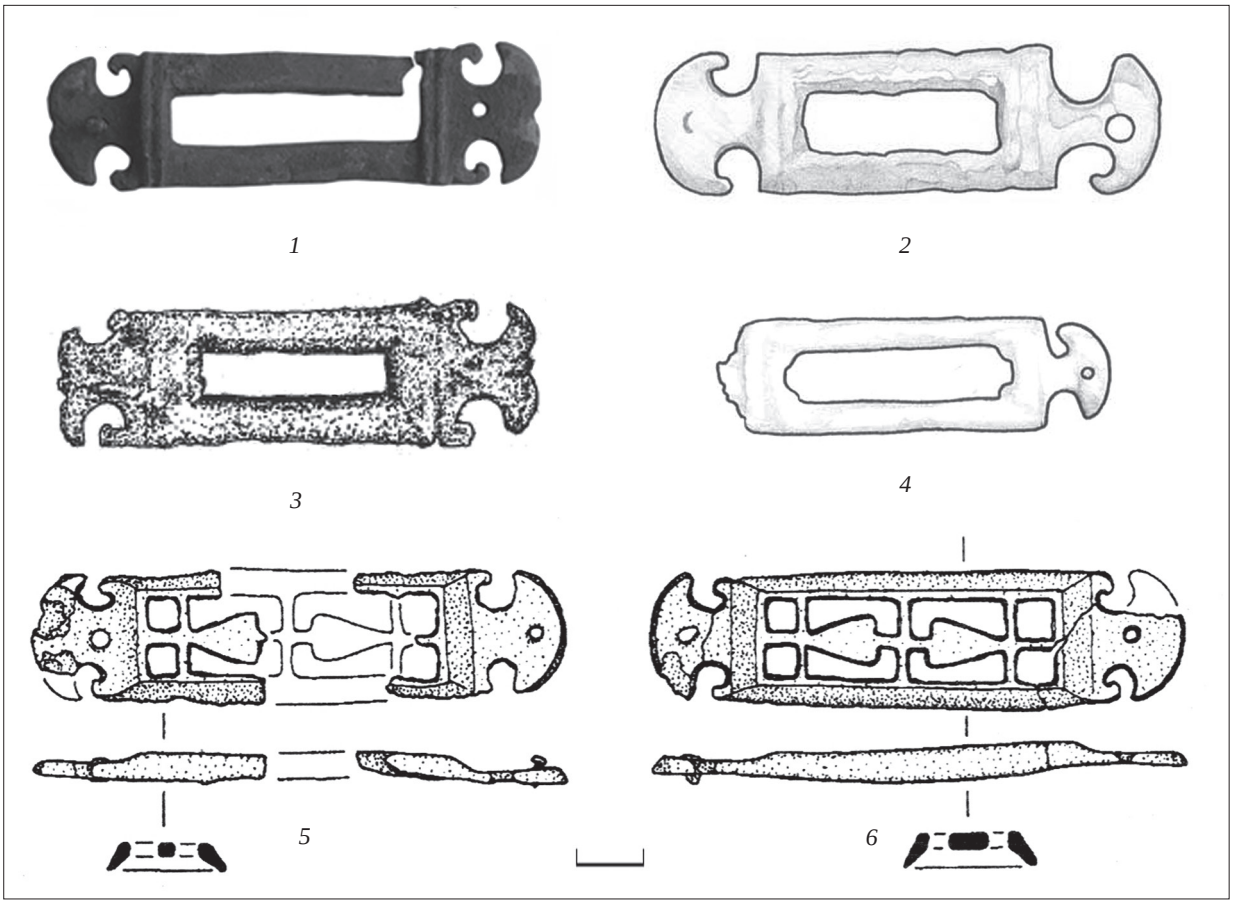

Fig. 2. Roman belt straps: *1* — Berezan island; *2—3* — Viminacium (Redžić 2013, T. XLVII—XLVIII: 435, 439); *4* — Singidunum (Redžić 2013, T. XLVIII: 441); *5—6* — Chersonesos (Костромичев 2011, с. 56, рис. 23: 1—2)

Another silver eagle was found in the Upper City of Olbia (Новиченкова, Буйських 2019, с. 353, 359, рис. 2: 5), and can be dated by the second half of the 2nd — early 3rd centuries AD. The terracotta eagle was found in Olbia, in the building of the praetorium of the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD (Ветштейн 1967, с. 136-137). A series of terracotta eagles with outstretched wings were found in the premises adjacent to the Roman barracks in the Lower City of Olbia (Козленко 2021а, с. 369). It is possible that such metal figurines and terracotta eagles (*Aquila Romana*), imitated Roman military pommels (see, for example: Durham 2013, p. 100; Vladkova 2009, s. 334-339)[2].

Bronze eagles with such parameters are known from the Roman provinces, and are also interpreted as the Roman standards pommels (e. g.: Vega 2007, s. 476; Vladkova 2009, s. 334-339). However, given the diversity of opinions regarding the purpose of metal[3], marble and ceramic figurines of eagles (see, for example: Колобов 2004, с. 18-19; Bondoc 2011, p. 253-254), one should agree that their interpretation depends on each case from the context of the find itself (Treister 1995, p. 158). It is possible that the bronze eagle from Berezan island must be dated by the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD, since all the terracotta and metal eagles of the Roman time from Olbia are dated by the time when the stationary Roman garrison was in the city[4].

Together with the figurine of an eagle, a bronze key was found (Колесниченко 2017, с. 169). Bronze keys and locking devices of the

[2] Together with items of Roman weapons and equipment, a bronze eagle figurine was found at Vani hill-fort, near the fortress gates (Лордкипанидзе 1970, с. 33, рис. 2).

[3] Silver eagle-pommels of military standards were used in the Byzantine state, with identical iconography of Roman times. On the territory of Ukraine, the find of such an eagle is known in the Voznesensk treasure, at Khortytsia island (Грінченко 1950, с. 45-49; Білецький, Шаповалов 2014, с. 290-291). A silver figurine of an eagle of a Roman vessel handle is known from excavations at Ust-Alma necropolis (Пуздровский 2007, рис. 110: 16).

[4] A bronze eagle figurine from Berezan island was found in a pit at a deeper level than a glass cup (Колесниченко 2017, с. 167).

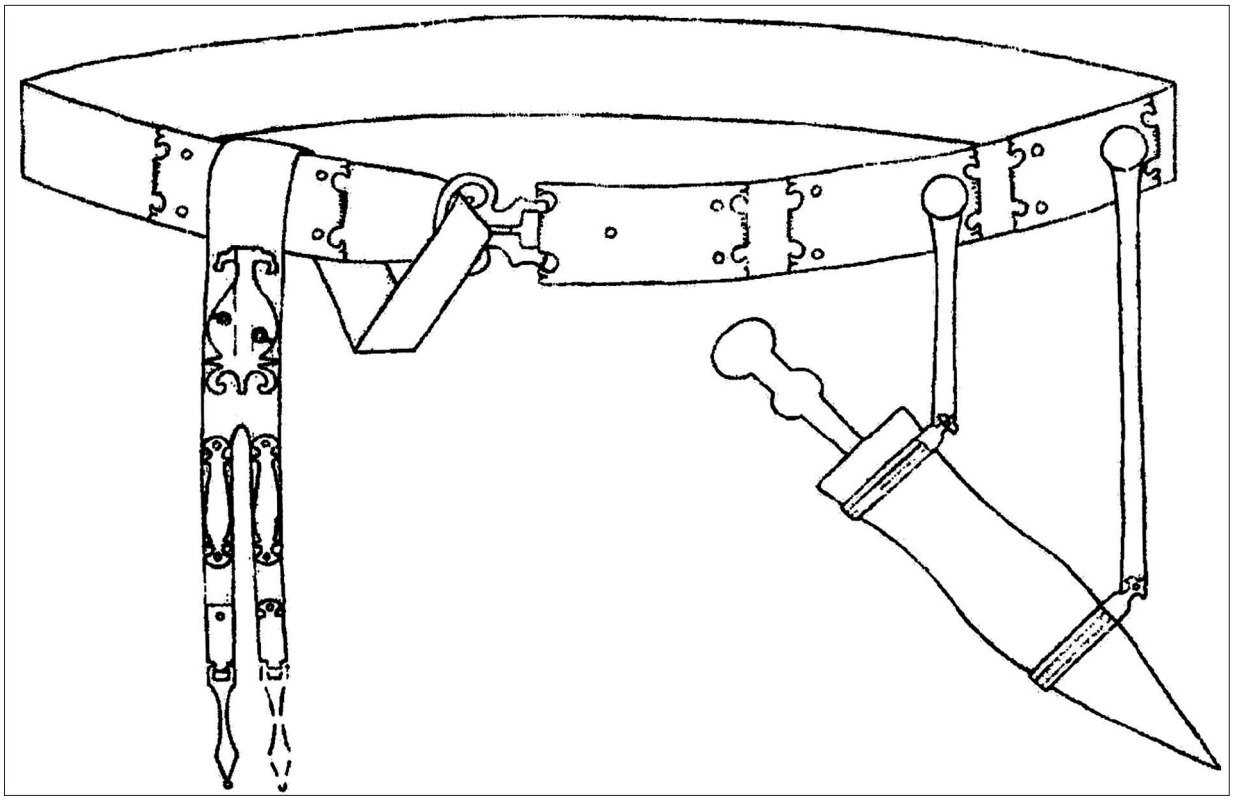

Fig. 3. Reconstruction of the Roman soldier's belt set from a burial in the necropolis of Chersonesos (Костромичев 2005, с. 118, рис. 11)

Roman type are known in Olbia and Berezan island (Solovyov 1999, p. 125, fig. 115). One of these keys was found near the gates of the Roman citadel, during excavations of the northern defensive wall (Крыжицкий, Хмелевский, Диатроптов 2007, с. 55, табл. 26: 4), in a complex with a fragment of Roman ammunition from the second half of the 1st — early 2nd centuries AD. Such items were widely used in Roman camps (Ulbert 1959, Taf. 66: 1, 4; Rendell et al. 1986, p. 72, fig. 5.4, 3183; Grummy 1995, p. 84, fig. 89; 134, fig. 136: 4136; Tudor et al. 2011, pl. LXIX: 360; Dieudonné-Glad, Feugère, Önal 2013, p. 138, no. 711), and they could have appeared in Olbia with the personnel of the Roman garrison.

During the excavations at Berezan island, Roman coins were found (Назаров 2006, с. 173; Колесниченко 2017, с. 169; Смирнов 2018, с. 102-104), which may be associated with the presence of Roman troops (from references: Козленко 2021b, с. 197-205), since the payment to the Roman military personnel was carried out with denarii. In favour of the Roman military presence in the region, Roman coins and tesserae found at the Tendra Spit (Tunkina 2007, p. 231-239), and at Levka island (Абрамзон, Тункина 2018, с. 56, 80, 82), where the military presence of units of the Legio V Macedonica and the The Flavian Fleet of Moesia was evidenced by the stamps on the tiles (Охотников 1996, с. 51).

From the excavations at Berezan island, there are fragments of Kapitän II amphorae types (Solovyov 1999, p. 123, fig. 112: 4; Masyuta 2021, p. 92, 103, fig. 5: 3—5), which are dated by the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD (Kapitän 1972, p. 243-252), and are typical for the material culture of the Roman camps (Dyczek 2010, p. 993-999; Bondoc 2014, p. 109-110, fig. 12). In Olbia, early types of the Kapitän II amphorae are known from the excavations of the citadel (Krapivina 2010, p. 71, pl. I, 40; III, 3), and the flooded part of the Lower City (Krapivina 2007, p. 626, fig. 17), where the barracks of the Roman garrison were located (Козленко 2021a, с. 364-374). In addition, Roman medical instruments were found at the island during archaeological research (Solovyov 1999, p. 126, fig. 116), the finds of which may also indicate a military presence (from the references: Козленко 2021a, с. 373).

In 2019, at the North-Western part of Berezan island, in the area of the «A» site [5], a Roman belt

[5] I express my gratitude for the information to one of the authors of the find — the head of the Black Sea International Underwater Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Junior Research Fellow V. Ye. Herasymov.

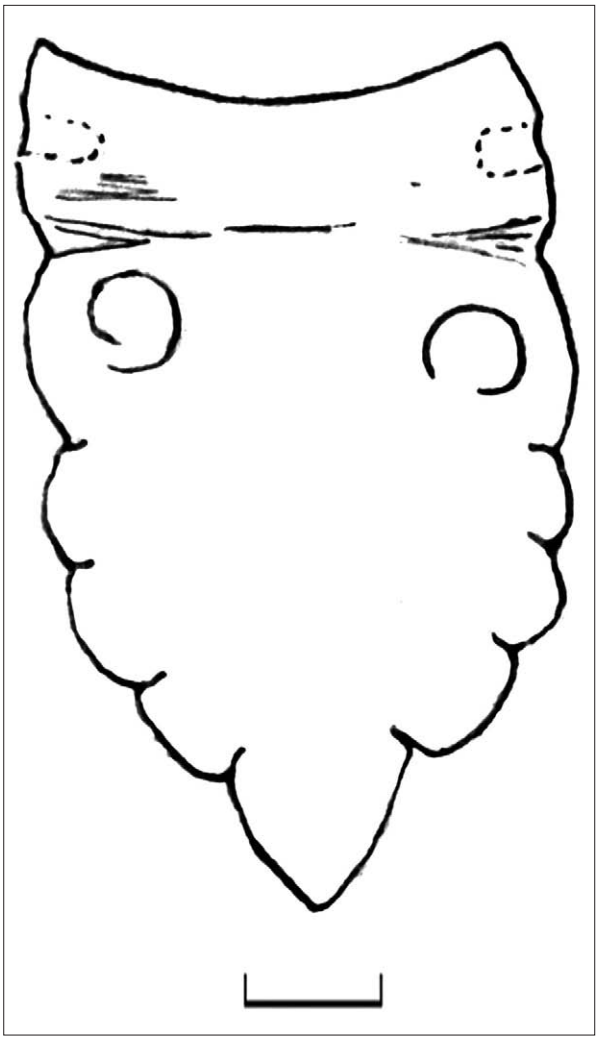

Fig. 4. Bronze object from excavations of building CK-8 at the Berezan island (Назаров 1990, табл. 16)

open-work strap with an internal rectangular cutout was found (Fig. 2: 1), which belongs to the elements of a military harness set (Fig. 3) [6]. The ends of the strap have semicircular edges. At the bases of the edges there are figured cutouts in the shape of volutes. It was attached to the belt with the help of small holes on the side ledges, with two small nails, one of which has been preserved. In the Northern Black Sea region, straps of these types, with a cut-out ornament in the middle part in the *opus interrasile* style (Fig. 2: 5—6), are known as parts of belt sets at Chersonesos necropolis (Костромичев 2005, с. 96-98, 111, рис. 2, 7—8; 2011, с. 55-56, рис. 23: 1—2). Stylistic analogies to it are also known from the northern part of Chersonesos (Костромичев 2011, с. 61, рис. 27: 8; 67, 136). The belt strap of this type, with a pattern in the inner part, is known from Olbia (Уваров 1851, с. 123, табл. XVI: 7), and has analogies at the territory of the Roman limes (Redžić 2013, T. L: 477).

Along the Roman limes, analogies to the straps come from Roman fortresses on the Danube (Petculescu 1995, p. 134-137; Црнобрња, Крунић 1997, с. 283, 467; с. 293: 505; Redžić 2013, T. XLVIII: 439-441; Hoss 2017, p. 94, fig. 14, a—b), on the Rhine (Oldenstein 1976, Taf. 65: 832), in Dacia (Ciugudean 2017, p. 345-346), and in the Middle East (James 2004, p. 80-81, figs. 38, 84—85, 89). There is an assumption that some types of such items could be produced in Dacia (Ciugudean 2017, p. 345). In general, they are dated by the second half of the 2nd century AD. Certain variants of straps of this type are dated by 150—180 AD (Ciugudean 2017, p. 346). Thus, this find reliably testifies to the Roman military presence at Berezan island.

In this regard, it should be noted that with the Roman military presence at Berezan island can be associated the rectangular structure of the first centuries AD, explored by V. V. Nazarov at the «Р-1в» site (Назаров 1990, с. 1; 1991, с. 1; Назаров, Виноградов 1991, с. 6-12; Буйських 2021, с. 23). The room (building СК-8) is 11.25 × 8.00 m in size, has a rectangular shape, is oriented along the north-east and south-west axis, with blockages of stones in the inner part, formed as a result of the destruction of the western and eastern walls of the building (Назаров 2006, с. 176, рис. 2). The masonries of three walls of the building were discovered — southern, eastern and western. No remains of the northern wall were found, which allowed the researchers to assume that a wooden gate could be located at the northern side (Назаров, Виноградов 1991, с. 9). Fragments of amphorae of the 2nd—3rd centuries AD were found in its filling, red-slip pottery, glassware and a bronze coin of emperor Septimius Severus (193—211 AD) (Назаров 1990, с. 3; 2006, с. 173) [7], as well as a bronze belt strap (Fig. 4), which has analogies among the elements of Roman belt ammunition (for example: Redžić 2013, T. LXXVIII—LXXIX: 968, 979), or it can be a detail of a bronze vessel.

Another architectural structure of the Roman time at Berezan island was excavated in 1962 under the head of K. S. Horbunova at the «Г» site, in the

[6] The item is stored in the funds of the Mykolaiv Regional Local History Museum.

[7] Materials of the second half of the 2nd — third quarter of the 3rd centuries AD were found at the «О» site (Новоселова 2012, с. 115-119), in the north-eastern part of the island. From the excavations at Berezan originates red-slip figured ware of the first half of the 3rd century AD (Solovyov 1999, p. 125, fig. 114), as well as Roman hinged fibulae and other metal objects of the Roman period (Solovyov 1999, p. 125, fig. 115).

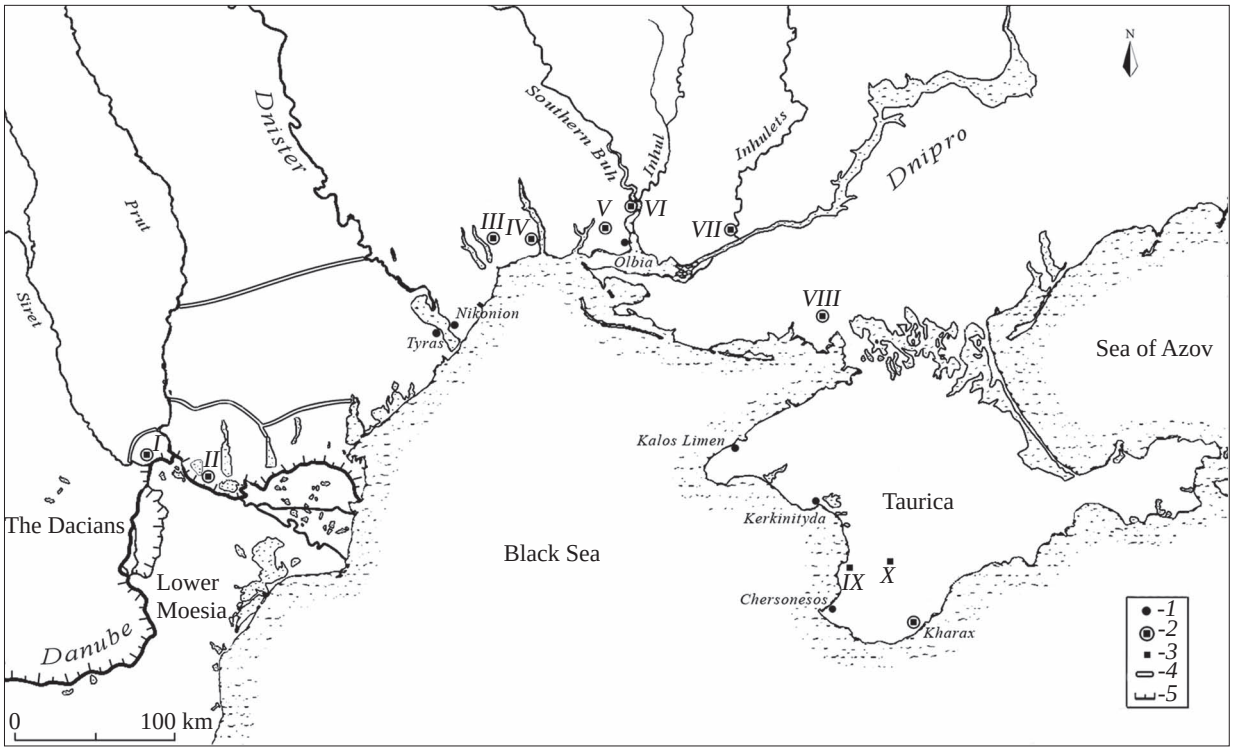

Fig. 5. Map of the Northern Black Sea region in the Roman period: *1* — cities; *2* — Roman forts (*I* — Galaţi; *II* — Orlovka; *III* — prospective fort Shevchenkove II; *IV* — Tyshkivka; *V* — Kamianka V; *VI* — Didova Khata III; *VII* — Dar'ivka; *VIII* — prospective fort near Myrne village); *3* — hill-forts with traces of the Roman military presence in the second half of the 1st century AD (*IX* — Ust-Alma hill-fort; *X* — Alma-Kermen hill-fort); *4* — shafts; *5* — borders of Lower Moesia province at the end of the 1st century AD

northern part of the island, opposite the sandy spit that at that time connected the peninsula with the mainland. The building with basements dated by the second half of the 2nd — third quarter of the 3rd centuries AD, — during the stay of the Roman troops in Olbia — was destroyed by fire (Новоселова 2012, с. 119). It is worth noting that in the Upper City of Olbia, the basements of the Roman period are typical for structures associated with the Roman garrison (Ветштейн 1967, с. 134-137), which also suffered as a result of the Gothic invasion in AD 269—270 AD (Krapivina 2007, p. 608).

The Roman military presence in the Lower Buh region is recorded from the second half of the 1st century AD, when the Roman field camps (*castellum*) of Didova Khata III, Kamianka V, and Dar'ivka were erected on the northern and north-western borders of the Olbian state that were built with the direct participation of auxiliary units of the Roman army (Козленко 2016, с. 80-84). The material found at these monuments indicates the date of their erection during the campaign of the governor of the province of Moesia, T. Plautius Silvanus Aelianus, to Chersonesos, besieged by the Scythians, «beyond Borysthenes» (CIL XIV 3608). It seems quite reasonable to conclude that the campaign led by T. Plautius Silvanus Aelianus to Taurica was carried out in combination: by the sea (Зубар 1988, с. 19-27) and by land (Дьяков 1941, с. 92; Воронятов 2013, с. 158), as a result of which the Berezan island could be used as a strong transshipment point (Fig. 5).

In the middle of the 2nd century AD, in connection with the invasion of the «Tauri-Scythians», the emperor Antoninus Pius (138—161 AD) introduced the Roman garrison into Olbia (SHA. Ant. Pius. IX, 9). Together with Legio I Italica, V Macedonica, XI Claudia units, of which the Roman vexillation consisted (Ростовцев 1915, с. 7-14; IOSPE I^2 322), detachments of the Classis Flavia Moesica were based in the city, which is evidenced by the Roman military diploma issued to a sailor in 157 AD (Ivantchik, Krapivina 2007, p. 219-242)[8]. Quite likely, Berezan island, like Olbia, was used by the Roman troops as a stronghold of the naval fleet in the waters of the Dnipro-Buh estuary. In addition, most of

[8] The presence of Roman naval units in the ancient centres of the Northern Black Sea region is attested by a series of epigraphic finds (Карышковский 1979, с. 87; Соломоник 1983, № 6—7, 9, 18, 26, 34).

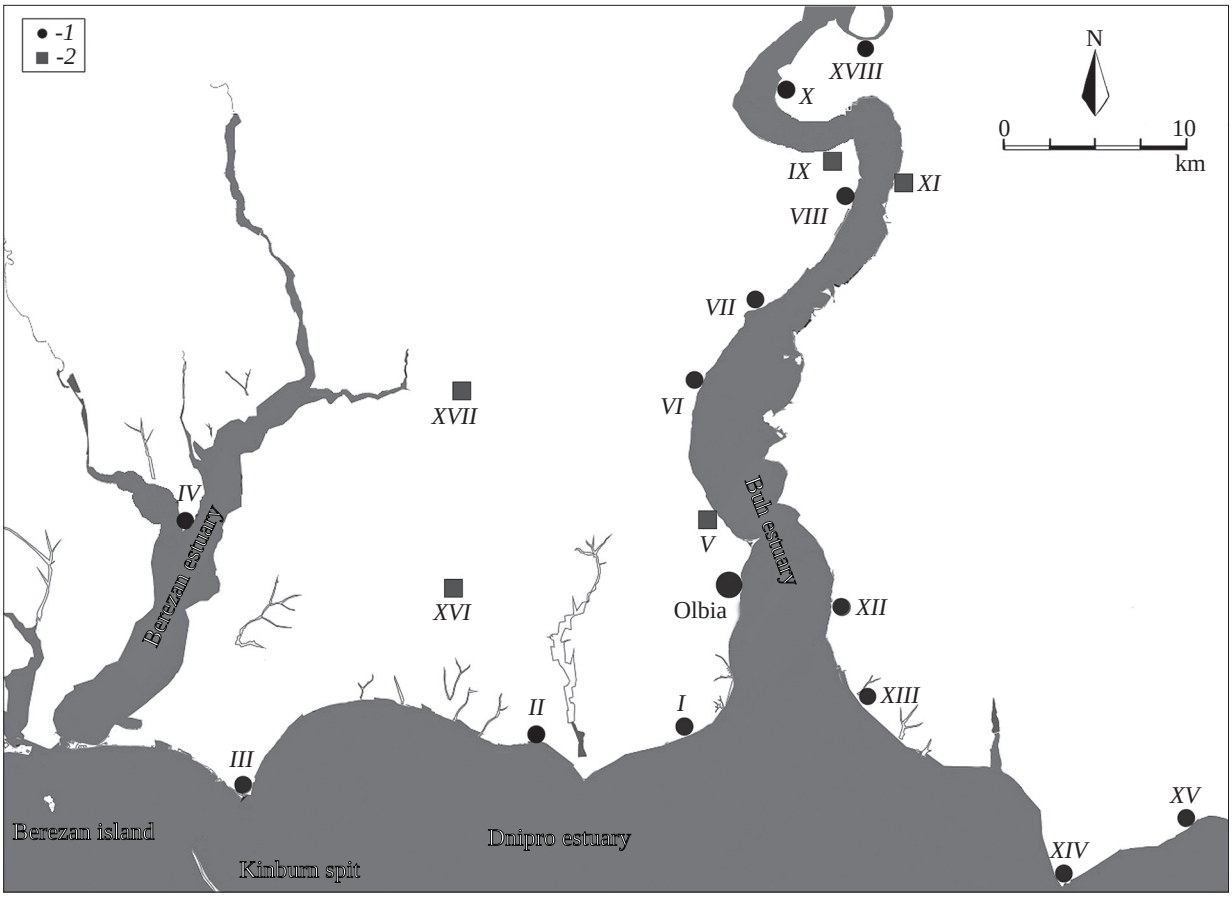

Fig. 6. Map of the Lower Buh region of the first centuries AD: *1* — hill-forts (*I* — Dniprovske II; *II* — Petukhivka II; *III* — Ochakiv; *IV* — Mys; *VI* — Kozyrka I; *VII* — Stara Bohdanivka I; *VIII* — Radsad I; *X* — Popova Balka; *XII* — Semeniv Rih; *XIII* — Skelka; *XIV* — Stanislav; *XV* — Zolotyi Mys; *XVIII* — Staroflotski Barracks); *2* — forts (*V* — Chortuvate; *IX* — Didova Khata III; *XI* — Siversiv Maiak; *XVI* — Ostrivka; *XVII* — Kamianka V)

the Roman settlements around Olbia are located precisely along the coastline (Fig. 6).

It should also be noted that in the inscription of the 180's AD from Africa with the *cursus honorum* of T. Plautius Ferruntianus (CIL VIII 619), where he is called: «*trib(unus) milit(um) leg(ionis) I Italicae, praepositus vexillationibus Ponticis aput Scythia(m) et Tauricam*», it may imply Pontic vexillatio, which were stationed at the coasts of Olbia and Chersonesos (Ростовцев 1900, с. 144; Беляев 1968, с. 127-137; Соломоник 1973, с. 144; Sarnowski 1987, s. 72, 77).

An important evidence in favour of the existence of Roman land and sea routes in the North-Western Black Sea region is the itinerary on the Roman shield from Dura-Europos, which is dated by 230—260 AD (Cumont 1926, p. 323-327; from the references: Подосинов 2002, с. 77-99). The map shows the road from Moesia Inferior to Taurica (Fig. 7). Along this path, in the form of stone fortresses, the ancient centres of the Northern Black Sea region are marked, among which is Βορυσθένης, that is, Olbia, or Berezan island.

The roads of the Lower Moesian part of the itinerarium are reliably attested by the Tabula Peutingeriana. Archaeologically the area from the Danube to the Dniester is traced. From the Danube delta the road passed along the upper reaches of the estuaries, through Perekop, along the coast of the Crimean Peninsula. In the Crimea, its remains have been traced in the passes near the Roman fortress of Charax (Ростовцев 1900, с. 123). Thus, the itinerary from Dura-Europos confirms the existence of an overland section of the route from Moesia Inferior to Taurica. Based on this map, the significance of this route as a *via militaris* is obvious, since it shows allied strongholds of Rome, which had ports and fortifications (Буйских 1991, с. 139). It is difficult to establish the exact location of this road, but, probably, Roman field camps at the river crossings mark its route: Kamianka V, Didova Khata III and Dar'ivka.

Judging by the location of the forts near the crossings on the Lower Danube, the road crossed the river deltas in the narrowest places (Сапожников 2017, с. 219), and could go along the upper

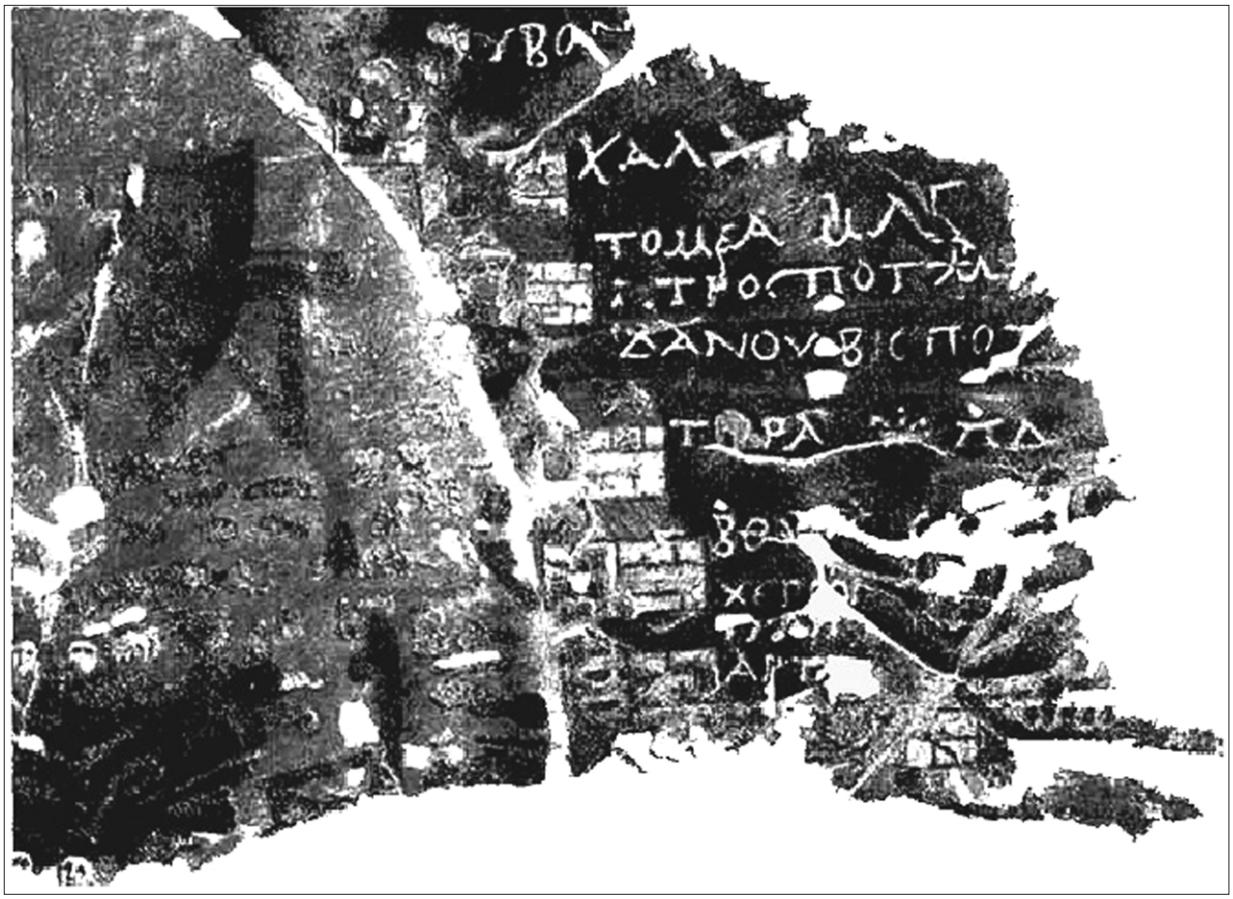

Fig. 7. Itinerarius from Dura-Europos (Cumont 1926, pl. CIX)

reaches of the estuaries. Some fortified points could be connected with it by branches. A number of observations suggest an ancient road through Perekop [9]. The distance between Perekop and the camp near Dar'ivka village is equal to a daytime soldier's forced march. Probably, this path originated in the 1st century AD, and connected the cities and Roman fortresses on the Lower Danube (Булкин 1997, с. 286). These roads, most likely, simultaneously served as trade routes, which may testify in favour of the existence in the Roman period of an extensive system of transshipment points between Tyras and Olbia, both along the land and sea routes.

At the Berezan island, no epigraphic monuments have been found yet that would reliably testify to the stationary presence of Roman troops. However, a series of objects found, typical for the material culture of the Roman garrison in Olbia, and Roman camps on the Danube, directly indicates the Roman military presence at Berezan island. A small number of things related to the presence of Roman troops on the island may indicate the situational nature of their stay, or the small number of the military contingent, whose main task was to control the waters of the Dnipro-Buh estuary and the coastal sea zone.

Thus, the assumption regarding the Roman troops placement on the Berezan island is confirmed in the form of the following: architectural structures, some types of amphorae, a bronze eagle, numismatic material and Roman military ammunition. Convenient geographic location of the island provided control over a significant continental strip of land, and the entry of ships into the Dnipro-Buh and Berezan estuaries. In this context, the placement of the Roman garrison barracks in the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD looks indicative in the Lower City of Olbia (Козленко 2021а, с. 364-374) that was due to the need to ensure control over the port part of the city. Against this background, the strategic role of the sea area within the framework of the Roman military presence in the Northern Black Sea region looks obvious, since namely by the sea the provisions were delivered, troops were transferred and military units were provided.

[9] In the Middle Ages, the overland road to Taurica, through Perekop, is attested in the sources (Constant. Porphyr. De adm. imp., 11).

Абрамзон, М. Г., Тункина, И. В. 2018. Гости острова Левки (античные монеты по неизданным рисункам Н. Н. Мурзакевича). *Вестник древней истории*, 1, с. 52-87.

Беляев, С. А. 1968. К пониманию CIL VIII 619. *Вестник древней истории*, 4, с. 127-137.

Білецький, А., Шаповалов, Г. 2014. Вознесенський (Кічкаський) «скарб» — поховання-спалення X ст. *Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*, 7. Львів-Винники, с. 285-304.

Буйських, А. В. 2021. Головні досягнення Березанської експедиції Інституту археології НАН України (1980—2020-і рр.). В: Смирнов, О. І. (ред.). *Борисфенікa II: пам'яті В. В. Крутілова (археологічні дослідження острова Березань у контексті Європейської історії)*. Миколаїв, с. 23.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Булкин, И. Ю. 1997. Предполагаемые трассы римских военных дорог в Северном Причерноморье. В: Охотников, С. Б. (отв. ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса, с. 286-288.

Воронятов, С. В. 2013. Локализация бастарнов и некоторые другие проблемы элогия Тита Плавтия Сильвана Элиана. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 39, с. 148-161.

Ветштейн, Р. И. 1967. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии в 1965—1966 гг. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг*., с. 134-137.

Грінченко, В. А. 1950. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія*, 3, с. 37-63.

Дьяков, В. Н. 1941. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 87-97.

Зубар, В. М. 1988. Про похід Плавтія Сільвана в Крим. *Археологія*, 63, с. 19-27.

Карышковский, П. О. 1979. Новые тирасские надписи. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 76-88.

Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.

Козленко, Р. А. 2021a. Казармы римского гарнизона в Ольвии. *Stratum plus*, 4, с. 359-382.

Козленко, Р. О. 2021b. Монети ранньої Римської імперії в Ольвії: динаміка надходження. *Стародавнє Причорномор'я*, XIII, Одеса, с. 197-205.

Колесниченко, А. Н. 2017. Бронзовая статуэтка орла из раскопок на о. Березань в 1902 году. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 3, с. 166-171.

Колесниченко, А. М., Савельев, О. К. 2015. Склянки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ із розкопок Тіри та проблема їх походження. *Археологія*, 4, с. 34-45.

Колобов, А. В. 2004. Статуэтка бронзовой птицы из коллекции Музея истории Пермского Университета: деталь римского воинского снаряжения? В: Колобов, А. В. (отв. ред.). *Новый Гиперборей: межвузовский сборник научных трудов*. Пермь, с. 18-22.

Костромичев, Д. А. 2005. Три погребения римских солдат из некрополя Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 11, с. 94-118.

Костромичев, Д. А. 2011. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 4, с. 15-164.

Крыжицкий, С. Д., Хмелевский, Д. Н., Диатроптов, П. Д. 2007. *Отчет об охранных работах в южной части Верхнего города в Ольвии в 2007 г. на участке "Северная оборонительная стена Римской цитадели"*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. № 64, ф. е. 2007/72.

Лордкипанидзе, Г. А. 1970. *К истории древней Колхиды*. Тбилиси.

Назаров, В. В. 1990. *Отчет о раскопках на Березани в 1990 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. № 64, ф. е. 24009.

Назаров, В. В. 1991. Раскопки Березанского поселения. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р*., с. 1.

Назаров, В. В. 2006. Некоторые итоги археологических исследований Березанского поселения (1984—1999 г.). *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции.* Т. 1. Санкт-Петербург, с. 171-176.

Назаров, В. В., Виноградов, Ю. Г. 1991. *Отчет о раскопках на Березани в 1991 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. № 64, ф. е. 25496.

Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 51-67.

Новиченкова, М. В., Буйських, А. В. 2019. Аквіли з Ольвії. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 351-359.

Новоселова, Н. Ю. 2012. Березанское поселение в первых веках новой эры. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции*, Т. 2. Санкт-Петербург, с. 115-119.

Охотников, С. Б. 1996. Остров Змеиный в античное время и средние века. *Записки исторического факультета Одесского государственного университета*, 3, с. 46-59.

Подосинов, А. В. 2002. *Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий*. Москва.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь.

Ростовцев, М. И. 1900. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость. *Журнал Министерства народного просвещения*, 3, с. 140-158.

Ростовцев, М. И. 1915. Военная оккупация Ольвии римлянами. *Известия археологической комиссии*, 58, с. 1-16.

Сапрыкин, С. Ю., Ермолин, С. А. 2010. Римский флот на Боспоре: новая латинская надпись из Пантикапея. *Вестник древней истории*, 3, с. 72-84.

Сапожников, И. В. 2017. Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. *Tyragetia*, XI, 1, p. 213-225.

Соломоник, Э. И. 1973. О пребывании римского флота в Крыму. *Античная древность и средние века*, 10, с. 142-145.

Смирнов, О. І. 2018. Монети римського часу з острова Березань (ділянка «Т» та «Р-1 В»). В: Смирнов, О. І. (отв. ред.). *Forum Olbicum II: Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Миколаїв, с. 102-104.

Трейстер, М. Ю. 1992. Бронзолитейное ремесло Боспора. *Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*, 10, с. 66-110.

Уваров, А. С. 1851. *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря.* Санкт-Петербург.

Црнобрња, А., Крунић, С. 1997. Војна опрема и коњска орма. In: Крунић, С. (ed.). *Античка бронза Сингидунума*. Београд, с. 263-302.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. N. 1993. *Roman Military Equipment*. London.

Bondoc, D. A. 2011. Roman Bronze Aquila from Sălcuţa, Dolj County. *Apulum*, XLVIII, p. 245-254.

Bondoc, D. A. 2014. Roman Amphorae from Cioroiu Nou (Romania). *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 43, p. 105-112.

Bondoc, D., Dinkă, D. R. 2003. *Bronzuri Figurate Romane. Muzeul Romanaţiului Caracal (Bronzuri Figurate Romane de la Romula)*. Craiova.

CIL. Corpus Inscriptionum Latinarum.

Ciugudean, D. 2017. Roman Bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates. *Apulum*, LIV, p. 341-408.

Cumont, F. 1926. *Fouilles de Doura-Europos, 1922—1923*. Paris.

D'Amato, R., Sumner, G. 2009. *Arms and Armor of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC — AD 192*. London.

Deschler-Erb, E. 1999. *Ad Arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*. Augst.

Dieudonné-Glad, N., Feugère, M., Önal, M. 2013. *Zeugma V. Les objets*. Lyon.

Dragomir, I. T. 1983. Vultur de bronz, o nouă emblemă militară romană descoperită în sudul roman al Moldovei. *Muzeul Naţional*, VII, p. 63-68.

Dyczek, P. 2010. Kapitän II Amphorae from *Novae* — Between East and West. *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterrean: Archaeology and Archaeometry. Comprassion Between Western and Eastern Mediterrean*. Vol. II. Oxford, p. 993-999.

Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.

Galili, E., Rosen, B., Sharvit, J. 2010. Artifacts Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast. *'Atiquot*, 63, p. 61-110.

Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia.

Grummy, N. 1995. The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-9. *Colchester Archaeological report*, 2. Norfolk.

Hoss, S. 2017. Sharp Dressed Men: the Roman Military Belt as Fashion Item. *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 18, p. 85-99.

IOSPE**.** Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.

Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219-242.

James, S. 2004. *Excavations at Dura Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937 (Final Report VII: The Arms and Armour and other Military Equipment).* London.

Kapitän, G. 1972. Le anfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa). *Publications de l'École Française de Rome*, 10, p. 243-252.

Krapivina, V. V. 2007. Olbia Pontica in the 3rd—4th Centuries AD. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2, vol. I, Oxford, p. 591-626.

Krapivina, V. V. 2010. Amphorae of the 3rd—4th Centuries A.D. in Olbia Pontica. *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Varia Anatolica*, XXI, Istanbul; Paris, p. 69-73.

Masyuta, D. A. 2021. Amphorae of Roman Time from Excavations at Settlement on Berezan Island (in Collection of Odesa Archaeological Museum of NAS of Ukraine). *Eminak*, 3 (35), p. 84-103.

Oldenstein, J. 1976. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, S. 49-284.

Paraschiv-Grigore, E. 2017. Un sigiliu de plumb al legiunii a XI-a Claudia. *Cercetări Arheologice*, 24, p. 187-190.

Petculescu, L. 1995. Military Equpment Graves in Roman Dacia. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 6, p. 105-145.

Redžić, S. 2013. *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka. Doktorska Disertacija.* Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet. Beograd.

Rendell, S., Ryan, R., Tanner, V., Walker, J. 1986. The Non-Ceramic Finds from the Northgate. *Roman Manchester. A Frontier Settlement. The Archaeology of Greater Manchester*, 3, p. 61-84.

Sarnowski, T. 1987. Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres. *Archeologia*, XXXVIII, S. 61-97.

Solovyov, S. L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*. Brill: Leiden-Boston-Cologne.

Ştefan, G. 1938. Nouvelles découvertes dans le «castellum» Romain de Barboşi. *Dacia*, V—VI, p. 341-349.

Treister, M. Yu. 1995. The Romans in Pantikapaion. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2, p. 157-181.

Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca.

Tunkina, I. V. 2007. New Data on the Panhellenic Achilles' Sanctuary on the Tendra Spit (Excavations of 1824). *Une koinè Pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a. C. — IIIe s. p. C.).* Bordeaux, p. 225-240.

Ulbert, G. 1959. *Die Römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe.* Berlin.

Vega, A. T. 2007. Estandares militares (signa militaria) de época imperial procedentes de Hispania. *Sautuola*, 13, s. 465-492.

Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, p. 334-339.

Надійшла 8.11.2021

Р. О. Козленко

Кандидат історичних наук, директор Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України,
ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ НА О. БЕРЕЗАНЬ

Розглянуто окремі категорії речей, що свідчать на користь римської військової присутності на о. Березань. З нею можуть бути також пов'язані дві архітектурні споруди перших сторіч нової ери, одна з яких мала підвальні приміщення, що характерно для будівель у Верхньому місті Ольвії, пов'язаних із римською залогою. У їх заповненні було виявлено фрагменти амфор II—III ст. н. е., а також червонолаковий та скляний посуд. 2019 р. на о. Березань, в районі ділянки «Північно-Західний А» було знайдено римську поясну ажурну накладку, що належить до елементів військового портупейного набору і датується другою половиною II ст. н. е. У Північному Причорномор'ї накладки цих типів відомі у складі солдатських поясних наборів на некрополі Херсонеса. Уздовж лімесу аналогії цій накладці походять із римських фортець на Дунаї. Незважаючи на те що на о. Березань досі не знайдено епіграфічних пам'яток, які б надійно свідчили про стаціонарну присутність римських військ, серія знайдених на Березані предметів, притаманних матеріальній культурі римського гарнізону в Ольвії та римським таборам на Дунаї, безпосередньо вказує на римську військову присутність.

Припущення стосовно розташування на о. Березань римських військових загонів знаходить підтвердження у вигляді архітектурних споруд, деяких типів амфор, бронзового орла, медичних інструментів, нумізматичного матеріалу та римської військової амуніції. Невелика кількість речей, пов'язаних із перебуванням на острові римських військ, може свідчити про ситуативний характер їх перебування або нечисельність військового контингенту, головним завданням якого був контроль над акваторією Дніпро-Бузького лиману та прибережною морською ділянкою.

К л ю ч о в і с л о в а: о. Березань, Ольвія, римські війська, флот, амуніція.

Р. А. Козленко

Кандидат исторических наук, директор Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

РИМСКОЕ ВОЕННОЕ ПРИСУТСТВИЕ НА О. БЕРЕЗАНЬ

В статье рассматриваются некоторые категории вещей, которые свидетельствуют о римском военном присутствии на о. Березань. С ним могут быть также связаны два архитектурных сооружения первых веков новой эры, одно из которых имело подвальные помещения, что характерно для зданий в Верхнем городе Ольвии, связанных с римским гарнизоном. В их заполнении были обнаружены фрагменты амфор II—III вв. н. э., а также краснолаковая и стеклянная посуда. В 2019 г. на о. Березань, в районе участка «Северо-Западный А» была найдена римская поясная ажурная накладка, которая относится к элементам военного портупейного набора и датируется второй половиной II в. н. э. В Северном Причерноморье накладки данных типов известны в составе солдатских поясных наборов на некрополе Херсонеса. Вдоль лимеса аналогии накладке происходят из римских крепостей на Дунае. Несмотря на то что на о. Березань до сих пор не найдено эпиграфических памятников, которые надежно бы свидетельствовали о стационарном присутствии римских войск, серия найденных на Березани предметов, характерных для материальной культуры римского гарнизона в Ольвии и римских лагерей на Дунае, непосредственно указывает на римское военное присутствие. Предположение относительно размещения на о. Березань римских военных отрядов находит подтверждение в виде архитектурных сооружений, некоторых типов амфор, бронзового орла, медицинских инструментов, нумизматического материала и римской военной амуниции. Небольшое количество вещей, связанных с пребыванием на острове римских войск, может свидетельствовать о ситуативном характере их пребывания или немногочисленности военного контингента, главной задачей которого был контроль над акваторией Днепро-Бугского лимана и прибрежной морской зоной.

К л ю ч е в ы е с л о в а: о. Березань, Ольвия, римские войска, флот, амуниция.

References

Abramzon, M. G., Tunkina, I. V. 2018. Guests of Leuke island (ancient coins after unpublished drawings by N. N. Murzakevitch). *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 52-87.

Beliaev, S. A. 1968. To understanding CIL VIII 619. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 127-137.

Biletskii, A., Shapovalov, G. 2014. Voznesenskyi (Kichkaskyi) 'skarb' - pokhovannia-spalennia X st. *Kultovi ta pokhovalni pamiatky u Vislo-Dniprovskomu regioni*: *problemy interpretatsii*, 7. Lviv-Vynnyky, p. 285-304.

Buiskykh, A. V. 2021. Holovni dosiahnennia Berezanskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (1980-2020-i rr.). In: Smirnov, O. I. (ed.) *Borysfenika II: pamiati V. V. Krutilova (arkheolohichni doslidzhennia ostrova Berezan u konteksti Evropeiskoi istorii)*. Mykolaiv, p. 23.

Buiskykh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)*. Kyiv: Naukova dumka.

Bulkin, I. Yu. 1997. Predpolagaemye trassy rimskikh voennykh dorog v Severnom Prichernomorie. In: Okhotnikov, S. B. (ed.) *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria*. Odessa, p. 286-288.

Voroniatov, S. V. 2013. Lokalizatsiia bastarnov i nekotorye drugie problemy elogiia Tita Plavtiia Silvana Eliana. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 39, p. 148-161.

Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tsentre rimskoi tsitadeli Olvii v 1965-1966 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965-1966 gg.*, p. 134-137.

Grinchenko, V. A. 1950. Pamiatka VIII st. kolo s. Voznesenki na Zaporizhzhi. *Arheologia*, 3, p. 37-63.

Diakov, V. N. 1941. Okupatsiia Tavriki Rimom v I v. n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 87-97.

Zubar, V. M. 1988. About the Campaign of Plautius Sylvanus to Crimea. *Arheologia*, 63, p. 19-27.

Karyshkovskii, P. O. 1979. Novye tirasskie nadpisi. In: Karyshkovskii, P. O. (ed.) *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 76-88.

Kozlenko, R. O. 2016. Roman Forts on the Territory of Olbian State. *Arheologia*, 2, p. 78-87.

Kozlenko, R. A. 2021a. Barracks of the Roman Garrison in Olbia. *Stratum plus*, 4, p. 359-382.

Kozlenko, R. O. 2021b. Monety rannoi Rymskoi imperii v Olvii: dynamika nadkhodzhennia. *Starodavne Prychornomoria*, XIII. Odesa, p. 197-205.

Kolesnichenko, A. N. 2017. Bronzovaia statuetka orla iz raskopok na o. Berezan v 1902 godu. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, 3, p. 166-171.

Kolesnichenko, A. M., Saveliev, O. K. 2015. Beakers with Inscriptions KATAXAIPE KAI EYΦPAINOY from Tyras and the Issue of Their Origin. *Arheologia*, 4, p. 34-45.

Kolobov, A. V. 2004. Statuetka bronzovoi ptitsy iz kollektsii Muzeia istorii Permskogo Universiteta: detal rimskogo voinskogo snariazheniia? In: Kolobov, A. V. (ed.). *Novyi Giperborei: mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov*. Perm, p. 18-22.

Kostromichev, D. A. 2005. Tri pogrebeniia rimskikh soldat iz nekropolia Khersonesa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 11, p. 94-118.

Kostromichev, D. A. 2011. Roman Military Presence in Chersonesos in Early 1st - First Half of 5th Century (by Archaeological Evidence). *Stratum plus*, 4, p. 15-164.

Kryzhitskii, S. D., Khmelevskii, D. N., Diatroptov, P. D. 2007. *Otchet ob okhrannykh rabotakh v yuzhnoi chasti Verkhnego goroda v Olvii v 2007 g. na uchastke 'Severnaia oboronitelnaia stena Rimskoi tsitadeli'*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. № 64, f. e. 2007/72.

Lordkipanidze, G. A. 1970. *K istorii drevnei Kolkhidy*. Tbilisi.

Nazarov, V. V. 1990. *Otchet o raskopkakh na Berezani v 1990 godu*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. № 64, f. e. 24009.

Nazarov, V. V. 1991. Raskopki Berezanskogo poseleniia. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r.*, p. 1.

Nazarov, V. V. 2006. Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovanii Berezanskogo poseleniia (1984-1999 g.). *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii. Vol. 1*. Sankt-Peterburg, p. 171-176.

Nazarov, V. V., Vinogradov, Yu. G. 1991. *Otchet o raskopkakh na Berezani v 1991 godu*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. № 64, f. e. 25496.

Novichenkova, N. G. 1998. Roman Military Equipment in the Sanctuary at the Gurzuf Sedlo Pass. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 51-67.

Novichenkova, M. V., Buiskikh, A. V. 2019. Akvily z Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.) *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 351-359.

Novoselova, N. Yu. 2012. Berezanskoe poselenie v pervykh vekakh novoi ery. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Vol. 2. Sankt-Peterburg, p. 115-119.

Okhotnikov, S. B. 1996. Ostrov Zmeinyi v antichnoe vremia i srednie veka. *Zapiski istoricheskogo fakulteta Odesskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3, p. 46-59.

Podosinov, A. V. 2002. *Vostochnaia Evropa v rimskoi kartograficheskoi traditsii. Teksty, perevod, kommentarii*. Moskva.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. - III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol.

Rostovtsev, M. I. 1900. Rimskie garnizony na Tavricheskom poluostrove i Ai-Todorskaia krepost. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 3, p. 140-158.

Rostovtsev, M. I. 1915. Voennaia okupatsiia Olvii rimlianami. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 58, p. 1-16.

Sapozhnikov, I. V. 2017. Drevnie valy i dorogi raiona perepravy cherez Dunai u ozera Kartal: opyt kartograficheskoi stratigrafii. *Tyragetia*, XI, 1, p. 213-225.

Saprykin, S. Yu., Ermolin, S. A. 2010. The Roman Navy at Bosporus: a New Latin Inscription from Panticapaeum. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 72-84.

Smirnov, O. I. 2018. Monety rymskoho chasu z ostrova Berezan (dilianka 'T' ta 'R-1V'). In: Smirnov, O. I. (ed.) *Forum Olbicum II: Pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. Mykolaiv, p. 102-104.

Solomonik, E. I. 1973. O prebyvanii rimskogo flota v Krymu. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 10, p. 142-145.

Treister, M. Yu. 1992. Bronzoliteinoe remeslo Bospora. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*, 10, p. 66-110.

Uvarov, A. S. 1851. *Issledovaniia o drevnostiakh Yuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria.* St.-Petersburg.

Tsrnobrња, A., Kruniћ, S. 1997. *Vojna oprema i konjska orma.* In: Kruniћ, S. (ed.). Antichka bronza Singidunuma. Beograd, p. 263-302.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. N. 1993. *Roman Military Equipment*. London.

Bondoc, D. A. 2011. Roman Bronze Aquila from Sălcuţa, Dolj County. *Apulum*, XLVIII, p. 245-254.

Bondoc, D. A. 2014. Roman Amphorae from Cioroiu Nou (Romania). *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 43, p. 105-112.

Bondoc, D., Dinkă, D. R. 2003. *Bronzuri Figurate Romane. Muzeul Romanaţiului Caracal (Bronzuri Figurate Romane de la Romula)*. Craiova.

CIL. Corpus Inscriptionum Latinarum.

Ciugudean, D. 2017. Roman Bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates. *Apulum*, LIV, p. 341-408.

Cumont, F. 1926. *Fouilles de Doura-Europos, 1922-1923*. Paris.

D'Amato, R., Sumner, G. 2009. *Arms and Armor of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC - AD 192*. London.

Deschler-Erb, E. 1999. *Ad Arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*. Augst.

Dieudonné-Glad, N., Feugère, M., Önal, M. 2013. *Zeugma V. Les objets*. Lyon.

Dragomir, I. T. 1983. Vultur de bronz, o nouă emblemă militară romană descoperită în sudul roman al Moldovei. *Muzeul Naţional*, VII, p. 63-68.

Dyczek, P. 2010. Kapitän II Amphorae from *Novae* - Between East and West. *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterrean: Archaeology and Archaeometry. Comprassion Between Western and Eastern Mediterrean*. Vol. II. Oxford, p. 993-999.

Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.

Galili, E., Rosen, B., Sharvit, J. 2010. Artifacts Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast. *'Atiquot*, 63, p. 61-110.

Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia.

Grummy, N. 1995. The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-9. *Colchester Archaeological report*, 2. Norfolk.

Hoss, S. 2017. Sharp Dressed Men: the Roman Military Belt as Fashion Item. *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 18, p. 85-99.

IOSPE**.** Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.

Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219-242.

James, S. 2004. *Excavations at Dura Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937 (Final Report VII: The Arms and Armour and other Military Equipment).* London.

Kapitän, G. 1972. Le anfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa). *Publications de l'École Française de Rome*, 10, p. 243-252.

Krapivina, V. V. 2007. Olbia Pontica in the 3rd-4th Centuries AD. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2, Vol. I. Oxford, p. 591-626.

Krapivina, V. V. 2010. Amphorae of the 3rd-4th Centuries A.D. in Olbia Pontica. *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Varia Anatolica*, XXI. Istanbul; Paris, p. 69-73.

Masyuta, D. A. 2021. Amphorae of Roman Time from Excavations at Settlement on Berezan Island (in Collection of Odesa Archaeological Museum of NAS of Ukraine). *Eminak*, 3 (35), p. 84-103.

Oldenstein, J. 1976. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, s. 49-284.

Paraschiv-Grigore, E. 2017. Un sigiliu de plumb al legiunii a XI-a Claudia. *Cercetări Arheologice*, 24, p. 187-190.

Petculescu, L. 1995. Military Equpment Graves in Roman Dacia. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 6, p. 105-145.

Redžić, S. 2013. *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka. Doktorska Disertacija.* Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet. Beograd.

Rendell, S., Ryan, R., Tanner, V., Walker, J. 1986. The Non-Ceramic Finds from the Northgate. *Roman Manchester. A Frontier Settlement. The Archaeology of Greater Manchester*, 3, p. 61-84.

Sarnowski, T. 1987. Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres. *Archeologia*, XXXVIII, S. 61-97.

Solovyov, S. L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*. Brill: Leiden-Boston-Cologne.

Ştefan, G. 1938. Nouvelles découvertes dans le 'castellum' Romain de Barboşi. *Dacia*, V-VI, p. 341-349.

Treister, M. Yu. 1995. The Romans in Pantikapaion. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2, p. 157-181.

Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca.

Tunkina, I. V. 2007. New Data on the Panhellenic Achilles' Sanctuary on the Tendra Spit (Excavations of 1824). *Une koinè Pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a. C. - IIIe s. p. C.).* Bordeaux, p. 225-240.

Ulbert, G. 1959. *Die Römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe.* Berlin.

Vega, A. T. 2007. Estandares militares (signa militaria) de época imperial procedentes de Hispania. *Sautuola*, 13, s. 465-492.

Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, s. 334-339.

УДК 904.2(363)”653” https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.039

© **М. М. Казанський* 2022**

ФІБУЛИ СХІДНОГЕРМАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ З МОГИЛЬНИКА СЕН-ШЕРОН У ПІВНІЧНІЙ ГАЛЛІЇ

Розглядаються підв’язні арбалетні фібули з розширеною ніжкою, що належали до східногерманської традиції костюма. Для римського часу вони відомі в ареалі черняхівської та вельбарської культур. Їхні деривати поширюються в Західній Європі за доби Великого переселення народів, що може свідчити про переміщення ізольованих груп та окремих людей.

К л ю ч о в і с л о в а: фібули, доба Великого переселення народів, Галлія, східні германці, традиції костюма.

Для пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів на території Західної Римської імперії, і зокрема в Північній Галлії, виявлено серію речей — передусім фібул та гребенів, що належали східногерманській і насамперед черняхівській традиції (див., напр., Казанский 2012; 2016, Kazanski 2020a; 2020b). У цій статті я хочу представити ще одну знахідку фібул (№ 1436.1 та 1436.2) черняхівської традиції, що походить із поховання 94 могильника Сен-Шерон (Saint-Chéron) у Шартрі (деп. Ер та Луар). Це інгумація дитини, яка лежала на спині, головою на північний схід у дерев’яній труні. Дві фібули виявлено на грудній клітці похованого [1]. Це невеликі арбалетні фібули із підв’язною ніжкою, двочастинні. Дужка має округлий перетріз, ніжка розкута в пластину, протилежний кінець дужки розплющений та має отвір для вставки осі пружини (рис. 1).

Відповідно до типології А.К. Амброз, ці фібули можуть бути віднесені до групи 16/4, серія III (Амброз 1966, с. 69; Kazanski 1984, p. 12-13) [2]. Зазначену серію вирізняє розширена ніжка підтрикутної чи неправильно ромбоподібної форми. Такі застібки в пізньоримські часи досить добре представлені в широкій географічній зоні від Балтики до Чорного моря. Їх можна розділити на три варіанти: 1) з найбільшим розширенням ромбічної ніжки в середній частині, 2) з найбільшим розширенням ромбічної ніжки в її закінченні та 3) з підтрикутною ніжкою. Останні в Галлії поки не знайдені і в цій роботі не розглядаються [3]. На жаль, застібки із Сен-Шерона фрагментовані, проте в однієї з них відновлюється ромбічна форма ніжки з розширенням у нижній частині.

Фібули типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою походять здебільшого з пам’яток черняхівської культури на території України, Молдови та Румунії (див. Амброз 1966, с. 69; Kazanski 1984, p. 20) (рис. 2; 8). Як приклад можна назвати такі знахідки, як Хацьки (рис. 2: 2) (Амброз 1966, табл. 12: 8), Козацьке—«Городок Миколаївка» (рис. 3: 1) (Ebert 1913, Abb. 96: e), Лука-Врублевецька (рис. 2: 1) (Симонович 1953, рис. 8: 12), Вікторівка II (рис. 3: 5) (Симонович 1967, рис. 6: 2), Вербичка (рис. 2: 3, 4) (Piętka-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18), Будешть (Budeşti) (рис. 2: 5—8) (Vornic 2006, fig. 69: 4,7, 116: 4, 118: 12), Тиргшор (Tîrgşor) (рис. 2: 14, 15; 3: 7) (Diaco-

---

* КАЗАНСЬКИЙ Михайло Михайлович — доктор габ., заслужений директор із досліджень лабораторії 8167 «Схід та Середземномор’я», Національний центр наукових досліджень (Франція), ORCID 0000-0002-0306-0936, *michel.kazanski53@gmail.com*

[1] Користуюсь нагодою подякувати Домініку Жолі та Клоду Стефані за люб’язно надану інформацію, фотографії й рисунки фібул. Нині Д. Жолі готує докладну публікацію некрополя Сен-Шерон. Розкопки проводилися в 1989—1990 роках. Крім звіту про розкопки (1992 р.), опубліковано коротку інформацію про пам’ятник (Joly 1992).

[2] Їх слід відрізняти від фібул Альмгрен 159 (Almgren 1923, Taf. VII: 159), типових для Центральної Європи (див., напр., Kokowski 1997, Abb. 2: t; Jakubczyk 2014, Abb. 1: 5—7), які також мають ромбічну ніжку, але вони одночастинні, з верхньою тятивою пружини.

[3] Зазначимо, що межі між цими трьома варіантами іноді важко вловити. З іншого боку, не варто змішувати ці фібули з іншими типами застібок із трикутною ніжкою, відомими у сарматів, в античних центрах Північного Причорномор’я та в гето-даків, які іноді трапляються і на черняхівських пам’ятниках (див., напр., Тиргшор, пох. 147: Diaconu 1965, pl. 20: 4). Ці фібули мають дещо відмінний тримач осі пружини (див. Амброз 1966, с. 52-54, табл. 9: 16, 18—20).

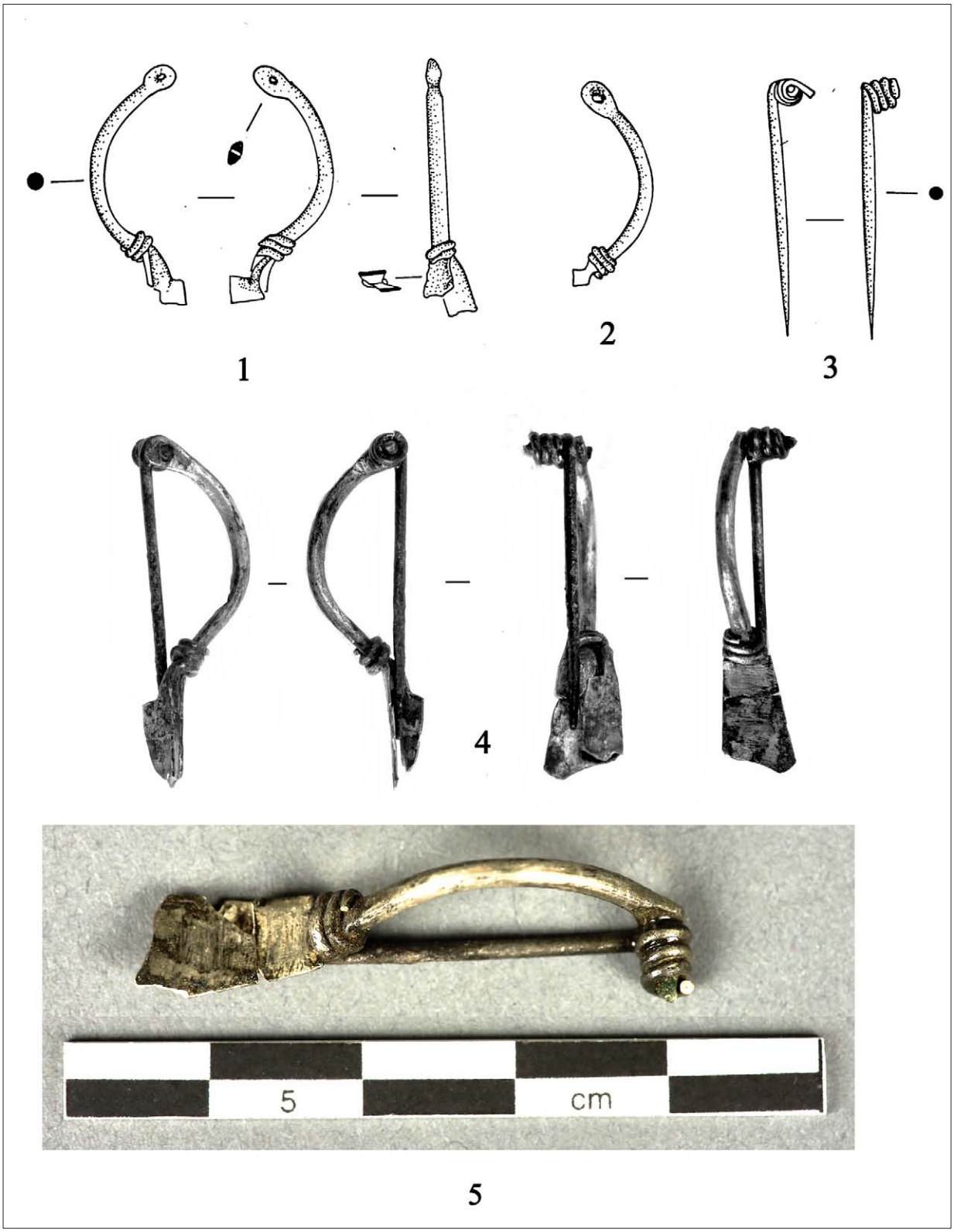

Рис. 1. Фібули з похов. 94 могильника Сен-Шерон. Малюнки та фото Клода Стефані та Домініка Жолі
Fig. 1. Fibulae from the burial No. 94 of the Saint-Chéron Cemetery. Drawings and photos by Claude Stephanie and Dominic Jolie

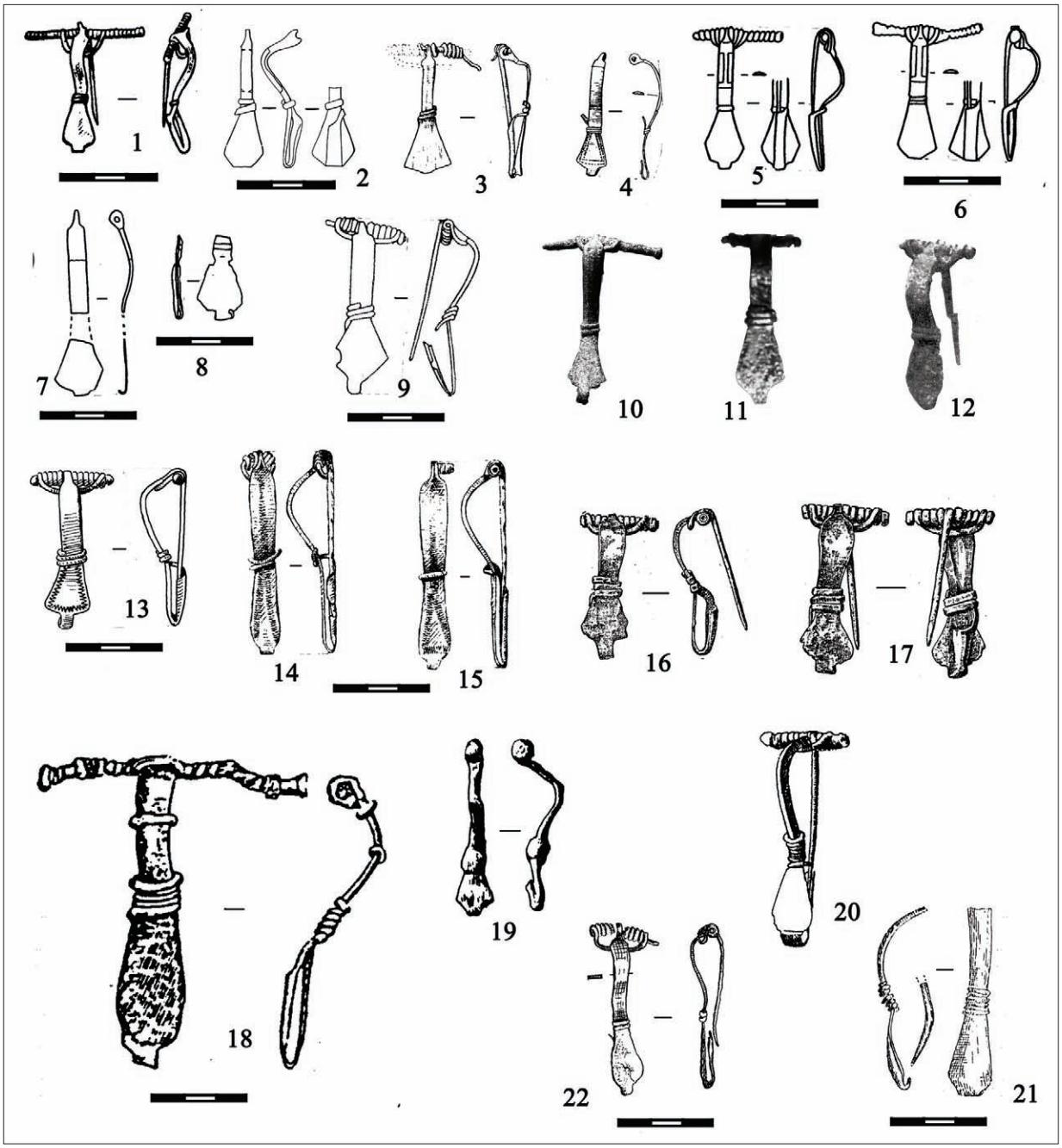

Рис. 2. Фібули типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою: *1* — Лука-Врублевецька; *2* — Хацьки; *3, 4* — Вербичка; *5—8* — Будешть; *9* — Лецкань; *10* — Богданешть-Фелчу; *11* — Барча; *12* — Мітрень; *13* — Індепенденца; *14, 15* — Тиргшор; *16, 17* — Синтана-де-Муреш; *18* — Фанагорія; *19* — Бруліно-Коскі; *20* — Гребітен; *21* — Ізбіцко; *22* — Ольштин.

1 — за: Сымонович 1953, рис. 8: 12; *2* — за: Амброз 1966, табл. 12: 8; *3, 4* — за: Piętka-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18; *5—8* — за: Vornic 2006, fig. 69: 4, 7; 116: 4; 118: 12; *9* — за: Bloşiu 1975, fig. 11: 3; *10* — за: Mamalaucă 2005, Cat. III. 7; *11* — за: Mamalaucă 2005, Cat. III.203; *12* — за: Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1; *13* — за: Mitrea, Preda 1966, fig. 215; *14, 15* — за: Diaconu 1965, pl. XCVIII: 6, 7; *16, 17* — за: Kovács 1912, fig. 78: 1, 2; *18* — за: Kazanski 2009, fig. 1: 10; *19* — за: Kempisty 1967, fig. 49: b; *20* — за: Nowakowski 1996, Taf. 37: 3; *21* — за: Szydłowski 1965, fig. 5: i; *22* — за: Szydłowski 1974, pl. 176: o

Fig. 2. Fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg: *1* — Luka-Vrublevetska; *2* — Hatsky; *3, 4* — Verbychka; *5—8* — Budeşti; *9* — Leţcani; *10* — Bogdanesti-Falcu; *11* — Barcha; *12* — Mitreni; *13* — Independenca; *14, 15* — Tîrgşor; *16, 17* — Sântnan de Mureş; *18* — Fanagoria; *19* — Brulino-Koski; *20* — Grebiten; *21* — Izbicko; *22* — Olsztyn.

1 — after: Symonovich 1953, fig. 8: 12; *2* — after: Ambroz 1966, tabl. 12: 8; *3, 4* — after: Piętka-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18; *5—8* — after: Vornic 2006, fig. 69: 4, 7; 116: 4; 118: 12; *9* — after: Bloşiu 1975, fig. 11: 3; *10* — after: Mamalaucă 2005, Cat. III.7; *11* — after: Mamalaucă 2005, Cat. III.203; *12* — after: Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1; *13* — after: Mitrea, Preda 1966, fig. 215; *14, 15* — after: Diaconu 1965, pl. XCVIII: 6, 7; *16, 17* — after: Kovács 1912, fig. 78: 1, 2; *18* — after: Kazanski 2009, fig. 1: 10; *19* — after: Kempisty 1967, fig. 49: b; *20* — after: Nowakowski 1996, Taf. 37: 3; *21* — after: Szydłowski 1965, fig. 5: i; *22* — after: Szydłowski 1974, pl. 176: o

nu 1965, pl. XCVIII: 6, 7, CXXXI: 8), Лецкань (Leţcani) (рис. 2: 9) (Bloşiu 1975, fig. 11: 3), Індепенденца (Independenţa) (рис. 2: 13) (Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1), Мітрень (Mitreni) (рис. 2: 12) (Mitrea, Preda 1966, fig. 215), Богданешть-Фелчу (Bogdăneşti-Fălciu) (рис. 2: 10) (Mamalaucă 2005, Cat. III.7), Барча (Barcea) (Mamalaucă 2005, Cat. III.203) (рис. 2: 11), Фербінці-Тирг (Fierbinţi-Târg) (Isăcescu 1983, pl. V: 3), Синтана-де-Муреш (Sântana-de-Mureş) (рис. 2: 16, 17) (Kovács 1912, fig. 78: 1, 2).

Цей список знахідок, напевно, можна продовжити, проте вже з наведених прикладів видно, що фібули типу Амброз 16/4-III трапляються насамперед у південно-західній частині зони черняхівської культури, найбільше на захід від Дністра (рис. 8: 9—17), тобто на території, де в IV ст. мешкали тервінги — візіготи. Амміан Марцеллін локалізує цей народ на захід від Дністра (Ammien Marcellin XXXI.3.3-5). За його відомостями, на тій же території, між Дунаєм та р. Гераза (суч. Сирет у румунській Молдові) жили й германці-тайфали (XXXI.3.7). Крім готів і тайфалів, у Нижньому Подунав'ї одночасно фіксуються карпи (XXVII.5.5), а також певкіни (XXII.8.43), які, можливо, належать до карпів і/або бастарнів [4] (див. докладніше: Kazanski 1991, p. 34; Shchukin *et alii* 2006, p. 53).

Фібули, що нас цікавлять, відомі і в Центральній Європі [5], на території, де зазвичай розміщують східних германців пізньоримського часу. Насамперед треба назвати деякі пам'ятки вельбаркської культури, яку відносять до готів і гепідів, наприклад знахідки в Бруліно-Коски (Brulino-Koski) (рис. 21: 9) (Kempisty 1967, fig. 49: b) або у Вербковіце (Werbkowice) (Liana, Piętka-Dąbrpwska 1962, pl. XXXIV: 1). У гирлі Вісли, на вельбаркських пам'ятках варіант фібул із розширенням ніжки в середній частині представлений на могильнику Прущ-Ґданські — 5 (Praust-5 / Pruszcz Gdański-5) (рис. 4: 10) (Schindler 1941, Taf. 4) та Вельбарк (Willenberg / Wielbark) (рис. 4: 1) (Kleeman 2017, Taf. 78: 10). Крім того, застібки типу Амброз 16/4-III відомі в контексті пшеворської культури в Сілезії, зокрема в некрополях Ольштин (Olsztyn) (рис. 2: 22) (Szydłowski 1974, Pl. 176: o) та, можливо, Ізбіцко (Izbicko) (рис. 2: 21) (Szydłowski 1965, fig. 5: i). Зрідка такі фібули з'являються в балтів — естіїв, на території Східної Пруссії, де можна процитувати знахідку з Гребітені (Grebieten) (рис. 2: 20) (Nowakowski 1996, Taf. 37: 3) [6]. Іноді ці фібули, що швидше за все походять зі східноєвропейського Барбарикуму, потрапляють в античні понтійські міста, як це показують знахідки у Фанагорії (рис. 2: 18) (Kazanski 2009, Fig. 1: 10) або Істрії, у похованнях біля базиліки *extra muros* (Nubar 1971, Fig. 5: 2). Зауважимо, що великий розмір фанагорійської фібули, 10—11 см, свідчить про її пізнє датування. Дійсно, у Східній та Центральній Європі великий розмір фібул із підв'язаною ніжкою свідчить про їх належність до доби переселення народів (пор. Амброз 1966, с. 59, 66).

Фібулу з могильника Сен-Шерон відрізняє від «східних» аналогів римського часу округлий перетин спинки, тоді як у Східній та Центральній Європі схожі застібки мають спинку у вигляді розплющеного фасетованого стрижня або пластинчасту [7]. Вважаємо, що черняхівські, вельбаркські і пшеворські фібули є прототипами застібок із Північної Галлії.

Ці прототипи за контекстом знахідок, безперечно, належать пізньоримському часу, точніше середині III — другій половині IV ст., що за хронологією європейського Барбарикуму відповідає періодам C2 (250/260—300/320 рр.), C3 (300/320—350/370 рр.) та початку періоду D1 (360/370—400/410 рр.) (див. Shchukin, Kazanski, Sharov 2006 p5. V, VI). Таке датування спирається на датування закритих комплексів, звідки походять фібули типу Амброз 16/4-III. Так, у черняхівських могилах разом із ними було знайдено речі, типові для періодів C2-D1, такі як гребені типів Томас I та III (рис. 3: 2, 9), арбалетні підв'язні фібули типу Альмгрен 161—162 (рис. 3: 4) (див. Almgren 1923, Taf. VII: 161, 162), римські амфори т. зв. інкерманського типу (рис. 3: 6), скляні кубки типу Ковалк (рис. 3: 3) (щодо хронології цих типів речей див. Godłowski 1970; Tejral 1992; Kazanski, Legoux 1988; Петраускас 2016 та ін.). Поза черняхівським ареалом поховання 37

[4] У 280 р. імператор Проб переселяє залишки бастарнів, близько 100 000 осіб, на територію Імперії (*Histoire Auguste*, Prob., 18.1; Zosime, *Histoire*, I.71).

[5] Можливо, варто врахувати й фібули пізньоримського часу, відкриті на північ від Дунаю, у Моравії в могильниках Костелец на Хані (Kostelec na Hané) та Крженовіце (Křenovice) (Peškař 1972, Taf. 46: 1, 3, 5), але в них не зберігся тримач голки.

[6] У моїй статті 1984 р. про цю знахідку помилково сказано, що вона походить із Литви.

[7] Користуюсь нагодою подякувати д. і. н. Борисові Магомедову за люб'язні консультації щодо знахідок у контексті черняхівської культури.

Рис. 3. Речі із закритих комплексів із фібулами типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою: *1—3* — Городок Миколаївка, похов. 1Н; *4—6* — Вікторівка II, похов. 5; *7—10* — Тиргшор, похов. 277.

1—3 — за: Ebert 1913, fig. 96; *4—6* — за: Сымонович 1967, рис. 5, 6; *7—10* — за: Diaconu 1965, pl. CXXXI

Fig. 3. Artefacts from the closed complexes with fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg: *1—3* — Gorodok Mykolayivka, burial No. 1H; 4—6 — Viktorivka II, burial No. 5; *7—10* — Tîrgşor, burial No. 277.

1—3 — after: Ebert 1913, fig. 96; *4—6* — after: Symonovich 1967, fig. 5, 6; *7—10* — after: Diaconu 1965, pl. CXXXI

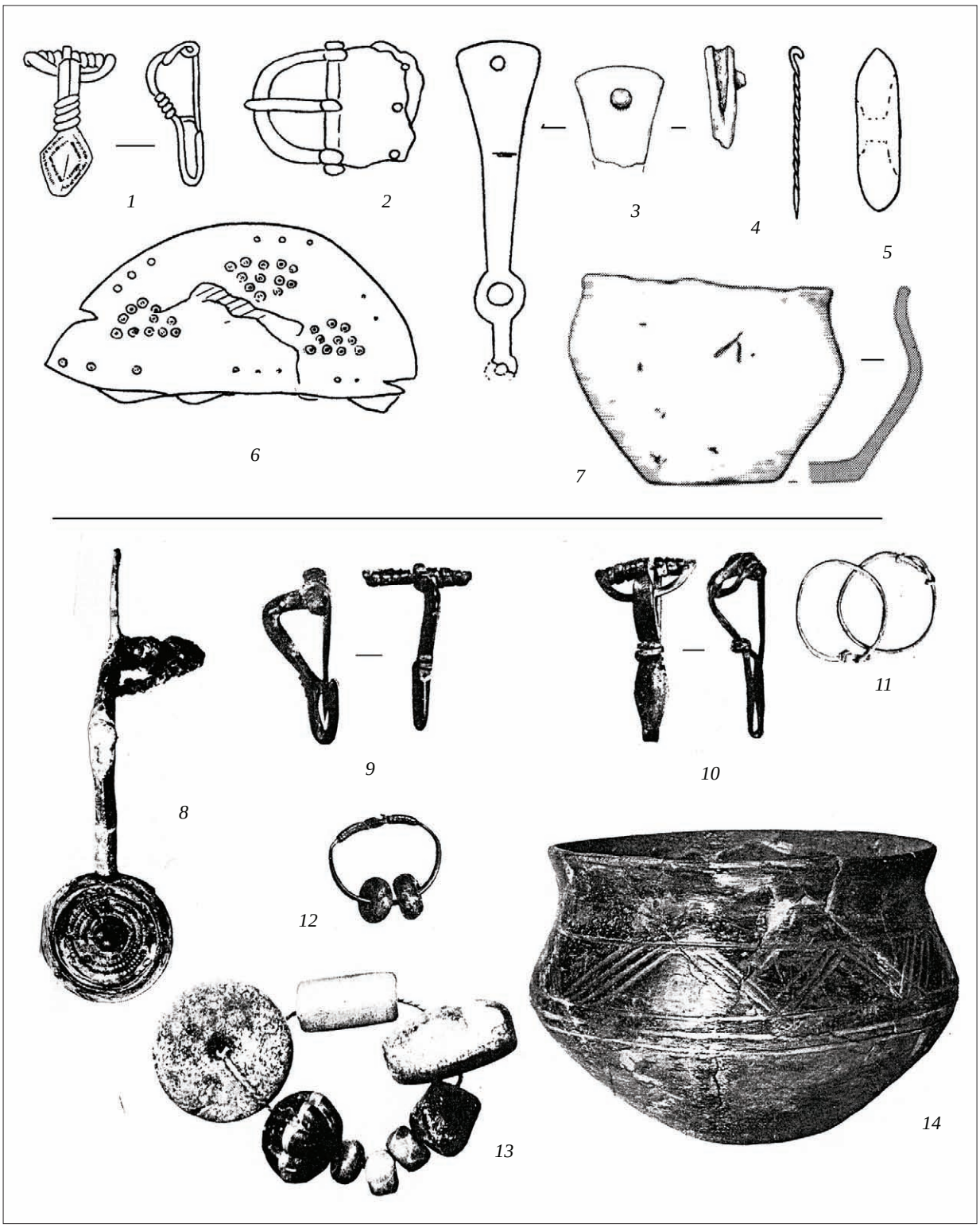

Рис. 4. Фібули типу Амброз 16/4-III із ромбічною ніжкою з басейну Нижньої Вісли: *1—7* — Вельбарк, похов. 1210; *8—14* — Прущ-Ґданьскі-5, похов. 17.

1—7 — за: Kleeman 2017, Taf. 78; *8—14* — за: Schindler 1941, Taf. 4

Fig. 4. Fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg from the Lower Vistula basin: *1—7* — Wielbark, grave 1210; *8—14* — Pruszcz Gdanski-5, grave 17.

1—7 — after: Kleeman 2017, Taf. 78; *8—14* — after: Schindler 1941, Taf. 4

міського могильника Істрії (див. вище), де знайдено фібулу типу Амброз 16/4-III, також містило гребінь типу Томас III.

Що стосується фібул із ромбічної ніжкою з найбільшим розширенням у середній частині, то для них показова знахідка у вже згадуваному похов. 17 могильника Прущ-Ґданські-5, що також містило фібулу з дископодібним декором (рис. 4: 8), типову для періоду C3 (Mączyńska 2019, S. 214, 215, Abb. 6: 1). Фібула з поховання 1210 могильника Вельбарк (див. вище) (рис. 4: 1) належить, на мою думку, до дещо ранішого часу, оскільки могила містила ремінний наконечник типу Раддац J II-7 (рис. 4: 3), типовий для періоду C1 (160/180—250/270 рр.) (Raddatz 1957, S. 98), а також пряжку типу D 17, згідно з Р. Мадидом-Легутко (рис. 4: 2), які у вельбарському контексті належать до перехідного періоду B2/C1 (тобто 160/180—200 рр.) (Madyda-Legutko 1986, S. 29, 30). Отже, ми можемо датувати фібулу з цього поховання часом близько кінця II — початку III ст.

Для доби Великого переселення народів деривати фібул типу Амброз 16/4-III дуже нечисленні та відомі поза зоною поширення їхніх прототипів.

На території Галлії, крім знахідки в Сен-Шероні, одну таку фібулу (рис. 5: 2) було виявлено в пох. 54 могильника Нувіон-ан-Понтьє (Nouvion-en-Ponthieu) в Пікардії (деп. Сомма) (Piton 1985, pl. 10: 54). Ця срібна фібула 2,8 см завдовжки має дужку з округлим перетином. Супровідні речі в могилі були зрушені з місця. Фібула походить із заповнення могильної ями. Це інгумація, де похований був покладений на спину, головою на північ. Крім застібки, у похованні знайдено, зокрема, пряжку, ніж, намистину з прозорого скла з накладним жовтим декором (рис. 5: 3—5) (Piton 1985, p. 39, pl. 10: 54). Пряжка (рис. 5: 4) типова для доби переселення народів і, на мою думку, може бути датована першою половиною — серединою V ст. (докладніше див. Kazanski 1984, p. 13).

Ще одну фібулу-дериват типу Амброз 16/4-III (рис. 5: 1) зі срібла, з ромбічною ніжкою та дужкою з округлим перетином було знайдено на могильнику Бодремон (Baudremont) у Бургоні (деп. Саона та Луара) (Kasprzyk 2011, Fig. 3: 5). Пам'ятка датується кінцем IV—V ст. Конкретний контекст знахідки невідомий. У цьому некрополі досліджено близько 30 інгумацій, розташованих головою на захід, крім одного індивіда, похованого головою на північ. У тому ж могильнику було знайдено дві великі двопластинчасті фібули, що походять від дунайського типу Смолін другої третини V ст., а також дві малі двопластинчасті фібули черняхівської традиції. Пам'ятка обґрунтовано розглядається як свідчення присутності на території Східної Галлії носіїв східногерманських культурних рис (Kasprzyk 2011, p. 342, 345).

Арбалетні фібули з ромбічною підв'язною ніжкою були знайдені в некрополі Сакка ді Ґойто (Sacca di Goito) в Північній Італії, у басейні р. По, на північ від м. Мантуя (попередня публікація: Sannazaro 2006). У цьому могильнику з інгумаціями пізньоримського часу принаймні три поховання містили фібули черняхівської традиції. У похов. 214 (рис. 5: 6—9) було виявлено дві невеликі двопластинчасті фібули (рис. 5: 6, 7) типу Амброз I AA (Амброз 1966, с. 82, 83), які можна датувати періодами C3 і D1 (тобто від 300/320—350/370 до 360/370—400/410 рр.), одна срібна фібула-дериват типу Амброз 16/4-III (довжина 2,8 см) (рис. 5: 8) та бронзовий браслет (рис. 5: 9) (Sannazaro 2006, p. 64).

Потрібно також процитувати знахідку срібної арбалетної фібули довжиною 3 см (рис. 6) з похов. 79 могильника візіготського часу Дуратон (Duratón) у Старій Кастилії (Molinero Pérez 1948, p. 34, 144, 145, lam. XIV: 3, XXVII: 1; I Goti 1994, Cat. IV.3). Це інгумація дорослої людини, покладеної на спину, головою на захід. Поховання містило типовий для візіготської Іспанії жіночий костюм східногерманської традиції (рис. 6: 1, 3) з двома великими двопластинчастими фібулами на грудній клітці —дериватами вже згадуваного типу Смолін, із великою пряжкою на тазових кістках (рис. 6: 2). Як можна побачити з публікацій, арбалетна фібула мала ромбоподібну підв'язну ніжку. Вона лежала під підборіддям похованої, на шийних хребцях. За поховальним інвентарем могила може бути датована часом не пізніше 450—470-х рр. (Pinar Gil 2010, p. 27; Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, p. 66).

У Східній Європі арбалетна фібула-дериват типу Амброз 16/4-III була виявлена під м. Новоросійськ у похов. 300 могильника Дюрсо, що належав готам-тетракситам (про могильник докладніше: Дмитриев 2003). Фібула срібна, довжина 7,5 см, дужка зроблена з фасетованого стрижня (рис. 7: 17). Поховання належить, судячи з присутності парадного меча, військовому ватажку (рис. 7: 1—10). Це інгумація, похований лежав на спині голо-

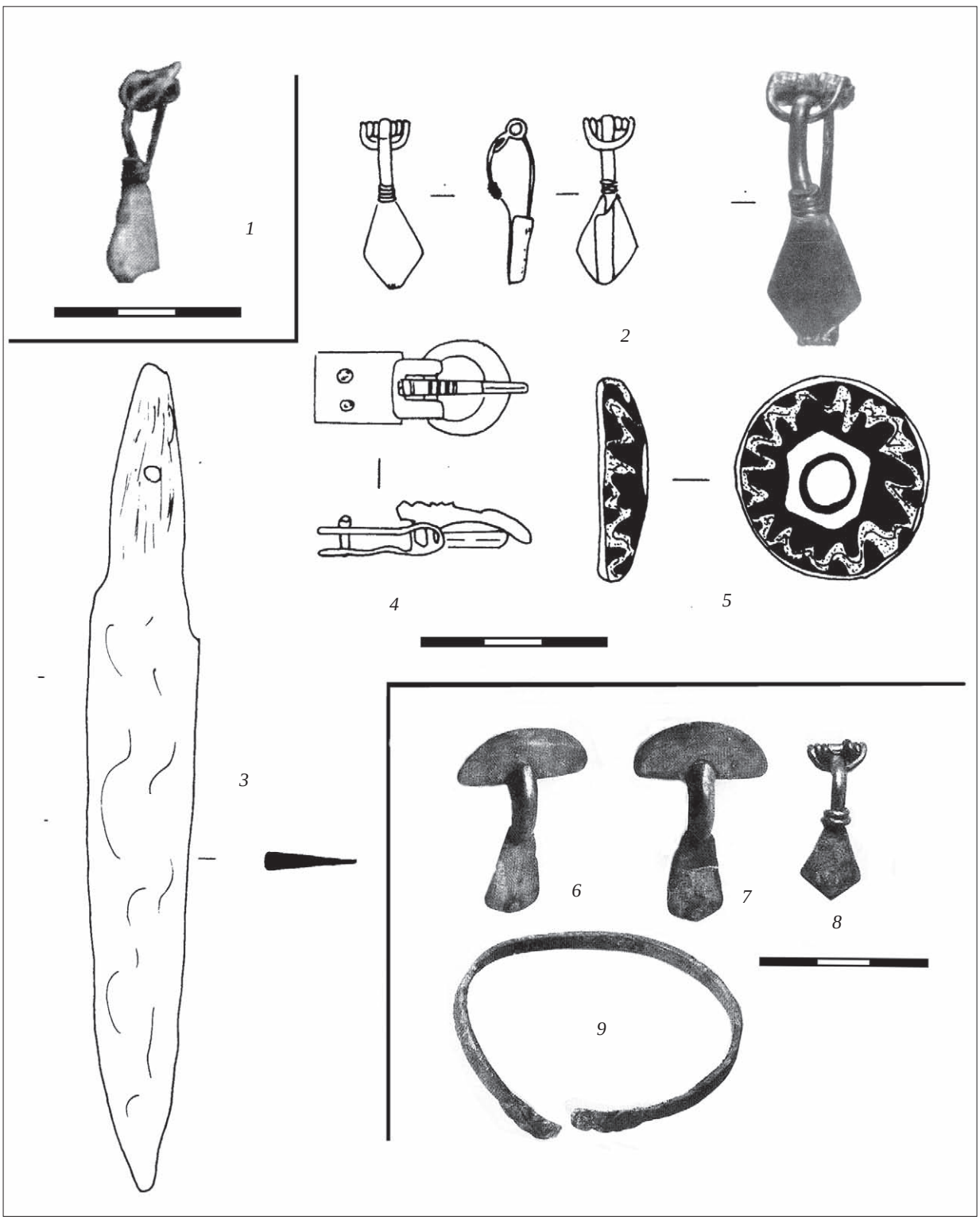

Рис. 5. Деривати фібул типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою з Галлії та Італії: *1* — Бодремон; *2—5* — Нувіон-ан-Потье, пох. 54; *6—9* — Сакка ди Гойто, пох. 214.

1 — за: Kasprzyk 2011, fig. 3: 5; *2—5* — за: Piton 1985, pl. 10: 54, також рис. на с. 247; *6—9* — за: Sannazaro 2006, fig. 1

Fig. 5. Derivatives of fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg from Gaul and Italy: *1* — Bodremon; *2—5* — Nouvion-en-Potier, burial No. 54; *6—9* — Sacca di Goito, burial No. 214.

1 — after: Kasprzyk 2011, fig. 3: 5; *2—5* — after: Piton 1985, pl. 10:54, also fig. on the p. 247; *6—9* — after: Sannazaro 2006, fig. 1

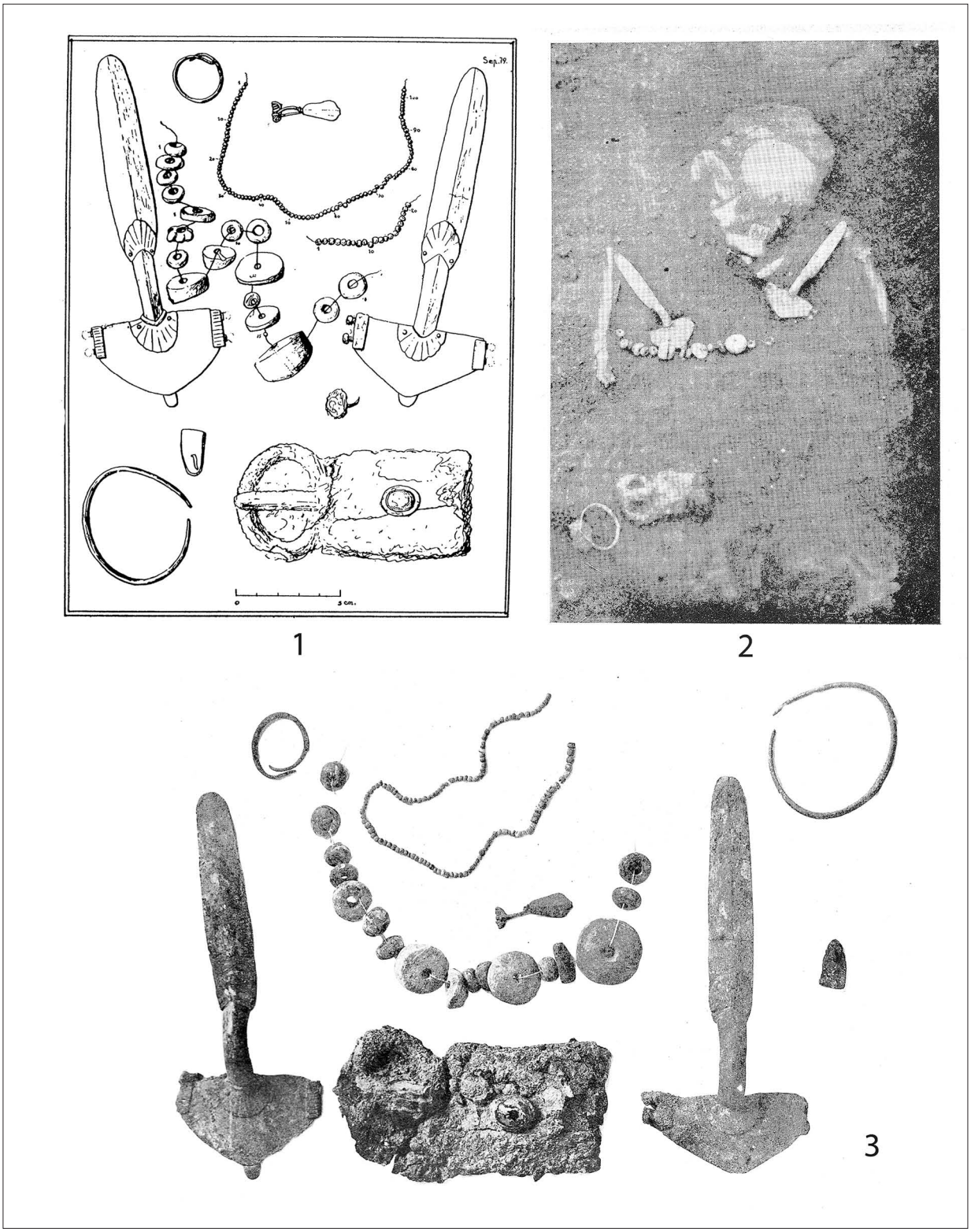

Рис. 6. Похов. 79 в некрополі Дуратон. За: Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, fig. 19
Fig. 6. Burial No. 79 at the Duraton necropolis. After: Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, fig. 19

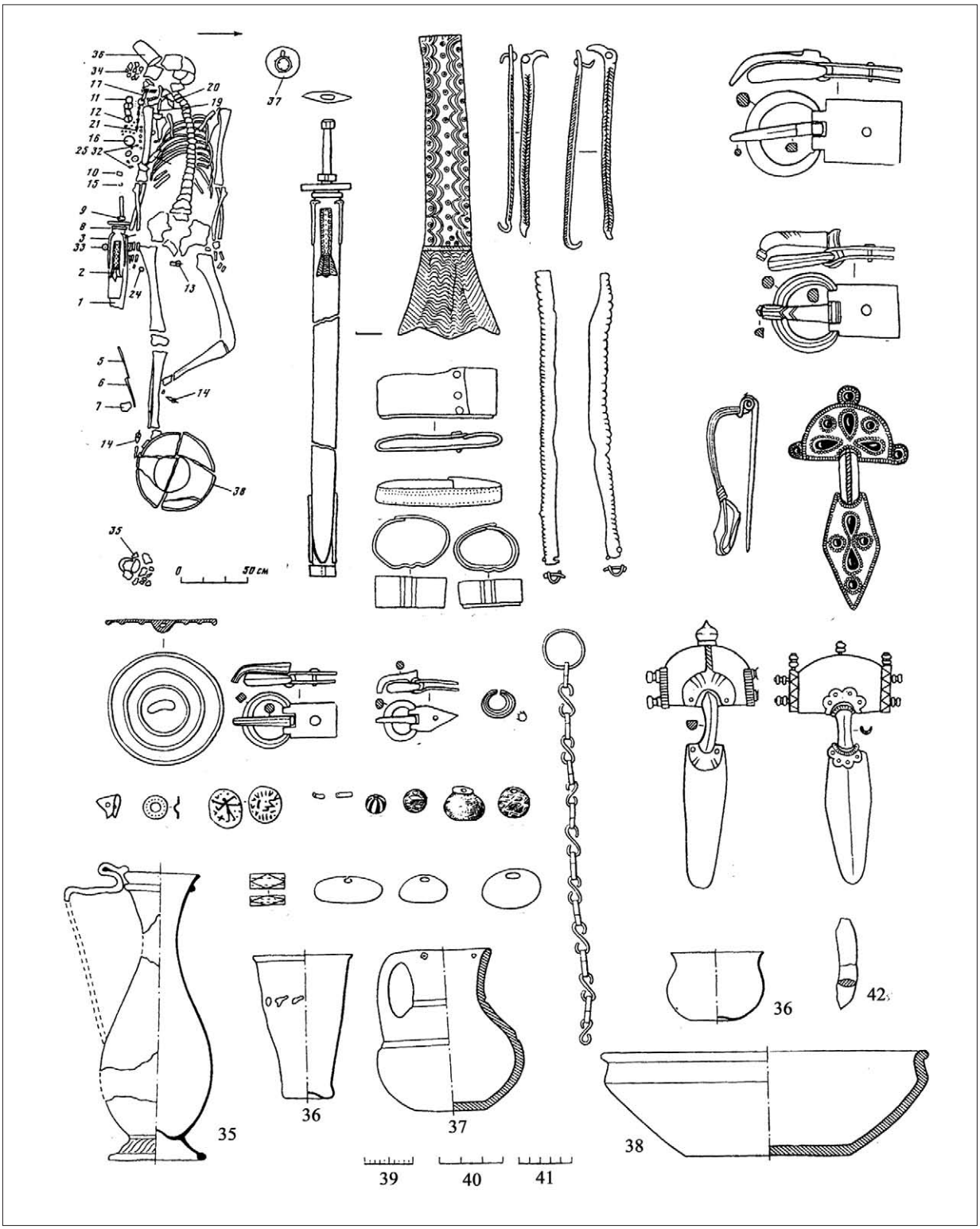

Рис. 7. Похов. 300 в некрополі Дюрсо. Масштаби: 39 — для № 1; 40 — для № 2—33; 41 — для № 34—38, 42. За: Дмитриев 1979, рис. 6, 7

Fig. 7. Burial No. 300 at the Durso necropolis. Scales: 39 — for No. 1; 40 — for Nos. 2—33; 41 — for Nos. 34—38, 42. After: Dmitriev 1979, fig. 6, 7

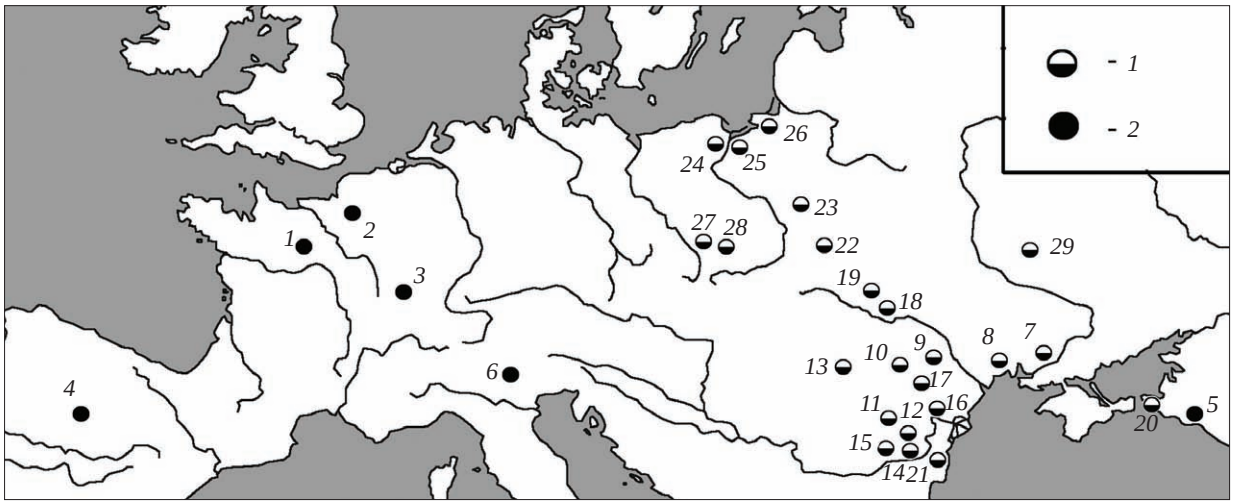

Рис. 8. Карта поширення фібул типу Амброз 16/4-III з ромбічної ніжкою (*1*) та їхніх дериватів (*2*): *1* — Сен-Шерон; *2* — Нувіон-ан-Понтье; *3* — Бодремон; *4* — Дуратон; *5* — Дюрсо; *6* — Сакка ди Гойто; *7* — Городок Миколаївка; *8* — Вікторівка II; *9* — Будешть; *10* — Лецкань; *11* — Тиргшор; *12* — Фербінцу-Тарг; *13* — Синтана-де-Муреш; *14* — Індепенденца; *15* — Мітрень; *16* — Барча; *17* — Богданешт-Фелчу; *18* — Лука-Врублевецька; *19* — Вербичка; *20* — Фанагорія; *21* — Істрія; *22* — Вербковіце; *23* — Бруліно-Коскі; *24* — Прущ-Гданьски-5; *25* — Вельбарк; *26* — Гребітен; *27* — Ізбіцко; *28* — Ольштин; *29* — Хацьки

Fig. 8. Map of fibulae of Ambrose 16/4-III type distribution with rhombic leg (*1*) and their derivatives (*2*): *1* — Saint-Chéron; *2* — Nuvion en Pontier; *3* — Bodremon; *4* — Duraton; *5* — Durso; *6* — Sacca di Goito; *7* — Gorodok Mykolayivka; *8* — Viktorivka II; *9* — Budeşti; *10* — Leţcani; *11* — Tîrgşor; *12* — Ferbinzu-Targ; *13* — Sântnan de Mureş; *14* — Independenca; *15* — Mitreni; *16* — Barcha; *17* — Bogdanesti-Falcu; *18* — Luka-Vrublevetska; *19* — Verbychka; *20* — Fanagoria; *21* — Istria; *22* — Wierbkowice; *23* — Brulino-Koski; *24* — Pruszcz-Gdański-5; *25* — Wielbark; *26* — Grebiten; *27* — Izbicko; *28* — Olsztyn; *29* — Hatsky

вою на захід. Скупчення жіночих прикрас та елементів одягу, серед яких фібула, було біля правого плеча небіжчика (рис. 7: 11, 12, 16—23, 25—29, 31—33). Поза всяким сумнівом, йдеться про заупокійні дари (Дмитриев 1979, с. 222, 223). Дата поховання за інвентарем — середина чи друга половина V ст. (докладніше: Казанский 2001).

* * *

Отже, можна констатувати, що фібули типу Амброз 16/4-III та їхні деривати з ромбічною ніжкою поширювалися переважно в зоні розселення та пересування готів у римський час та добу Переселення народів: у басейні Вісли, у понто-дунайському регіоні, в Італії та Іспанії (рис. 8). Окремі знахідки в Північній та Східній Галлії відображають, скоріше за все, пересування ізольованих груп чи навіть окремих людей, вихідців зі східноєвропейського Барбарикуму. Підкреслимо, що в похов. 94 могильника Сен-Шерон позиція фібул на грудній клітці відповідає манері носіння застібок у жіночому костюмі східногерманської традиції, добре засвідченій у похованнях вельбаркської та черняхівської культур (Templemann-Mączyńska 1989, S. 65-84).

Недорогі фібули типу Амброз 16/4-III, типові для жіночого убору, безсумнівно, пов'язані з костюмом пересічного населення, і тому не могли поширитися в рамках престижної моди варварських правлячих еліт. Так само вони навряд чи могли бути предметом купівлі-продажу, і таким чином, їх поширення не може відображати економічні зв'язки всередині Барбарикуму та в Імперії.

Зазначимо нарешті, що фібули, які нас цікавлять, поширюються за межами вельбаркської та черняхівської культур у початковій фазі доби Переселення народів (приблизно між 375 і 454 рр.), коли під тиском гунів маси східногерманського населення, у першу чергу готи, переміщуються на захід і південь. Їх міграція й викликала поширення предметів черняхівської культури на великій території від Північного Кавказу до Піренейського півострова. Швидше за все, у рамках цього процесу слід інтерпретувати появу східногерманських фібул на могильнику Сен-Шерон.

Переклав Б. М. Магомедов

Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга европейской части СССР*. Москва: Главная редакция восточной литературы (Свод Археологических Источников, Д1-30).

Дмитриев, А. В. 1979. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска. *Советская Археология,* 4, с. 212-229.

Дмитриев, А. В. 2003. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков. В: Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. (отв. ред.), *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII вв.* (Археология). Москва: Наука, с. 200-206.

Казанский, М. М. 2001. Хронология начальной фазы могильника Дюрсо. *Историко-Археологический альманах Армавирского Краеведческого музея,* 7, с. 41-58.

Казанский, М. М. 2012. Радагайс и конец черняховской культуры. *Oium*, 1, с. 22-32.

Казанский, М. М. 2016. Археологические следы миграции готов в эпоху переселения народов: черняховские находки на Римском Западе. *Scripta Antiqua*, V, с. 50-75.

Петраускас, О. В. 2016. Скляні посудини типу Еггерс/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект. *Oium,* 5, с. 90-106.

Сымонович, Э. А. 1953. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры,* 57, с. 23-32.

Сымонович, Э. А. 1967 Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье, В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.), *История и Археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*. Москва: Наука, с. 205-237 (Материалы и Исследовании по Археологии СССР, 139).

Almgren, O. 1923. *Studien uber nordeuropäische Fibelnformen der ersten nachristlishe Jahrhunderts mit Berücksichtigung der provinzialromischen und sudrussischen Formen*. Leipzig: Kurt Kabitzsch (Mannus-Bibliothek, Nr. 32).

Ammien Marcellin. *Histoire*, Tome III, livres XXIII—XXV (éd. Fontaine J. *et alii*), Belles Lettres, Paris, 1996; Tome V, livres XXVI—XXVIII (éd. Marié, M.-A.). Paris: Les Belles lettres, 1987; Tome VI, livres XXIX—XXXI (éd. Sabbah G. *et alii*), Paris: Les Belles lettres, 1999.

Bloşiu, C. 1975. Necropole din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi). *Arheologia Moldovei,* VIII, p. 261-280.

Diaconu, G. 1965. *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n.* Bucureşti: Editura Academiai Republicii populare Române.

Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prähistorische Zeitschrift,* 5, S. 80-100.

Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles (éd. A. Chastagnol). 1994. Paris: Robert Laffont.

Isăcescu, C. 1983.Sondajul arheologic de pe teritoriul com. Fierbinţi-Tîrg, jud. Ialomiţa. *Cercetări arheologice*, VI, p. 111-121.

Jakubczyk, I. 2014. Die eingliedrigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur—Fibeln des Typs A 158. *Recherches Archéologiques NS*, 5—6, S. 113-218.

Joly, D. 1992. Chartres. Saint-Chéron. In : *Direction Régionale des Affaires Culturelle du Centre — Service régional de l'Archéologie, 1991, Bilan scientifique DRAC Centre*. Saint-Jean de la Ruelle: Ministère de la Culture et de la Francophonie. p. 23-28.

Kasprzyk, M. 2011. Baudemont, le Pré-de-la-Bordonne (Saône-et-Loire): sépultures et mobilier danubien de la première moitié du Ve siècle. In: Kasprzyk, M., Kuhnle, G. (dir.). *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule I. La vallée du Rhin supérieur et les provinces gauloises limitrophes : actualité de la recherche, Actes de la table-ronde de Strasbourg, 20—21 novembre 2008*. Dijon: Société Archéologique de l'Est, p. 339-351.

Kazanski, M. 1984. A propos de quelques types de fibules ansées de l'époque des Grandes Invasions trouvées en Gaule. *Archéologie Médiévale,* XIV, p. 7-27.

Kazanski, M. 1991. *Les Goths (Ier—VIIe s. ap. J. C.)*. Paris: Errance.

Kazanski, M. 2009. Les antiquités germaniques de l'époque romaine tardive en Crimée et dans la région de la mer d'Azov. In: Kazanski, M. *Archéologie des peuples barbares*. Bucarest—Brăila: Editura Academiei Române, p. 17-63 (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi V).

Kazanski, M. 2020a. East Germanic and Alano-Sarmatian Finds of the Early Migration Period in the Roman West. In: Bursche, A., Hines, J., Zapolska, A. (dir.) *Migration Period between the Oder and the Vistula*. Vol. 2. Leiden, Boston: Brill, p. 830-852.

Kazanski, M. 2020b. Les objets archéologiques du type Černjahov en Occident romain à l'époque des Grandes Migrations. In: De Vingo, P., Pinar Gil, J. (dir.). *Romania Gothica IV. Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive. Présences et absences dans les espaces publics et privés. Actes du Congrès International, Museu d'Història de Catalunya (Barcelone, 12—13 novembre 2010)*. Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio, p. 57-72.

Kazanski, M., López Quiroga J., Périn P. 2018. Le costume féminin «princier» de tradition germanique orientale à l'époque des Grandes Migrations en Espagne et en Gaule du Sud et ses réminiscences dans le royaume hispano-wisigothique. In: López Quiroga, J. (coord.), *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411—585). Volumen de Estudios.* Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 61-84.

Kempisty, A. 1967. Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka. *Wiadomości Archeologiczne,* XXXIX, p. 409-450.

Kleeman, J. 2017. *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 un den Jahren 1927—1932, 1934 und 1936*. Lublin: Wydwnictwo Universytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Kokowski, A. 1997. Die Maslomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innenhalb des gotischen Kulturkreises—Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihren Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission,* 78, S. 641-833.

Kovács, J. 1912. Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marossentanna. *Dolgozatók,* III, p. 250-367.

Liana, T., Piętka-Dąbrpwska, T. 1962. Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVIII/2, S. 142-173.

Mączyńska, M. 2019. Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur–ein Trennungsversuch. *Neue Studien zur Sachsenforschung,* 8, S. 207-220.

Madyda-Legutko, R. 1986. *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Oxford: B.A.R. (British Archaeological Reports. International Series, 360).

Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV lea e. n. în Muntenia*. Bucureşti: Editura Academiai Republicii Socialiste România.

Molinero Pérez, A. 1948. *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

Nowakowski, W. 1996. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Marburg, Warszawa: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 10).

Nubar, H. 1971. Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantina. Consideratii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii «extra muros». Studii şi cercetări de istorie veche, 22, p. 199-216.

Peškař, I. 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia.

Piętka-Dąbrowska, T. 1961. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. w międzyrzeczu Dniepru i Bugu. *Wiadomości Archeologiczne,* XXVII/2, S. 217-238.

Pinar Gil, J. 2010. Les tombes de femme à fibules en tôle dans l'Ouest (ca. 500): dispersion, chronologie, origine et interprétation. Un état de la question. In: Bourgeois, L. (dir.), *Wisigoths et Francs autour de la bataille de Vouillé (507). Recherches récentes sur le haut Moyen-Âge dans le Centre-Ouest de France*. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne, p. 23-40.

Piton, D. 1985. *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*. Berck-sur-Mer: Amis du Musée du passé et de la Bibliothèque de Berck-sur-Mer et environs.

Raddatz, K. 1957. *Der Thorsberg Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*. Neumünster: Karl Wachholz Verlag.

Schindler, R. 1941. Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust. *Gothiscandza*, 3, S. 53-56.

Sannazaro, M. 2006. Elementi di abbigliamento e ornamenti «barbarici» da alcune sepolture della necropoli tardoantica di Sacca di Goiti (MN). In: Buora, M., Villa, L. (eds.), *Goti nell'arcoalpino orientale*. Trieste: EDITREG Editore, p. 59-72 (Archeologia di frontiera 5).

Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns: Le Nord de la mer Noire au Bas–Empire et à l'époque des Grandes Migrations.* Oxford : John and Erica Hedges Ltd. (British Archaeological Reports, International Series 1535).

Szydłowski, J. 1965. Cmentarzysko póznorzymskie w Izbicko, pow. Strzela Opolskie. *Silesia Antiqua,* 5, S. 106-142.

Szydłowski, J. 1974. *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńsjiego.* Bytom: Muzeum Górnośląski (Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia, 11).

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (dir.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latèneziet bis zum Frühmittelalter*. Kraków: Secesja, S. 227-248.

Templemann-Mączyńska, M. 1989. *Das Frauentrechtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków: Universytet Jagielloński.

Vornic, V. 2006. *Aşezarea şi necropola de tip Sântnan de Mureş–Čerhjachov de la Budeşti*. Chişinău: Pontos.

Zosime. *Histoire nouvelle* (Zosimus, *Historia Nova*, éd. Paschoud), Tome I. Paris: Les Belles Lettres. 1971, 422 p.

Надійшла 08.11.2021

М. М. Казанский

Доктор хаб., директор исследований (эмерит), Национальный центр научных исследований (Франция)

ФИБУЛЫ ВОСТОЧНОГЕРМАНСКОЙ ТРАДИЦИИ ИЗ МОГИЛЬНИКА СЕН-ШЕРОН В СЕВЕРНОЙ ГАЛЛИИ

Для позднеримского времени и начала эпохи Великого переселения народов на территории Западной Римской империи, и в частности в Северной Галлии, выявлена серия вещей — в первую очередь фибул и гребней, принадлежавших восточногерманской, и прежде всего черняховской традиции. К их числу относятся и две подвязные арбалетные фибулы с расширенной ножкой, найденныые в одном из погребений (№ 94) могильника Сен-Шерон в г. Шартр (Франция, деп. Эр и Луар). Они представляют собой дериваты застежек типа Амброз16/4-III позднеримского времени. Подобные застежки в позднеримское время довольно хорошо представлены в широкой географической зоне от Балтики до Черного моря. Такие фибулы особенно характерны для черняховской культуры, то есть для германского и негерманского населения, отождествляемого с готами и их союзниками. В черняховском ареале такие застежки лучше всего представлены в его западной половине, к западу от Днестра. То есть на территории, где по письменным источинкам локализуются визиготы. Эти фибулы также встречаются, хотя и гораздо реже, на памятниках вельбаркской и пшеворской культур в бассейне Вислы, также принадлежавших восточным германцам. Данные фибулы в Восточной и Центральной Европе датируются в рамках III—IV вв. Фибулу из могильника Сен-Шерон отличает от «восточных» аналогов римского времени округлое сечение спинки, в то время как в Восточной и Центральной Европе похожие застежки имеют спинку в виде расплющенного фасетированного стержня или пластинчатую. Представляется, что черняховские, вельбаркские и пшеворские фибулы являются прототипами аграфов из Северной Галлии. Для эпохи Великого переселения народов, в основном для V в. редкие дериваты фибул типа Амброз 16/4-III известны только вне пределов ареала черняховской культуры: в Северо-Восточном Причерноморье (1 памятник), в Испании (1 памятник), в Италии (1 памятник) и особенно в Галлии (3 памятника). Фибулы типа Амброз 16/4-III и их дериваты выявлены в основном в зоне активности готов, от Вислы до Черного моря, в Испании и Италии. Находки этих застежек в Галлии могут свидетельствовать о перемещении изолированных групп и отдельных людей. Показательно, что в захоронении 94 некрополя Сен-Шерон позиция застежек на грудной клетке погребенного соответствует способу ношения фибул у восточных германцев римского времени.

К л ю ч е в ы е с л о в а: фибулы, эпоха Великого переселения народов, Галлия, восточные германцы, традиции костюма.

Michel M. Kazanski

Dr. hab., Directeur de Recherche émérite au Centre National de la Recherche Scientifique, France, ORCID 0000-0002-0306-0936, michel.kazanski53@gmail.com

FIBULAE OF EAST GERMANIC TRADITION FROM SAINT-CHÉRON IN NORTHERN GAUL

For the late Roman Period and the beginning of the Great Migration Period on the territory of the Western Roman Empire, and in particular in Northern Gaul, a series of items was revealed — primarily fibulae and combs belonging to the East German, and primarily Cherniakhiv tradition. Among them there are two braided crossbow brooches with an extended stem, found in one of the burials (No. 94) of the Saint-Cheron burial ground in Chartres (France), and two braced crossbow brooches with an expanded stem. They are derivatives of the Ambros 16/4-III type fasteners from the late Roman period. Similar fasteners in the late Roman time are quite well represented in a wide geographic zone from the Baltic to the Black Sea. Such fibulae are especially typical for the Cherniakhiv culture, that is, for the German and non-German population, identified with the Goths and their allies. In the Cherniakhiv area, such fasteners are best represented in its western part, to the west of the Dniester. That is, in the territory where, according to written sources, Visigoths are localized. These brooches are also found, although much less frequently at the sites of the Wielbark and Przeworsk cultures in the Vistula basin, which also belonged to the East Germans. These fasteners in Eastern and Central Europe are dated by the 3rd—4th centuries. The fibula from the Saint-Chiron burial ground differs from the «eastern» analogs of the Roman time by the rounded section of the back, while in Eastern and Central Europe similar fibulae have a back in the shape of a flattened faceted rod or plate. It seems that the Cherniakhiv, Welbark and Przeworsk brooches are the prototypes of agrafes from the Northern Gaul. Concerning the time of the Great Migrations, mainly for the 5th century, crossbow fibulae derived from those of Ambroz 16/4-III are rare and attested outside of the main area of distribution of their prototypes: in the North-East of the Black Sea (1 site), in Spain (1 site), in Italy (1 site) and especially in Gaul (3 sites). Fibulae of the Ambroz 16/4-III type and their derivatives were found mainly in the area of activity of the Goths during the Roman Period and the Great Migrations, between the Vistula, the Black Sea and the Iberian Peninsula. The few fibulae of this type discovered elsewhere, in the Northern Gaul, for instance, probably attest to the displacement of isolated individuals. Indeed, in the tomb of Saint-Chéron, the position of the pair of fibulae, on the thorax, is entirely in accordance with that adopted by the Eastern Germans in Roman times.

K e y w o r d s: fibula, Great Migrations period, Gaul, Eastern Germans, clothing tradition

References

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly yuga evropeiskoi chasti SSSR*. Moskva: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury (Svod Arkheologicheskikh Istochnikov, D1-30).

Dmitriev, A. V. 1979. Pogrebeniia vsadnikov i boevykh konei v mogilnike epokhi pereseleniia narodov na r. Diurso bliz Novorossiiska. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 212-229.

Dmitriev, A. V. 2003. Mogilnik Diurso - etalonnyi pamiatnik drevnostei V-IX vekov. In: Makarova, T. I., Pletneva, S. A. (eds.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkazie v epokhu srednevekovia: IV-XIII vv*. (Arkheologiia). Moskva: Nauka, p. 200-206.

Kazanski, M. M. 2001. Khronologiia nachalnoi fazy mogilnika Diurso. *Istoriko-Arkheologicheskii almanakh Armavirskogo Kraevedcheskogo muzeia*, 7, p. 41-58.

Kazanski, M. M. 2012. Radagais i konets cherniakhovskoi kultury. *Oium*, 1, p. 22-32.

Kazanski, M. M. 2016. Arkheologicheskie sledy migratsii gotov v epokhu pereseleniia narodov: cherniakhovskie nakhodki na Rimskom Zapade. *Scripta Antiqua*, V, p. 50-75.

Petrauskas, O. V. 2016. Sklianni posudyny typu Eggers/230 v cherniakhivskii kulturi: khronologichnyi aspekt. *Oium*, 5, p. 90-106.

Symonovich, Ye. A. 1953. O datirovke poseleniia pervykh vekov nashei ery v Luke-Vrublevetskoi. *Kratkie Soobshcheniia Instituta Istorii Materialnoi Kultury*, 57, p. 23-32.

Symonovich, Ye. A. 1967 Itogi issledovanii cherniakhovskikh pamiatnikov v Severnom Prichernomore. In: Rybakov, B. A., Symonovich, Ye. A. (eds.) *Istoriia i Arkheologiia yugo-zapadnykh oblastei SSSR nachala nashei ery*. Moskva: Nauka, p. 205-237 (Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR, 139).

Almgren, O. 1923. *Studien uber nordeuropäische Fibelnformen der ersten nachristlishe Jahrhunderts mit Berücksichtigung der provinzialromischen und sudrussischen Formen*. Leipzig: Kurt Kabitzsch (Mannus-Bibliothek, 32).

Ammien Marcellin. *Histoire*, Tome III, livres XXIII-XXV (éd. Fontaine J. *et alii*), Belles Lettres, Paris, 1996; Tome V, livres XXVI-XXVIII (éd. Marié M.-A.). Paris: Les Belles lettres, 1987; Tome VI, livres XXIX-XXXI (éd. Sabbah G. *et alii*), Paris: Les Belles lettres, 1999.

Bloşiu, C. 1975. Necropole din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi). *Arheologia Moldovei,* VIII, p. 261-280.

Diaconu, G. 1965. *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e. n.* Bucureşti: Editura Academiai Republicii populare Române.

Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem "Gorodok Nikolajewka" am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prähistorische Zeitschrift,* 5, S. 80-100.

Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles (éd. A. Chastagnol). Paris: Robert Laffont. 1994.

Isăcescu, C. 1983. Sondajul arheologic de pe teritoriul com. Fierbinţi-Tîrg, jud. Ialomiţa. *Cercetări arheologice,* VI, p. 111-121.

Jakubczyk, I. 2014. Die eingliedrigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur - Fibeln des Typs A 158. Recherches Archéologiques NS, 5-6, S. 113-218.

Joly, D. 1992. Chartres. Saint-Chéron. In: *Direction Régionale des Affaires Culturelle du Centre - Service régional de l'Archéologie, 1991, Bilan scientifique DRAC Centre*. Saint-Jean de la Ruelle: Ministère de la Culture et de la Francophonie, p. 23-28.

Kasprzyk, M. 2011. Baudemont, le Pré-de-la-Bordonne (Saône-et-Loire): sépultures et mobilier danubien de la première moitié du Ve siècle. In: Kasprzyk, M., Kuhnle, G. (dir.), *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule I. La vallée du Rhin supérieur et les provinces gauloises limitrophes : actualité de la recherche, Actes de la table-ronde de Strasbourg, 20-21 novembre 2008*. Dijon: Société Archéologique de l'Est, p. 339-351.

Kazanski, M. 1984. A propos de quelques types de fibules ansées de l'époque des Grandes Invasions trouvées en Gaule. *Archéologie Médiévale,* XIV, p. 7-27.

Kazanski, M. 1991. *Les Goths (Ier-VIIe s. ap. J.C.)*. Paris: Errance.

Kazanski, M. 2009. Les antiquités germaniques de l'époque romaine tardive en Crimée et dans la région de la mer d'Azov. I : Kazanski, M. *Archéologie des peuples barbares*. Bucarest-Brăila: Editura Academiei Române, p. 17-63 (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi V).

Kazanski, M. 2020a. East Germanic and Alano-Sarmatian Finds of the Early Migration Period in the Roman West. In: Bursche A., Hines J., Zapolska A. (dir.), *Migration Period between the Oder and the Vistula*. *Vol. 2*. Leiden, Boston: Brill, p. 830-852.

Kazanski, M. 2020b. Les objets archéologiques du type Černjahov en Occident romain à l'époque des Grandes Migrations, In : De Vingo P., Pinar Gil J. (dir.), *Romania Gothica IV. Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive. Présences et absences dans les espaces publics et privés. Actes du Congrès International, Museu d'Història de Catalunya (Barcelone, 12-13 novembre 2010)*. Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio, p. 57-72.

Kazanski, M., López Quiroga J., Périn P. 2018. Le costume féminin «princier» de tradition germanique orientale à l'époque des Grandes Migrations en Espagne et en Gaule du Sud et ses réminiscences dans le royaume hispano-wisigothique. In: López Quiroga J. (coord.), *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411-585). Volumen de Estudios.* Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 61-84.

Kempisty, A. 1967. Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka. *Wiadomości Archeologiczne,* XXXIX, p. 409-450.

Kleeman, J. 2017. *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 un den Jahren 1927-1932, 1934 und 1936*. Lublin: Wydwnictwo Universytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Kokowski, A. 1997. Die Maslomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innenhalb des gotischen Kulturkreises-Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihren Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission,* 78, S. 641-833.

Kovács, J. 1912. Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marossentanna. *Dolgozatók,* III, p. 250-367.

Liana, T., Piętka–Dąbrpwska, T. 1962. Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVIII/2, s. 142-173.

Mączyńska, M. 2019. Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur - ein Trennungsversuch. *Neue Studien zur Sachsenforschung,* 8, S. 207-220.

Madyda-Legutko, R. 1986. *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Oxford: B.A.R. (British Archaeological Reports. International Series, 360).

Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV lea e.n. în Muntenia*. Bucureşti: Editura Academiai Republicii Socialiste România.

Molinero Pérez, A. 1948. *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

Nowakowski, W. 1996. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Marburg, Warszawa: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 10).

Nubar, H. 1971. Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantina. Consideratii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii «extra muros». Studii şi cercetări de istorie veche, 22, p. 199-216.

Peškař, I. 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia.

Piętka-Dąbrowska, T. 1961. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. w międzyrzeczu Dniepru i Bugu. *Wiadomości Archeologiczne,* XXVII/2, s. 217-238.

Pinar Gil, J. 2010. Les tombes de femme à fibules en tôle dans l'Ouest (ca. 500): dispersion, chronologie, origine et interprétation. Un état de la question. In: Bourgeois, L. (dir.), *Wisigoths et Francs autour de la bataille de Vouillé (507). Recherches récentes sur le haut Moyen-Âge dans le Centre-Ouest de France*. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne, p. 23-40.

Piton, D. 1985. *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*. Berck-sur-Mer: Amis du Musée du passé et de la Bibliothèque de Berck-sur-Mer et environs.

Raddatz, K. 1957. *Der Thorsberg Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*. Neumünster: Karl Wachholz Verlag.

Schindler, R. 1941. Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust. *Gothiscandza,* 3, S. 53-56.

Sannazaro, M. 2006. Elementi di abbigliamento e ornamenti «barbarici» da alcune sepolture della necropoli tardoantica di Sacca di Goiti (MN). In: Buora, M., Villa, L. (ed.), *Goti nell'arcoalpino orientale*. Trieste: EDITREG Editore, p. 59-72 (Archeologia di frontiera 5).

Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns: Le Nord de la mer Noire au Bas-Empire et à l'époque des Grandes Migrations.* Oxford: John and Erica Hedges Ltd. (British Archaeological Reports. International Series 1535).

Szydłowski, J. 1965. Cmentarzysko póznorzymskie w Izbicko, pow. Strzela Opolskie. *Silesia Antiqua,* 5, s. 106-142.

Szydłowski, J. 1974. *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńsjiego.* Bytom: Muzeum Górnośląski (Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia, 11).

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (dir.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latèneziet bis zum Frühmittelalter.* Kraków: Secesja, S. 227-248.

Templemann-Mączyńska, M. 1989. *Das Frauentrechtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków: Universytet Jagielloński.

Vornic, V. 2006. *Aşezarea şi necropola de tip Sântnan de Mureş - Čerhjachov de la Budeşti*. Chişinău: Pontos.

Zosime. *Histoire nouvelle* (Zosimus, *Historia Nova*, éd. Paschoud), Tome I. Paris: Les Belles Lettres. 1971.

УДК [94(477.43/44):336.22]”13” https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.55

© Г. А. КОЗУБОВСЬКИЙ* 2022

ПРО ОДНЕ ДИСКУСІЙНЕ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ XIV ст.

У статті проаналізовано поширені версії про виплату данини ординцям з Поділля в другій половині XIV ст. Звернено увагу на факт припинення виплати регулярної данини — «виходу» після 1362 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Поділля, друга половина XIV ст., Коріятовичі, ординська данина, «баскаки», «отамани», «виход».

У відомій літописній оповіді «Про Поділля» зафіксовано інформацію про те, що, закріпившись на Поділлі, Коріятовичі зупинили виплату регулярної ординської данини. «*Тыи княжата Корьятовичи, пришед в Подольскую землю, и вошли у приязнь со атамани, почали боронити Подольскую землю от татаръ и боскаком выхода не почали давати*» (ПСРЛ 1980, с. 74). Частина дослідників ставлять під сумнів достовірність цієї літописної інформації, звертають увагу на актові матеріали, що, на їхню думку, суперечать цьому (Дашкевич 1885, с. 75-76; Молчановский 1885, с. 179; Белецкая 2008, с. 97; Полехов 2019, с. 101, 103; Русина та ін. 2009, с. 112; Русина 2014, с. 234; Бабенко, Комаров 2020, с. 151; Михайловський 2016, с. 191-192; 2021, с. 76). Зокрема, йдеться про грамоту «князя и государя Подольской земли» Олександра Коріятовича (1375 р.), за якою князь дарує млин Смотрицькому монастирю, а також зауважує: *«... же то. што жъ. коли, вси земляне. имуть давати дань оу татари то серебро имеють тако же тии люди. дати»* (Розов 1928, с. 19-20, № 10; ред. Русанівський 1974, с. 49-51; Kurtyka 2004, s. 159-160). У цьому документі Олександр Коріятович посилається на аналогічну грамоту свого попередника Юрія Коріятовича. Подібна згадка зберігається і в наступних подільських документах 1388, 1391, 1392 рр. (Білецька 2004, с. 121, 175; Груша 2001, с. 124-125; Kurtyka 2004, s. 168-171, № 24, 26, 27; Білецька 2015, с. 31-32, 37). А також у кількох грамотах Свидригайла Ольгердовича 1401 р. Загалом на сьогодні відомо про сім подільських документів зі згадками про татарську данину (перелік грамот із відповідними текстами див. Полехов 2019, с. 99-100).

Свого часу Ф. М. Шабульдо звернув увагу на грамоту Свидригайла від 30 березня 1401 р. на с. Зубрівці, у якій він звільнив кам’янецьких домінікан від усяких зобов’язань на користь кам’янецького замку, але залишив згадку про данину татарам: *«praeter poddancisna et tributum Thartharum et aliis consuetudinibus nostrae terrae Podoliensi»* (цит. за: Kurtyka 2004, s. 187, № 45; Білецька 2004, с. 175, 121, 308). Дослідник уважав, що: *«розглядати її з дарчими грамотами князів Коріятовичів немає підстав — вона більше пов’язана із ситуацією, що склалася на півдні після розгрому військ Вітовта у битві на берегах Ворскли 1399 р., ніж із результатами успішних для Великого князівства Литовського антиординських акцій 1362 р.»* (Шабульдо 2006, с. 18, прим. 30). Заслуговує на увагу той факт, що документ 15 вересня 1402 р. поновив Владислав Ягайло, але згадок про данину татарам тут уже немає (Kurtyka 2004, s. 190, № 51; Білецька 2004, с. 309, № 56). Ф. М. Шабульдо вважав, що, ймовірно, виплату ординської данини з володінь князів Коріятовичів у західній частині Поділля *de facto* було припинено з 1355—1363 рр. (Шабульдо 2006, с. 21).

Але ще в XIX — на початку XX ст. дослідники говорили про умовність, можливість сплати данини, а не про реальний факт її виплати: *«... освобождение Подольской земли от этой дани было или не полное, или же Кориатовичи в нем не были уверены».* А також *«.... сама условность, допускаемая грамотами, указывает на то,* ***что татарская дань не платилась*** (виділення наше. — *Г. К.*), *но в полном освобождении от нея ни князья, ни население не были уверены»* (Довнар-Запольский 1901, с. 700).

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2633-604X, *Kozubovskyi_yurii@iananu.org.ua*

Це справедливо підтримує і частина сучасних дослідників: «*... в них ідеться винятково про можливість збирання ординської данини у Подільській землі, а не про практику її регулярної сплати*» (Шабульдо 2006, с. 19).

У XIX ст. постала версія, що в грамотах ідеться не про давній «ординський виход», а про тимчасові збори з населення, установлені на випадок татарських набігів, ремонту замків, викупу полонених тощо (Леонтович 1894, с. 358-359); що з другої половини XIV ст. «татарщина» ще збиралась з населення, але надходила до князівської казни (Довнар-Запольский 1901, с. 701, 704).

М. Грушевський, коментуючи повідомлення згаданих джерел, зазначив, що вони містять *«виразні вказівки про контрибуцію, давану татарам, хоч і не регулярно, а тільки від часу до часу...»* (Грушевський 1993, с. 92). Б. Шпулер уважав, що вже після 1362 р. Коріятовичі перешкоджали збору данини, маючи у своєму розпорядженні татарські загони. Але це вдавалося їм час від часу, оскільки в джерелах неодноразово згадується про виплату данини, хоч і нерегулярну. Дослідник також підтримував версію про те, що після невдалої спроби створити антитатарську коаліцію з литовцями 1352 р. Казимир сам запропонував татарам данину за Мале Поділля. І пізніше через таку позицію польського короля Георгій та Костянтин Коріятовичі були змушені погодитись на виплату данини, *«чтобы не давать хану повода для нападения»* (Шпулер 2016, с. 132, 352).

Надзвичайно цікавим видається нещодавно виявлений документ — підтверджувальна грамота Федора Коріятовича своєму підданому Гриньку на Сокілець та ін. населені пункти від 20 червня 1391 р. У відповідній формулі, де йдеться про можливі виплати — *«дань давати [оу Татары]»*, замість вишкребаних слів «у татари» над ними вписано слово «намъ». За графікою «намъ» близька до графіки автентичного документа; крім того, за спостереженням дослідника, документи було замінено невдовзі (чи відразу) по складанні (Груша 2001, с. 124-125). Такий висновок підтверджує і подальше вивчення документа. Це можна пояснити наслідками поразки Тохтамиша від Тимура на р. Кондурчі 18 червня 1391 р. Довідавшись про поразку, Федір Коріятович скористався ситуацією і вирішив привласнити данину. Але по відновленні влади Тохтамиша 1392 р. у документах знову з'являється згадка про *«виплату данини в татари»* (Полехов 2019, с. 98-99, с. 103).

Проте і в наступних документах не йдеться про факт виплати данини, а лише про таку можливість за певних умов: *«Tylko kiedy wszyscy ziemanie będa dawać dań w Tatary, tedy srebro mają dawać Bedryskzowi ludzie»* (1392 р.) (цит. за: Полехов 2019, с. 100).

Це дає підстави погодитися з аргументованою думкою Ф. М. Шабульдо про те, що на час складання ярлика 1393 р. правитель Подільської землі вже не вірив у можливість відновлення у своїх володіннях режиму залежності від Орди (Шабульдо 2006, с. 19), а також про те, що претензії Тохтамиша 1393 р. щодо регулярної данини означали намагання реставрувати порядки часів ординсько-литовського й ординсько-польського кондомініуму як тимчасового історичного явища на частині українських земель у 1325—1362 рр. (Шабульдо 2005, с. 112, 115-116). За повідомленням Никоновського літопису, наприкінці 1390-х рр. Вітовт сам поставив вимогу виплати регулярної данини до Тімур-Кутлуга: *«... на всякое лето дани и оброки»* (ПСРЛ 1965, т. 11, с. 172; Белецкая 2008, с. 95). Важливим видається і той факт, що в грамотах першої половини XV ст. (1403, 1404, 1434 рр.) зберігаються *«дани, подати и работы всякого наименования, отбывавшимся* ***предшественникам нашим, князьям и владетелям Подолья***» (виділення наше. — *Г. К.*) (Грушевский 1894, с. 301), однак згадок про можливу данину ординцям немає.

Тобто на початку 1390-х рр. на території Східного Поділля данина надходила Коріятовичам, але пам'ять про можливість виплат «у татари» ще фіксувалась у документах, що підкріплювалося також реальною загрозою ординських набігів, особливо на прикордонних територіях. Проте збереження відповідної клаузули впродовж значного часу можна також пояснити усталеною традицією політики литовських князів *«старины не рухати»*, зокрема і в оформленні документів. Привертає увагу спостереження сучасних дослідників про те, що документи Федора Коріятовича та руської канцелярії Владислава Ягайла в 1393/1394—1399 рр. готувала одна й та сама особа. Цей же писар виконав західноруський переклад послання Тохтамиша Ягайлові від 20 травня 1393 р. (Ми-

хайловський 2016, с. 193-199; Полехов 2018, с. 314-315).

Більшість сучасних дослідників датують «Повесть о Подолье», що зберіглася у складі трьох літописних зводів Великого князівства Литовського, початком 1430-х рр. (Полехов 2014, с. 33). Звернено увагу, що це історичне джерело написане на підставі офіційних урядових джерел великокнязівської канцелярії (Шабульдо 2000, с. 59). Але крім того, на початку 1430-х рр. ще були живі свідки золотоординського панування, «ординських баскаків» та «ватаманів». Напевно, якась їх частина (їхніх дітей та онуків) продовжувала жити на тих самих місцях, а також виконувати звичні фіскальні функції на користь литовських князів (*«вошед в приязнь со атамани»*). Джерела зберегли інформацію про Пафнутія, онука хрещеного баскака Мартіна в Боровську, який чув розповіді свого діда ще наприкінці XIV ст. (Зимин 1952, с. 4-5).

Поява баскаків на Русі пов'язується з організацією апарату посадових осіб, упорядкованих за десятковою (децимальною) системою, спрямованою на максимально можливе отримання прибутків та посилення контролю над завойованими територіями (Темушев 2012, с. 93, 96; Вернадский 1997, с. 158). Золота Орда отримувала з Русі 15 видів податків, і всі вони збирались баскаками (Тейджан 2010, с. 77-78).

Більшість дослідників вважають тотожними слова «баскак» (тюрк.) і «даруга» (монг.), що походять від слова «давити» — ставити, відтискувати печатку (Федоров-Давыдов 1973, с. 30-31; Vásáry 1976, s. 188; 1978, s. 201; Григорьев 2004, с. 23-24; Кривошеев 2015, с. 203-204; Почекаев 2009, с. 105-106; Абзалов 2011, с. 126-127, 150). Однак частина дослідників розрізняють їх за функціональними повноваженнями (Греков, Якубовский 1950, с. 131). У сучасних дослідженнях також звертається увага на особливості їх функціювання в конкретному регіоні та в конкретний час згадки в джерелах. Зокрема, наголошується, що баскаки були присутні на території руських князівств, їхніми резиденціями були великі міста. Даруги перебували при дворі хана (Маслова 2014, с. 23, 30-31, 34). Разом із тим зауважується, що терміни «баскак» і «даруга» ніколи не трапляються одночасно в одному й тому ж документі (Почекаев 2009, с. 105). У персидських авторів «баскак» чергується з терміном «шихне». У Середній Азії ті самі особи в джерелах згадуються під обома назвами (Маслова 2014, с. 28).

За спостереженнями дослідників, «баскак», «шихне» і «даруга» у різних частинах Монгольської імперії в XIII ст. чергувалися і тільки в окремих регіонах застосовувано якусь одну із назв (Vásáry 1978, s. 205). Однак, можливо, що на Русі певні зміни у використанні термінів «баскак» і «даруга» у джерелах були зумовлені значними змінами в клановому та племінному складі правлячої еліти Золотої Орди, що супроводжувалися міграцією чисельних орд на багато тисяч кілометрів, а також значним скороченням території для можливого здійснення своїх функцій баскаками, особливо з початком «великої зам'ятні» в Золотій Орді та наслідками Синьоводної кампанії Ольгерда 1362 р. (Дата цієї події 1362 чи 1363 р. залишається дискусійною, що зумовлено використанням різних хронологій у джерелах; сучасний огляд та критику див. Лицкевич 2019, с. 607).

Спостереження за змістовим наповненням терміна «даруга» дозволяє твердити, що його могли застосовувати й щодо правителя взагалі, а також указувати на певні хронологічні зміни в його значенні (Усманов 1979, с. 209-210). У завойованому Китаї до функцій даруг, крім загального нагляду та права накладання печатки на документи, відносять: 1) перепис населення; 2) набір до війська з місцевого населення; 3) облаштування поштових станцій; 4) доставку данини до ханського двору (Палладий 1910, с. 123-124, прим. 646).

Але їхня суть полягала у забезпеченні інтересів ханської влади на підкорених землях та виплаті регулярної данини, що і відзначають більшість дослідників. Як і Плано Карпіні, який для 1240-х рр. зафіксував їх перебування на Русі та засвідчив їхні функціональні повноваження: *«Башафов (Baschathos), или наместников, своих они ставят в земле тех, кому позволяют вернуться; как вождям, так и другим подобает повиноваться их мановению, и если люди какого-нибудь города или земли не делают того, что они хотят, то эти башафы... разрушают их города и землю, а людей ... убивают при помощи сильного отряда Татар ... как недавно случилось ... с одним городом, который они сами поставили над Русскими в земле Команов ... Сверх того,* ***они требуют и забирают без всякого условия золото и серебро и другое,*** *что угодно и*

сколько угодно» (Путешествие в восточные страны 1957, с. 56).

Припускають, що слово «баскак» було запозичене монголами в уйгурів, які мали безпосередній стосунок до «тамги» як печатки і «податку» (Тезджан 2010, с. 76). Або що інститут баскацтва чи даругачаїв монголи запозичили від киданів (Абзалов 2011, с. 48). Іноді в Монгольській імперії використовували слово «даругачи», яке невдовзі під впливом уйгурських писарів отримало первинний вигляд «баскак». Слово «даруга» монгольською мовою вимовлялось як «даруха», «даругачи» — як «дарухачи» і означало «давити», «притискати», «звужувати», ідіоматичним значенням було «ставити печатку». Термін «баскак» розглядають як такий, що прийшов на зміну «даругачи»; іноді його виводять від тюркського «mühür bas» — «натискати на печатку». Том «баскак» — це також людина, яка натискає на печатку (Тейджан 2010, с. 76).

За китайськими джерелами 1268 р., було заборонено призначати на посади «*дарухачи*» нюйчжи, киданів і китайців, це право зберігалося за мусульманами, які переселились із заходу, уйгурами, найманами й тангутами. Але переважно «*дарухачи*» призначалися з монголів (Палладий 1910, с. 124, прим. 647).

Не існує також одностайності з приводу кореляції адміністративних одиниць «тьма», «баскацтво», «даруги» («дороги»). Сьогодні переважає думка, що невдовзі після завоювання Східної Європи монголи з метою організації регулярного збору данини поділили Русь на окремі територіальні утворення — «тьми», кордони яких збігалися з кордонами давньоруських князівств. Свого часу аналіз ярлика кримського хана Менглі-Гірея 1506—1507 рр. великому князю литовському Сигізмунду, де згадуються Київська, Володимирська, Подільська тьми, дозволив припустити, що термін «тьма» міг застосовуватись у спеціальному значенні податкового округу, розмір якого визначався відповідно до кількості данини (Насонов 1940, с. 98-99). 1360 р. Дмитро Костянтинович Суздальський отримав *«великое княжение, 15 темъ»*. «Тьма», «туман», «тюмень» могли означати також число 10 000, дрібні та значні територіальні утворення. *«Дасть на нем 10 000 рублев серебра, еже есть тьма»* (ПСРЛ 1949, с. 187; Аверьянов 2004, с. 205-206).

На зв'язок між «*тьмами*» й «*даругами*» («*баскаками*») указують також інші дослідники. У добу каганів і ранніх джучидів термін «*даруга*» означав посаду, що дорівнювала військовому губернатору, звідси й великі територіальні одиниці під назвою «*даруги*» (чи рос. «*дороги*»). *««Даруга» означал гражданский чин, лицо, в ведении которого наравне с территорией тумена — населения, выставляющего десять тысяч войск — находились города и отдельные селения»* (Усманов 1979, с. 210). А пізніше «*даругами*» стали називати територіальних адміністраторів взагалі, незалежно від їх розмірів.

За Іпатієвським літописом, найперша згадка про баскака на Русі датується 1255 р. і пов'язана з Поділлям, зокрема з Бакотою: *«... посла Левъ дворьского перед собою»*; *«изьъхавше яша Милъя(и) баскака»»* (ПСРЛ 1843, с. 191). За писемними джерелами, в Північно-Східній Русі баскаки з'явились у третій чверті XIII ст. і в цілому зникли в першій половині XIV ст. Але в окремих випадках вони згадуються ще й у другій половині XIV ст.: в докончании московського і рязанського князів 1381 р. стосовно Тули: *«как было при ц(а)р(и)це при Таидуле, и коли ее баскаци ведали»* (цит. за: Маслова 2014, с. 30).

В останніх дослідженнях звернено увагу на те, що текст зробленого з ярлика Менгу-Тимура 1267 р. згадує баскаків на рівні трохи вищому за князівський (Майоров 2020, с. 71). У ярлику Тюляка митрополиту Михайлові 1379 р. волосні «даруги» (баскаки) розташовані між улусними князями й просто князями: *«... татарским улусным и ратным князем, и волостным самым дорогам, и князем ...»* (Памятники русского права 1955, с. 465). У Північно-Східній Русі джерела згадують про великих баскаків, чи просто баскаків, а також даруг «волостей, городов, селений». 1432 р. московський князь Василій Васильович зупинявся в московського дороги (тобто даруги, чи баскака) Мин-Булата в його Орді (Почекаев 2009, с. 106, 187).

Висловлювалася думка, що в першій половині XIV ст. функції баскаків зі збору данини було передано руським князям (Греков, Якубовский 1950, с. 221). Літописи востаннє згадують баскака в Київський землі під 1331 р., коли численна делегація новгородського владики, зважаючи на небезпеку від литовців, *«межи Литвы и Кыева уходомъ бежали,*

и ... того убъжали и приехали под Черниговъ городъ. И ту пригналъся Кыевьскыи князь Федоръ с баскакомъ Татарьскимъ въ 50 человък розбоемъ, и ... мало кровополитие не уцинилося промежю ими, нольны наши съ себе окупъ далъ ...» (ПСРЛ 1917, с. 249-250). Але це не означає, що між 1331 і 1362 рр. у Київській землі не було баскака, адже повідомлень джерел про регіон із цього періоду практично не збереглося.

Про найдавніше згадане в джерелах місце перебування баскака на Русі — м. Бакоту відомо дуже мало. Розкопки пам'ятки дали досить обмежену кількість матеріалу та об'єктів, що можуть датуватися XIII—XIV ст. (Винокур, Горішний 1994). Це може бути пов'язано з неодноразовим руйнуванням міста та знищенням його населення в зазначений період. Однак привертають увагу залишки великої споруди палацового типу, що, за припущенням дослідників пам'ятки, могла належати намісникові Немірі, згаданому в документах 1382—1392 рр. (Винокур, Горішний 1994, с. 232). У сучасних дослідженнях звертається увага на імовірно тривалу пам'ять про Бакоту як давню столицю Пониззя, а також на можливу реконструкцію шляху зі Львова до Білгорода, що проходив через Кам'янець, Бакоту, Старий Орхей, Костешти. Про значення міста свідчить також той факт, що в 1442—1443 рр. як заставу в 1600 гривень — королівський маєток, замок Бакоту отримав один із найбільших кредиторів короля К. Щуковський (Михайловський 2012, с. 186, 190, 102, карта 1). Можливо, як населений пункт, що і в XV ст. приносив значні прибутки.

На території Східної Європи фіксується низка районів, які протягом певного часу безпосередньо підпорядковувалися баскакам і не контролювалися руськими князями. Привертає увагу їх розміщення поряд із найважливішими торговельними комунікаціями. Зникнення таких територіальних утворень пов'язується з наслідками епідемії чуми 40—50-х рр. XIV ст., наслідками «великої зам'ятні» в Золотій Орді, повторною епідемією 60-х рр. XIV ст., а також литовською військовою експансією (Майоров 2020, с. 73-75, 80-81). У сучасних дослідженнях також зазначено, що в регіонах, де була знищена влада місцевих володарів, баскаки грали помітнішу роль (Маслова 2014, с. 23). Відсутність згадок про будь-яких князів на Поділлі в XIV ст. до Коріятовичів може свідчити про те, що регіон належав саме до таких територій (Михайловський 2017, с. 67).

У сучасних дослідженнях системна криза у величезній поліетнічній Золотій Орді пов'язується з цілою низкою факторів. Серед них називають: боротьбу за ханський престол відразу кількох Чингізидів, значне погіршення природних умов, занепад землеробства й скотарства, торгівлі та ремесла, зменшення притоку данини й військової здобичі, розлад грошового обігу, ослаблення центральної влади. А також наслідки пандемії чуми, летальність від якої сягала 70—80 %, а в окремих місцях — і до 100 % населення. *«Не восполнимой утратой»* називають і значне скорочення товарообігу через італійські торгові республіки (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40). «Баскаки» («даруги») не могли залишатися осторонь розгортання запеклої боротьби між представниками різних кланів за природні, людські та грошові ресурси, яких гостро не вистачало. Тож дуже ймовірно, що старі баскаки (як представники колишніх ханів, певних родів і кланів) часто стояли на перешкоді їх розподілу і були усунуті. Поширення ж терміна «даруг» у Північно-Східній Русі може бути пов'язане з появою представників нових кланів, часто з Далекого Сходу.

Проте на більшій частині українських земель, безперечно, зникнення «баскаків» пов'язане з діяльністю Коріятовичів та виправою Ольгерда 1362 р. Закріплення їхньої влади на більшій частині Поділля унеможливлювало й появу «даруг». Окремі орди, що залишалися в прикордонних степових і лісостепових районах України, вже не могли забезпечити регулярний збір і розподіл данини, але були спроможні на разові набіги, захоплення полонених тощо. Що в умовах гострої нестачі ресурсів, зокрема і внаслідок згаданих вище факторів (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40), надавало таким набігам регулярного й загрозливого характеру. Напевно, боротьба за природні, людські та грошові ресурси значно загострилася з розгортанням кланової боротьби в Золотій Орді. Кочовий представник Улусу Джучи насамперед диференціював ідентифікував? себе з конкретним родом (мангит, кипчак, найман, аргин та ін.).

Кланова система Золотої Орди — інститут чотирьох карачи-беків (представників чотирьох основних племен), із часом зазнавав

значної трансформації та істотно різнився в різні періоди в степах і землеробських районах. У степових районах після «великої замятні» виокремилася значна кількість інших племен, що комутували між собою (Сабитов 2012, с. 118-119). Відцентрові тенденції до самостійності у своїх володіннях середини XIV ст. найбільш економічно потужних представників ординської еліти пов'язують саме з західними землями Золотої Орди, де райони осілості, залишаючись зобов'язаними даниною ханові, фактично опинилися за межами реального військово-політичного контролю ханської ставки, про що свідчать подільські події, що сталися після смерті Узбека 1342 р. (Параска 1981, с. 83).

У боротьбі за власне виживання та основні ресурси очільники таких кланів були змушені шукати нових союзників серед найближчого оточення. І, напевно, не тільки відносно невеличку Галичину, а й найближчі подільські землі представляли також сім татарських князів, із якими за «особисту данину» домовився польський король Казимир III 1356 р. *«Польський король вирядив спеціальних послів із відповідними дарами»* (Шабульдо 2006, с. 14) чи за іншим варіантом перекладу: *«через свого посла він вислав їм цінні подарунки»* (Гулевич 2013, с. 148). Можливо, йшлося про очільників семи орд, що кочували вздовж чи поблизу північних приток Дністра, серед них Смотрича. Припускається, що саме землі між річками Стрипа і Збруч, ***а також по течії р. Смотрич*** мав на увазі Ян Длугош, коли писав про напад 1352 р. запрошеної Ольгердом Великої Орди на підвладне Польському королівству Поділля (Шабульдо 1987, с. 50-51).

Свого часу І. А. Лінниченко зробив слушне зауваження, що рівень тиску татар на Південну Русь залежав від особистості баскака, що кочував із своєю ордою поблизу, а також, коментуючи повідомлення джерел про напади татар із русинами на Угорщину 1332, 1334, 1335 рр., що це могли бути татари подільські й русини — мешканці Поділля (Линниченко 1907, с. 95).

Згадка про баскаків у множині в літописній оповіді «Про Поділля» свідчить, що близько середини XIV ст. їх було там щонайменше кілька. Актові джерела підтверджують існування в західних землях кількох орд наприкінці 40-х рр. XIV ст. на чолі з темниками, улусними князями («князи темнии») (Шабульдо 1987, с. 70). Згадка в ярлику Менглі-Гірея 1506—1507 рр. Великому князю Литовському Сигізмунду про *«Подольскую тму, Каменецкую тму, Браславскую тму, Сокальскую тму»* (Акты, относящиеся к истории… 1848, с. 4-5, № 6) дає підстави припускати, що Подільська земля в XIV ст. могла забезпечувати й комплектувати щонайменше чотири тумени. Це не означає, що близько середини XIV ст. кожен із подільських туменів обов'язково налічував чи комплектував і харчував 10 000 людей. Слово «тумен» («тьма») має значення «10 000» і «дуже багато». Наприклад, у структурі сюннської імперії ціла група князів, що були очільниками від кількох до десяти тисяч людей, мали звання «ваньци» («темник») (Крадин 1992, с. 141).

У сучасних дослідженнях замки Соколець, Звенигород, Черкаси та Маяк відносять до Брацлавської тьми, яка локалізується між Дніпром та Дністром (Галенко 2005, с. 140). Але свідчення зі згаданого вище ярлика Сокальської тьми дозволяє говорити про окрему адміністративну одиницю на Побужжі. Згадка про підтвердження права воєводи Гринька осаджувати людей у двох місцях на р. Русава в документі 1391 р. окреслює межу адміністративної одиниці з центром у Брацлаві і дає змогу стверджувати, що територія між Бугом і Дністром була поділена між Кам'янецькою й Брацлавською адміністративними одиницями. Припускається, що згадане в грамоті м. Соколець, яке дало назву Соколецької волості, є с. Сокілець Немирівського р-ну Вінницької обл., але на це можуть претендувати ще кілька пунктів у межах Східного Поділля (Гедзь 2012).

Привертає увагу також зафіксована в листуванні Саган-Гірея із Сигізмундом-Августом згадка під 1547 р.: *«и в листе своем писал, именуючи которые врочища есть* ***по Богу по реке и по Синей Воде: Яркгумаклы и Янъкгилунгу,*** *именуючи тыя поля и земли своими, абы тежь мои люди там не кочевали, кони и быдла и овецъ своихъ не паствили.* ***Ино тые есть земли и врочыща, яко теперь суть, и знаки того же преъсе моего Саинъ Цара Езюбекъ Чаанъбекъ Цара кочовища были*** (виділення наше. — *Г. К.*), *якожъ они и до сихъ часовъ у тыхъ кишенях есть похованыи теперь тые кешени стоять»* (Книга посольская метрики… с 41, № 28; Петрунь 1928b, с. 162). Тобто

ще в середині XVI ст. значна територія в басейні річок Південний Буг і Синюха усвідомлювалася як особисті кочовища золотоординських ханів Узбека й Джанібека, а не окремих улусних князів («князи темнии»). Не виключено також, що значна увага літописів до Білобережжя була спричинена саме цим, адже кочовики називали Південний Буг Білою Водою — Ак-Су (Смирнов 1887, с. 681; Галенко 2005, с. 140). Можливо також, що збереження особливого статусу цієї території протягом певного часу була зумовлена різницею в податковому навантаженні. Наприклад, у Хузистані основний поземельний податок «харадж», що збирався з сільського населення натуральними продуктами (зерном), вилучався у кількості 10 % валового врожаю з приватновласних земель і 60 % — із державних (Петрушевский 1960, с. 342). У Середній Азії кожен із чотирьох основних родів володів певною територією. Але поряд із родовими територіальними одиницями в джерелах згадуються окремі території, що створилися свого часу навколо окремих ханів і царевичів (Бартольд 1998, с. 168).

Важливим видається й можлива локалізація ідентифікація Ябу-города у згаданих вище джерелах на Південному Бузі — з руїнами Акмечеті (Петрунь 1928а, с. 166) чи з містом Сині Води на місці сучасної Торговиці. Сама назва «Ябу» («йабгу») розглядається як титул намісника з числа найближчих родичів володаря (Шабульдо 2005, с. 18-19). Часто баскаків називають намісниками ханів (пор. також Плано Карпіні), що належали до еліти монгольської імперії та мали титул еміра. Тож і Ябу-город міг бути резиденцією баскака, що відповідав за відправлення данини, але напевно мав і інші повноваження.

В окремих випадках функції «даруги» передавались правителю області (Греков, Якубовський 1950, с. 131). Хоч точно не відомо про місця перебування подільських баскаків. М. Г. Крамаровський вважав, що вони перебували в Криму, і пов'язав їх із трьома розбитими Ольгердом володарями: *«русский летописец подольстил крымским эмирам (Кутлубуге, Хаджи-бею и Дмитрию), называя их ... «отчичами и дедичами Подольской земли ...», но точно определил* ***их баскаческую сущность*** (виділення наше — *Г. К.*)» (Крамаровский 2003, с. 518). Дійсно, хтось із них міг обіймати чи поєднувати посаду баскака на 1362 р., і його повноваження поширювалися також на частину подільських земель. Проте значна територія, постійна увага литовських князів (військові конфлікти, мирні угоди) до «князів темних» західного регіону дозволяє припускати наявність і власних баскаків на Поділлі.

Основний спосіб господарювання і саме існування кочівницьких угруповань передбачає меридіональне кочування вздовж значних річок. Улітку стада переганяли на північ, де трава не так сильно пересихала від спеки і було більше води, а взимку на південь, де було менше снігу і слабші морози. Однак така різниця в кліматі стає відчутною на відстані не менше ніж 100—200 км, тому золотоординські улуси приймали форму довгих меридіональних смуг по кілька сотень кілометрів, і кордонами таких кочових територій і відповідних улусів повинні були бути великі ріки. Такий спосіб господарювання передбачав напівкочові форми організації відповідних орд із тривалими зупинками біля сінокісних угідь. Тривалі зупинки створювали умови для розвитку землеробства й ремесла, появу постійних поселень із кам'яними будівлями (Шенников 1987, с. 90-91, 87). Тому частина території Поділля була й харчовою базою, місцем кочовищ основних ординських орд, а також поселень зі змішаним татаро-слов'янським населенням.

Поділля розглядається основною хлібною базою для західних груп ординців. Пам'ять про родючість подільських земель татари зберігали ще наприкінці XV ст. 1489 р. гданські посли повідомляли, що татари з жінками й дітьми стало займають землі, орють і засівають їх (Гулевич 2013, с. 149, 170, прим. 115). Тому, напевно, до функцій подільських баскаків належало також забезпечення західних і південних орд продовольством, насамперед зерном. Безперечно, що накопичення значних матеріальних ресурсів потребувало і охорони, великих будівель, що могли забезпечити їх зберігання. Не виключено також, що до функцій баскака належав контроль за справедливим розподілом прибутків із завойованої території між представниками різних орд і кланів. Наприклад, прибутки із Судака ділилися між чотирма татарськими князями (Федоров-Давыдов 1973, с. 31). За пізнішими документами кінця XV ст. ясак із *«Одоевских городов»* ділився порівну *«по старине»*: тисяча алти-

нів — ханові, тисяча алтинів — «даругам» (Хорошкевич 2001, с. 236).

Вилучення величезних ресурсів вимагало налагодженого й значного фіскального апарату, що охоплював і місцеве населення. Помічниками баскаків називають казначеїв, а на Поділлі — отаманів. До урядовців, що займалися питаннями данини, відносять: розподільників подушного податку, контролерів за забезпеченням продуктами сільського господарства, збирачів (*«поборщики»*), поплужників (*«взыскатели поплужного налога»*) (Шпулер 2016, с. 348). Коріятовичі «*вошли у приязнь со атамани*», що, певно, означало також переспрямування діяльності цих структур: збір податків тепер здійснювався на користь литовських князів, що і забезпечувало концентрацію та накопичення ресурсів для побудови інших державницьких структур, розбудови міст, організацію оборони, виробництва власних грошових знаків тощо.

Питання про походження слова «отаман» («ватаман») належить до дискусійних. Серед дослідників переважають дві основні версії: можливими першоджерелами називають німецьку і тюркські мови. Слово «отаман» («ватаман») пов'язують із татарським «одаман» — старший пастух, але отамани іноді проявляли себе і в сфері набігів (Егоров 1964, с. 278). За повідомленням молдавського літопису Григоре Уреке (1642—1647), легендарний засновник Молдавської держави Драгош був *«виборним предводителем пастухов из Ардяла»* (тобто відповідав «атаману», якщо «атаман» — «старший пастух»). — *Г. К.*). За сучасними даними, Драгошу, що діяв близько 80-х рр. XIII ст. чи в середині XIV ст., за короткий термін удалося визволити Молдову від ворогів, включаючи татар (Руссев 1999, с. 381-382).

До пізнього середньовіччя на території України фіксуються фіскальні функції отаманів: вони завідували збором *«припадлыхъ пожитков»* і, можливо, данини та ін. З початку XVIII ст. «ватамани» замінюються сільськими війтами (Грушевский 1894, с. 301). За українськими і молдавськими документами XIV—XV ст., ватаман — виборний сільський староста, представник сільської общини на руському праві, тіун (ред. Гумецька 1977, с. 156). Співіснування «отаманів» і «старців» у Київській землі (Клепатский 2007, с. 392-393) пов'язується з давніми кордонами порядкування, відповідно, Орди та Литви (Русина 1998, с. 83-84). Сучасний дослідник М. Крикун, аналізуючи можливу спадковість воєвод від отаманів, зазначає, що Коріятовичі могли використати систему місцевого управління, яка склалася до вигнання татар, і в такому разі небезпідставно можна припускати, що то була саме воєводська система (найдавніша згадка про воєвод на Поділлі датується 1374 р.). Дослідник також звернув увагу, що на Поділлі поняття «воєвода» й «староста» збігалися, були ідентичними. За такими подвійними назвами у джерелах початку XV ст. згадуються бакотський та червоноградський воєвода/староста (*capitaneus*) (Крикун 2011, с. 687, 692). 1374 р. Смотрицьким воєводою був Олеско, а 1375 р. — Рогожко (Сіцінський 2003, с. 12) .

І. Г. Добродомов присвятив цьому слову окрему працю. Учений пов'язав «ватаман» із «ватагою»; «ватаман» був начальником «ватаги», слово вважається старим запозиченням із давньочуваської (булгарської) мови. В інших тюркських мовах, споріднених із чуваською, це слово означало намет, юрту, шалаш чи кімнату і звучало як «отаг», «отак», «отау, «отуу. «Ватаг» + «ман» > «ватагман» > «ватаман» > до XV ст. стає термінологічним означенням керівника козацьких загонів усіх рангів. Слово «одаман» — «старший чабан» збереглося в кримськотатарській, кумикській, ногайській мовах. «Атаман» перейшло також у мови багатьох інших народів, враховуючи німецьку, угорську, румунську. Дослідник заперечив зв'язок між нім. hauptmann (капітан) і hataman (hatman) і hetman (гетьман) і вважав, що середньонімецьке häuptmann та українське «гетьман» мають західне походження і ніяким чином не можуть бути пов'язані зі східним терміном «(в)атаман» (Добродомов 1972). Але, напевно, вже на ранніх етапах європейці повинні були якось узгоджувати зрозумілі їм терміни з ієрархією монгольських посадових осіб. Свого часу М. Дашкевич запропонував власне бачення цього явища: *«Случайно оба эти слова, гетьман и отаман, приближаясь друг к другу фонетически сошлись и в своем значении, и потом их начали употреблять даже одно вместо другого, отту-то их отожествление»* (Дашкевич 1876, с. 46).

Слово «атаман» розглядається в одному ряду з іншими східними титулами: «атабай», «атабей», «атабек» («ата» — «отец» +

«бек» — «князь», трапляється як титул на монетах), «аталык, «атахан» (Гафуров 1987, с. 82-83).

Варта уваги версія, що «атаман» походить від ат = ата (батько) і томан (туман) = тьма (10 000) (Горяев 1896, с. 438). Цю версію підтримував знавець історії Поділля Н. Молчановський: *«Вероятнее всего, слово это произошло от татарского «toman», т. е. начальника 10-тысячного отряда или самый отряд. С течением времени это слово могло быть применено к каким-то должностным лицам на Подолье...»* (Молчановский 1885, с. 142). Така версія видається надзвичайно привабливою з огляду на історію Поділля. Адже звичайні сільські старости (хоч їхня підтримка була вкрай важливою) чи керівники невеликих загонів навряд чи заслужили б таку увагу літописів. Підтримка і перехід кількох керівників ординських туменів на бік литовських князів якраз і могли вирішити долю Поділля. Якщо взяти до уваги той факт, що подільські отамани, як і руські князі, відповідали за збір данини та були очільниками відповідних військових з'єднань і могли мати тюркське, руське чи молдовське походження.

Слово «атаман» також означало *«главарь, предводитель — как отец»*, тому в запорозь-ких козаків чи взагалі у всіх, хто об'єднувався у військові загони, очільника називали — «батько» (Гафуров 1987, с. 86). Привертає увагу надзвичайна поширеність різноманітних отаманів в Україні в козацьку добу: отаман кошовий, отаман курінний, отаман наказний, отаман городовий (старший над городом), отаман рибальський, отаман сільській та ін. Свій «ватаман» був і в одному з сіл (с. Біла), що належали до Смотрицького замку 1494 р. (Сіцінський 2003, с. 14-15).

Більшість дослідників погоджується з тим, що в 40—50-х рр. XIV ст. почалося активне витіснення ординців із території Поділля. І що саме в ході постійного суперництва між Польщею, Литвою, Угорщиною та Золотою Ордою за перерозподіл західної спадщини Київської Русі окреслюються політичні контури Поділля (Шабульдо 1987, с. 42-45; Білецька 2004, с. 106-108).

У наявній історіографії немає одностайної думки і щодо терміна «виход», його реального змісту та співвідношення з іншими формами поборів на користь Орди протягом тривалого часу. За документами Північно-Східної Русі, до 70-х рр. XIV ст. (уперше згадується 1375 р.) в договірних грамотах терміна «виход» не було, замість нього використовувався термін «ордынская тягость». У низці актів першої половини XV ст. «виход» було замінено словом «дань», а в середині XV ст. термін «дань» знову поступився «виходу» (Хорошкевич 2001, с. 230, 233).

Саме слово виводять від арабського терміна «харадж» — податок, данина, від «хараджа» — «виходить» (ред. Бархударов 1976, с. 271). Окремі дослідники (І. Г. Добродомов) вважають «виход» калькою «хараджа» — зі значенням «поземельний «податок на немусульман», пов'язаним із прийняттям мусульманства в Золотій Орді за Узбека (1312—1341) (Хорошкевич 2001, с. 234).

В Ірані до монгольського завоювання *«харāдж»* був основним поземельним податком, згодом з'явився новий податок — *«купчур»* (від «пасовисько»). У монголів-кочовиків зі скотарським способом господарювання така форма обкладання вважається основною. Але після захоплення великої кількості земель з осілим землеробським та міським населенням монгольська влада називала терміном «купчур» інші прямі податки з осілого населення. Уведений монголами за китайським взірцем купчур залишався подушним податком. *«Харāдж»* — поземельна подать; в Ірані XIII—XIV ст. зберігалися дві форми збору цього податку: у вигляді частки врожаю та грошова — з обміряної площини землі. У джерелах вони часто позначаються виразами *«ба джинс» — «в натурі»* та *«ба накд» — «в грошах»* (Петрушевский 1960 с. 360-364, 378-379).

У турецькій мові лексичне значення податку «виход» відповідає податку «харадж» (Камалов 2016, с. 125). На початку 1340-х рр. галицький управитель Дмитро Детько, який залежав від Золотої Орди (а можливо, і відповідав за збір і відправлення данини. — Г. К.) разом із Данилом з Острова звернувся до Узбека з тим, що Казимир захопив Русь та затримав виплату данини: «*tributgue per Ruthenos Tartaris dari consueta reddi prohibuisse»* (Kronika Jana z Czarnkowa 1872, s. 622). У польському перекладі — польський король: *«Ruś najechał i opanował i zabronił oddwac haracz (**харадж**, виділення наше. — Г. К)*, *jaki Rusini Tatarom zwykli byli płacić»* (Kronika Janka z Czarnkowa 1907, s. 2).

Як уважають сучасні дослідники, *«в термине «выход» наиболее емко выражалась необходимость* ***отчисления в пользу Орды ежегодной определенной суммы*** (виділення наше. — *Г. К.*)» (Хорошкевич 2001, с. 234).

Данина з Русі була найважливішим чинником панування Золотої Орди у Східній Європі, одним із головних джерел, що забезпечували військово-політичний потенціал золотоординської держави. Відцентрові тенденції, протиборство багатьох ординських кланів за гегемонію у Східній Європі, рушійні зміни в економічному та політичному розвитку східноєвропейських князівств призвели до призупинення і значного скорочення виплат регулярної данини в 1360—1370 рр. у багатьох куточках величезної держави, зокрема Північно-Східній Русі. Виникали ситуації для призупинення виплати данини в Орду чи її відправлення у зменшеному розмірі. Але в цілому данина регулярно сплачувалася з князівств Північно-Східної Русі.

Джерела засвідчують, що влітку 1380 р., за кілька місяців до походу на Русь Мамаєві посли привезли вимогу виплачувати вихід часів Джанібека: *«...нача Мамай слати къ князю Дмитрию выхода просити, како было при Чанибъки цари, а не по своему докончанию, како с ним докончилъ»* (Сказания и повести… 1982, с. 18; Аверьянов 2001, с. 185). Аналіз джерел дозволяє дослідникам стверджувати, що в 1371 р. Дмитро Донський погодився на виплату збільшеної данини з Московського князівства, але ця сума все одно була меншою за данину, що надходила в Орду за Джанібека (1341—1357). 1374 р. Москва, скориставшись напруженою ситуацією в Орді, призупинила виплати. Перед масштабним вторгненням Мамаєвої Орди Дмитро Донський погодився повернутися до її сплати, але його пропозиція не була прийнята (Горский 2003, с. 99, 88, 92). Джерела свідчать, що, як і в середині 1370-х рр., 1381 р. домовленості між князями з приводу ординської данини допускали можливість як виплати данини, так її призупинення. *«А будет нам дати выход, по думе же, а буде не дати, по дум-ъ же»* (1375 р.), *«... мир или данье с единого со княземъ с великимъ з Дмитриемъ»* (1381 р.) (ред. Бахрушин 1950, № 9, с. 26, № 10, с. 30).

Похід Тохтамиша на Московську Русь 1382 р. повернув «нормальні відносини» з Ордою — підкорення Тохтамиша законному цареві і виплату данини (Горский 2003, с. 115). В історіографії існують різні думки з приводу конкретної суми у виплаті данини. Припускають, що сума виплат регулярної данини з 1383 р. була меншою ніж та, що потрапляла в Орду за Узбека й Джанібека; можливо, така чи трохи більша за домовленістю між Мамаєм і Дмитром Донським 1371 р. (Горский 2003, с. 112). Повідомлення літопису під 1384 р. свідчить, що: *«Того же лъта бысть великая* ***дань тяжкаа*** *по всему княженію великому, всякому без отдатка,* ***со всякые деревни по пълтинъ. Тогда же и златомъ даваше в Орду*** (виділення наше — *Г. К.*)*, а Новъгородъ Великии взя князь велики далъ черныи борь»* (ПСРЛ 1922, стб. 149). Висловлювались припущення, що тут ідеться про заборгованість за минулі роки (Павлов 1958, с. 102; Горский 2003, с. 115). Але, напевно, мова про повернення порядків часів Узбека та Джанібека з виплатами заборгованості. Розмір данини з XIII і до кінця XV ст. у Північно-Східній Русі залишався незмінним та дорівнював «полугривні» (полтині — 100 денег) з сохи (Шапиро 1987, с. 96).

У документах Північно-Східної Русі кінця XIV—XV ст. є згадка про можливість не виплачувати регулярну данину, відтермінування, призупинення виплат у разі зміни політичної ситуації, але не про її повне припинення. Численні документи містять характерну формулу: *«А переменит Бог Орду, дети мои не имут давати выхода в Орду, и который сын мой возьмет дань на своем уделе, то тому и есть»* (ред. Бахрушин 1950, с. 36, № 12, с. 54, № 19, с. 56, № 20, с. 59, № 21, с. 61, № 22, с. 64, 66, № 24, с. 71 № 27, с. 76, 79, № 30, с. 85, № 33, с. 88, № 34, с. 90, 93, 96, 99, № 35, с. 108, 111, 113, 116; Горский 2003, с. 156).

За спостереженнями дослідників, ця формула, започаткована в заповіті Дмитра Донського (1389 р.), зберігається в духовних і договірних грамотах Василя Дмитровича (1389—1425), Василя Васильовича (1425—1462). Таким чином висловлювалося сподівання, що ще за життя цього покоління з'явиться можливість не відправляти данину в Орду, не виключено — за досвідом 1374—1380 рр. (Горский 2003, с. 120).

Але іноді формула змінюється: *«А коли яз, князь велики, в Орду не дам, и мне у тебя не взяти (1445 р.)»*. Така формула набуває поширення за Івана Васильовича (1462—1505)

(ред. Бахрушин 1950, с. 126, № 43, с. 131, 134, 137, 139, № 45, с. 147, № 47, № 48, с. 171, 174, № 56, с. 182, 185; № 58, с. 197, № 61; Горский 2003, с. 156). Слушним є зауваження, що можливість несплати виходу за Івана Васильовича пов'язується вже з волею князя, а не «переменой» Орди (Горский 2003). Однак це не змінює суті питання, на відміну від Поділля: данина з Північно-Східної Русі регулярно виплачувалася в Орду до останньої чверті XV ст.

Припинення виплати регулярної данини з Північно-Східної Русі датується 1472 р. і пов'язується з повідомленням Вологодсько-Пермського літопису, який сповіщає, що під час стояння на Угрі 1480 р. Ахмед-хан дорікав Івану III в тому, що він *«выхода мне не дает девятый год»* (Горский 2003, с. 161).

Джерела свідчать, що в XIV ст. «ординський вихід» у Північно-Східній Русі виплачувався сріблом. До 20-х рр. XIV ст. сума ординської данини не визначається. Для 20—70-х рр. XIV ст. її визначають як суму, значно більшу за 10 000 рублів. Після 1380 р. її називають не меншою за 10 000 рублів-злитків (Павлов 1958, с. 108, 112). За даними грамот кінця XIV ст., великокнязівський «ординський вихід» із Великого князівства Володимирського за Дмитрія Донського дорівнював 5000 руб. (щорічно) і 1000 руб. безпосередньо з Московського князівства. По кілька сотень рублів у цій сумі становила данина з невеличких князівств (ред. Бахрушин 1950, с. 31, № 11, с. 35, № 12, с. 38, № 13, с. 49, № 17; Каштанов 1988, с. 8).

Невідомі розміри «ординського виходу» з Рязанського, Тверського, Ростовського, Ярославського, Бєлозерського, Юріївського, Суздальського, Смоленського князівств та Новгородської республіки. Припускають, що сума ординської данини з руських князівств становила не менше 15 000 рублів-злитків на рік (Кучкин 1991, с. 22).

В Орду руські князі доставляли вже готову кількість злитків установленої данини, що їх збирали й переплавляли на місці. Золотоординську владу, напевно, не цікавило, з якого срібла перелиті злитки. Але їх вага та якість не могли бути меншими за встановлені ханською владою.

На жаль, джерела не зберегли згадки про суму «ординського виходу» для українських земель і для Поділля зокрема. Існує припущення, що в XIV ст. з Поділля данина збиралася золотоординськими монетами, срібними польськими й руськими грошиками, «жженним сріблом», празькими грошами і нещодавно виділеними «подільськими полугрошками». Причому припускається, що за Коріятовичів данина становила три деньги з людини, за даними документа 1500 р. (Белецкая 2008, с. 101-103). Інструкція литовського князя Олександра Ягелона від 27.IX.1500 р. київському воєводі Дмитру Путятичу, призначеному послом у Крим, визначає конкретну суму щорічної данини з усіх основних прошарків суспільства: *«А его м(и)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь нашъ, про тебе, брата свого, хочете, то вчинити со своих людей, с князьких и с панъских, и з бояръских, Киевъское и Волынское, и Подолское, с каждог(о) ч(е)л(о) века головы велить тебе три деньги давати в каждый год»* (цит. за: Шабульдо 2006, с. 13). Або також за пізнішими джерелами — 200 гривень із коронної частини Поділля (Kolankowski 1930, s. 70).

Згадка про широкі (празькі) гроші на Поділлі є в акті про надання права на самоврядування Кам'янцю князів Юрія та Олександра Коріятовичів (Kurtyka 2004, s. 155-158, № 9a, № 9b; Білецька 2004, с. 113, 302-303), а також окремі знахідки празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346) та Карла I (1346—1378) дозволяють стверджувати, що близько середини XIV ст. чеська монета надходила і на Поділля та могла бути джерелом для злитків — основної форми ординського виходу. Про це свідчать і знахідки празьких грошів першої половини XIV ст. в одних скарбових комплексах із гривнями-злитками на Волині.

Скарб із Луцька 1866 р. складався із 185 срібних монет і трьох злитків. Серед надісланих до Археологічної Комісії наявні 150 празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького (Сиверс 1922, с. 13, № 21; Ильин 1921, с. 15, № 16; Bauer 1931, s. 70, № 137). В останній час на вагу двох гривень цього скарбу (193,99 г і 206,08 г) звернув увагу польський дослідник Б. Пашкевич. Автор вважає, що вага одного зі злитків (206,09 г) характерна для лодієподібних татарських, а не новгородських злитків, та пов'язує їх виробництво з генуезькими колоніями на Чорному морі: Кілії, Кафі, Тані. Наприкінці 50-х рр. XIV ст. 60 празьких грошів дорівнювали вазі такого злитка — італійсько-

го «соммо» (близько 206 г) і співвідносилися з татарським дирхемом в 1,51 г. Автор припускає, що саме під метрологічні показники джучидських дирхемів і обрізувалися поширені в Західній Україні празькі гроші (Paszkiewicz 2005a, с. 107).

Дослідникам добре відома грамота від 27 січня 1388 р., де вказано, що польський король Владислав Ягайло позичив у молдавського воєводи Петра Мушата величезну суму — 4000 «рублів фряжського серебра», строком на три роки під заставу м. Галич *«ис тою волостию што к нєму прислушаєть»* (Розов 1928, с. 36-37, № 19). Листом від 10 лютого 1388 р. Петро Мушат підтвердив видачу 3000 «фряжського серебра», *«тъм въсомъ што есми почали давати от Луцки, а додали єсми оу Сочавъ оусъхъ»* (Бырня, Руссев 1999, с. 248, № 2). Тобто частину срібла у злитках було передано в Луцьку, а частину в Сучаві. Однак станом на 1411 р. не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому Владислав Ягайло пише борговий лист ще на два роки під заставу Снятина, Коломиї й Покутської землі за *«одну тисячу рублевъ фрязьского серебра ... Пак ли не будет фрязьского серебра, а мы литовские рубли дамы а любо литое серебро. Пак ли не будет литого серебра, а мы заплатимы грошві, по чек фрязькое серебро идеть…»* (Розов 1928, с. 76-77, № 42).

Тобто «фрязькое серебро» було добре відоме в Литовсько-Руській державі, і йому надавалося пріоритетного значення. Йшлося про злитки, що, як і італійські монети, вирізнялися своєю вагою та якістю. У причорноморських колоніях вони могли бути перелиті з будь-яких якісних срібних монет, що перебували на шляхах та надходили до італійських колоній ще в першій половині XIV ст. Напевно, одним із найперших факторів поширення в Західній Україні обрізаних празьких грошів (значна їх частина за метричними характеристиками наближається до італійських монет) була потреба в обслуговуванні східної торгівлі, яка з 40-х рр. XIV ст. частково опинилася під контролем Коріятовичів. Остання довгий час орієнтувалася на грошові знаки італійського походження та відповідні (чи близькі їм) номінали східного походження. Як і в Північно-Східній Русі, успішне виконання ханських вимог з виплати данини сильно залежало від контролю за Новгородом — основним постачальником срібла на Русь (Гринберг 2018, с. 515, прим. 37); у Південній Русі такими були причорноморські італійські колонії. Джерела свідчать про надзвичайну «монетизацію» стосунків у причорноморських колоніях та найближчих ординських володіннях порівняно із землеробськими районами Східної Європи. Імовірно, саме злитки італійського походження становили основну частину ординського виходу з Поділля в першій половині XIV ст. У Кафі, судячи з нотаріальних актів і торгових книг, використовувалися злитки срібла з клеймами монетних дворів Генуї та Венеції. 1289 р. датується й перша згадка про *«sommo di Caffa»*. (Еманов 1996, с. 46; 2003, с. 129-130). *«...Серебро слитками венецианского сплава...»* чи *«с печатью Венеции...»*, а також перелиті на місці користувалися надзвичайним попитом на території від Західної Європи до Китаю. *«Серебро кусками продается в упомянутых выше местах либрами, и по большей части из них делают серебряные соммо сплава в 11 унций и 17 денаров чистого серебра в либре. И эти соммы привозятся в Газарию и вплоть до Катая...»*, а також *«...там расходуются венецианские гроссы из серебра Венеции...»* (про Тану) (Хаутала 2019, с. 833-835, 879-880, 892).

Отримуючи значні прибутки завдяки посередницькій торгівлі, італійські республіки фактично перерозподіляли в європейському масштабі ресурси дорогоцінних металів і частково регулювали ціни на золото й срібло (Карпов 1990, с. 174). Отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку товари реалізовувалися за допомогою ординської верхівки й вивозилися за кордон. Для ординської адміністрації та італійської купецької верхівки найважливішим стимулом у «монетизації» стосунків вважається работоргівля (Руссев 2016, с. 174). У довготривалій перспективі для кочовиків вигідніше було змусити осіле населення виплачувати регулярну данину в обмін на захист від інших груп номадів і просто за те, що вони залишали його у спокої. Але там, де осіле населення (як на Поділлі за Коріятовичів — *Г. К.*) протистояло номадам як реальна сила, у них залишався один вихід для отримання необхідних продуктів (ресурсів) — насильницьким шляхом (Хазанов 2002, с. 355-356).

Не виключено, що саме данина була головною причиною ординсько-литовського конфлік-

ту 1374 р. В історіографії існують різні погляди щодо короткого повідомлення Рогозького літописця: *«Того же лета въ сенинъ ходила Литва на Татарове на Темеря, и бышет[ъ] межи их бои»* (ПСРЛ 1922, стб. 106). Чи як конкретизує Никоновський літопис: *«того же лета ходиша Литва рать на Татарове, на Темиреза, и бысть межи их бой велій»* (ПСРЛ 1897, с. 21).

Частина дослідників визнає, що тут ідеться про одного з улусних татарських емірів, який намагався протидіяти братам Коріятовичам чи, власне, Юрію Коріятовичу (Шабульдо 1987, с. 112-113; с. 153-154; Руссев 1999, с. 389; Черкас 2015, с. 71). В. Б. Антонович пов'язав цю подію з Ольгердом, який 1373 р. відбив одну зі спроб ординців відновити свою владу на Поділлі (Антонович 1885, с. 128). Проте привертає увагу відсутність інформації про наслідки цього «боя велія». Певно, він не призвів до перемоги якоїсь зі сторін та істотно не змінив ситуацію в регіоні, адже літописи якось це відзначили б. Тобто загроза з боку ординського еміра зберігалася. Можливо, що саме під час боротьби з цим ординським еміром 1380 р. загинув Олександр Коріятович, згаданий у папській буллі з визнанням його заслуг у *«справі захисту католицької віри від віроломних татар*[1]*»* (1378 р.). (Prochaska 1895, s. 259).

Тобто загроза ординських набігів, що супроводжувалися великою кількістю полонених та значним вилученням грошових ресурсів, зберігалася. Сам прихід Мамаєвої Орди на західні землі в історичному творі Абулгаффара Киримі (1747 р.) на початку 60-х рр. XIV ст. пов'язується зі збором данини: *«... когда на весь народ Узбека пришла беда, племянник Кыйат Истай бега — Мамай бег перевел народ, называемой правой рукой. Когда дошли от рек Арал, Самара и Йиклы берущих начало от реки Днепр в окрестностях Крыма до мест под названием Энкил и Онгул на западной части и до самого берега реки Днестр, там провели лето и перезимовали. Когда дошли до Богдана* (Молдова)*, Эфляка* (Валахія, Румунія)*, Маджара* (Угорщина) *и даже до Испании, собрали дань и налоги...»* (Кырыми 2018, с. 56). Якщо ця інформація достовірна, то в найперших дирхемах мамаєвого хана Абдуллаха (1362—1369) повинно бути угорське й трансільванське срібло. Рейд Мамаєвої Орди пройшов південними районами України й Молдови та напевно супроводжувався взяттям великої кількості полонених. На думку сучасних дослідників, Киримі користувався великою кількістю джерел, зокрема й такими, що до нас не дійшли, а інформація про Мамая, частково чи повністю, базується на родинних переказах (Келлнер-Хайнкеле 2002, с. 382, 386; Кырыми 2018, с. 8-10). У разі неможливості отримання регулярної данини такі походи значною мірою поповнювали скарбниці різноманітних кочових можновладців, давали величезні разові надходження срібла.

Крім ординського виходу, джерела згадують подарунки та хабарі татарським можновладцям різного рівня, що набували регулярного характеру. Для визначення подарунків, які в XV—XVI ст. відправлялися в Крим, використовується слово «поминки» («упоминки»), іноді говориться про «тешение» хана. Звичай «тешити хана» згадується ще в джерелах першої половини XIV ст. (Хорошкевич 2001, с. 240).

Кримські ярлики згадують «упоминки» — певну суму (від 4 до 15 тис. золотих), яку Велике князівство Литовське й Корона Польська зобов'язувалися регулярно сплачувати кримському хану грошима і товарами. До цієї суми, напевно, входили й грошові хабарі («дачі») кримським можновладцям (Шабульдо 2006, с. 12-13). В історіографії по-різному оцінюють це явище: просто дари чи пережитки ординської залежності.

Існує легенда, що «поминки» започаткував митрополит Олексій після свого визволення з полону в середині XIV ст. (Хорошкевич 2001, с. 241-242). У сучасних дослідженнях такі упоминки розглядаються як ритуальний подарунок, а не регулярна данина (Гулевич 2018, с. 111).

Частина дослідників вважає, що первинно «поминки» були подарунками, але з часом, з другої половини XVI ст. — перетворилися на данину (Базилевич 1952, с. 118-119). Інші вважають, що основний правовий зміст «поминок» за 1474—1685 рр. — це зобов'язання, та наголошують на їх регулярності.

У джерелах фіксується також термін «девятные поминки», що первинно означало обов'язкові щорічні підношення ординським володарям, які включали в себе, відповідно до традицій ханського двору, дев'ять ре-

[1] Тут і далі переклад з польської — Г. К.

чей і символізували васальну залежність від джучидів (Фаизов 2000, с. 1-2). Звертається увага, що «дары» («почестья службы») й «поминки», «поклонные выходы» — це різні терміни (Гурлянд 1904, с. 92). 1382 р. московський князь надіслав ханові Тохтамишу «дары и поминки» (Фаизов 2000, прим. 9). «Дар» також розглядається як генетичний попередник «поминок». Сигізмунд I протиставляв їх «суполной дани». Припускається, що «тешь» — тюркізм, який походить від терміна «тыш», «тийишь», «тишь», що бере свій початок ще в золотоординський час і означає «дачу», «дар». У ранню добу малися на увазі саме «дари» ханові (Хорошкевич 2001, с. 241-242, 244).

У московсько-ординських відносинах початку 1380-х рр. посилання «даров і поминков» розглядається як факт відновлення законної влади в Орді й формальне визнання Тохтамиша сюзереном (Горский 2003, с. 101). Але привертає увагу те, що «дар» був назвою обов'язкового державного податку з сільського населення ще в давньоруську добу. «Дар» розглядається як соціально-економічне детерміноване добровільне підношення членів племені, що став у середні віки державним податком. У Новгородській землі першої треті XII ст. існували погости, які сплачували тільки фіксовану «подать» — «дань», тоді як інші — додатково «дар» (Свердлов 2015, с. 12-13). Безперечно, що монголи використали і наявні напрацювання у зборі «дарів», але, напевно, користуючись правом переможця, долучили і свій та запозичений досвід із цього питання в різних підкорених землях.

У сучасних дослідженнях татарсько-московських відносин зазначається, що такі виплати є характерним явищем кочових та осілих держав протягом багатьох століть і в більшості випадків вони являли собою «відкуп» від набігів кочовиків, які мали нестійкий характер. Із посиленням однієї зі сторін або припинялися виплати данини, або відновлювалися набіги. (Почекаев 2012, с. 201; Хазанов 2002, с. 355-358). Привертає увагу і слушне зауваження, що вартість поминок ніколи не була фіксованою, що є ще одним опосередкованим аргументом проти трибутарного трактування поминок (Моисеев 2016, с. 169).

Також наголошується на хронологічних змінах у змісті одних і тих самих термінів, які трапляються в джерелах (Почекаев 2012, с. 203). Хоча термінологія кінця XVII і початку XVIII ст. в основному відповідає термінології кінця XV — початку XVI ст., вона різко відрізняється від часів Золотої Орди (Хорошкевич 2001, с. 227).

Згадані «дари» іноді дійсно досить важко відрізнити від данини чи інших зборів. Існують версії, що дари пов'язані з видачею ярликів, князі «купували ярлики». Це створювало практику підкупу ординських урядовців і самого хана, які надавали ярлик тому, хто більше заплатить. Або ж видача ярлика в обмін на гроші була своєрідним відтворенням архаїчного звичаю «подарок» — «отдарок»: хан видавав ярлик, що був символічним даром, в обмін на рівноцінний йому подарунок у вигляді срібла (Кривошеев 2015, с. 245-246). Або отримання срібла являло собою не плату за сам ярлик чи «отдарок», а своєрідний збір за його виготовлення, який призначався чиновникам і «ходатаям» (огляд і критику див.: Почекаев 2009, с. 178-179, 47). Безперечно, що видача ярликів переслідувала і політичні, і економічні цілі, слугувала інтересам максимального вилучення природних, людських та грошових ресурсів із підкорених народів. Джерела зберегли інформацію про окремих осіб, які проявили себе в цій справі: *«Тъй бо Микыфоръ был в Орде и многу алафу* (дарів за А. Горським — *Г. К.*) *татаромъ дастъ отъ себе; того ради любляше его царь и князи его»*, — так розповів літопис про одного з послів Івана III — Никофора Басенкова (ПСРЛ 1910, с. 326; Горский 2003, с. 162).

Безперечно, як і в Північно-Східній Русі, на Поділлі загроза татарських набігів зберігалася, тому князі й феодали різного рівня намагалися їх уникнути і в такий спосіб.

В умовах натурального господарства і відсутності власних копалень дорогоцінних металів накопичення срібла (зокрема для виплати данини) значною мірою залежало від наявності поблизу комунікацій. Навевно, саме з цим пов'язані згадки про окремі територіальні утворення — баскацтва в безпосередній близькості до найважливіших торговельних комунікацій (Майоров 2020, с. 73-75, 80-81). Враховуючи, що до функцій даруг відносять і облаштування поштових станцій та доставку данини до ханського двору (Палладий 1910, с. 123-124, прим. 646), шляхи, що проходили Поділлям, також належали до компетенції якихось баскаків.

У листопаді 1343 р., під час загострення конфлікту Джанібека з Венецією, вибрана комісія «мудрих» запропонувала відправити нунціїв в Орду «сухим шляхом» через Львів. Від імені республіки ці «мудрі» заключили контракт із Ніколетто ді Райнеро та Дзанакки Барбаффеллою. Нунціям було виділено кошти — 400 дукатів, і необхідно було *«без промедления»* слідувати в Тану, а звідси у ставку хана та намагатись отримати подорожні для послів. Хан і його оточення прийняли нунціїв, а по поверненні ді Райнеро привіз листа, якого у Венеції не змогли прочитати. Пізніше венеціанські посли в Кафі зрозуміли його зміст і переслали його переклад у Венецію; лист містив лише погрози й вимоги хана видати винних італійців (Карпов 2015, с. 15-17). Але важливо, що у Венеції добре знали, що шлях від Кракова до Львова займає шість днів (Осипян 2012, с. 60).

«Львівська дорога» — шлях генуезьких купців від Чорного до Балтійського моря (у бік Фландрії до Брюгге), через Львів згадується в генуезькому портулані 1339 р. (Книш 2006, с. 56). До Львова італійці могли потрапити як через Польщу, так і через Угорщину. З-під самого Кам'янця-Подільського (с. Должок, Кам'янець-Подільський р-н) походять чотири срібні венеціанські монети — два дожа Ранерія Джено (1252—1266) і два дожа Франческо Дандоло (1328—1339) (Кропоткин 1962, с. 37, № 271), що може свідчити про шлях проходження італійського срібла від причорноморських міст до Кам'янця чи Львова в першій половині XIV ст. Достеменно не відомо, як далі від Львова йшла ця комунікація на схід; місця проходження основних татарських шляхів територією Поділля здебільшого реконструюють за пізнішими джерелами XV—XVII ст. Традиційно татарську дорогу, що вела зі Львова на Кам'янець і далі до Тягині, а звідти до Білгорода або з Тягині на Тавань і Перекоп, датують 1370 рр. (Грушевський 1995, с. 58-59, 607-609). Хоча необхідність сполучення ханської ставки із західними ордами та міськими центрами завойованих українських та молдавських земель, оперативна доставка данини передбачає розгалужену сітку великих і малих доріг уже в першій половині XIV ст. В умовах панування натурального господарства саме проходження значної комунікації, особливо до насичених монетою регіонів, було найважливішим джерелом отримання грошових ресурсів. При значних прибутках золотоординської держави через надходження данини, військові походи та ін. основною статтею доходів вважаються митні збори (Кульпин 1998, с. 37). Саме контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями забезпечувався регулярними грошовими прибутками в умовах натурального господарства.

Свого часу М. Крикун, розглядаючи проходження сумнозвісного Чорного шляху за пізнішими джерелами, звернув увагу, що кордон двох воєводств, Київського і Брацлавського, значною мірою збігається із зазначеним шляхом. А також, можливо, що брацлавсько-київський кордон по Чорному шляху був давнього походження, сягав часів Київської Русі і визначався переважно природними факторами. Разом із тим, що шлях був «битий», це сприяло його перетворенню на розмежувальну лінію (Крикун 1992, с. 73-74).

Напевно, такі комунікації на водорозділах рік до переправ активно використовувалися і в золотоординську добу та спрямовувалися до місць доставки данини. Наявність комунікацій на кордоні земель значно полегшувала й пришвидшувала цей процес. Імовірно, головні комунікації з'єднували адміністративні центри Кам'янецької, Брацлавської, Сокальської тьми, але замикалися на дорозі, що дозволяла оперативно доставляти данину до ханської ставки.

Коріятовичі, які закріпилися на західних околицях Поділля, безперечно, скористалися доступними їм комунікаціями лівих приток річкової системи Дністра. Усі подільські притоки Дністра течуть із півночі, паралельно один до одної: Стрипа, Джурин, Серет, Никлава, Збруч, Жванець, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс, Караєць, Лядава, Немія, Мурафа (Крикун 1992, с. 7). Імовірно, що шлях спрямовувався і до найзручніших бродів на цих ріках. Найдавніша згадка про Тарнавську дорогу (імовірно, шлях у напрямку р. Тарнава, лівої притоки р. Дністер) із Кам'янця датується 1374 р. (Михайловський 2021, с. 148). Вона ,напевно, також становила відгалуження давнього шляху до Бакоти і далі на Схід. За молдавськими грамотами XV ст., зразу за Кам'янцем шлях на південь різко повертав на південь — через Сороки, Лапушну, Біл-

город до моря (Лесников 1964, с. 87, карта). Джерела свідчать, що в золотоординський час одним із головних товарів експорту з Ак-Кермана (Білгорода) в Південну Європу була пшениця з Поділля. Але з часу Казимира (1333—1370) (тобто Коріятовичів. — *Г. К.*) прибутки від експорту отримував польський король та його васали. За Станіславом Сарницьким (1532—1597): *«был некогда Белгород рынком многолюдным...Ибо со времени Казимира до самого Кипра доходили наши суда, груженные подольской пшеницей»* (цит. за: Воротынцев 2019, с. 82-83).

Зазвичай шляхи на Схід пов'язують із Кам'янцем (за пізнішими джерелами): Кам'янець—Брацлав—Каравул—Соколець—Звенигород—Черкаси—Київ або Кам'янець—Брацлав—Вітовтів Брід—Давидів брід (переправа через р. Інгулець) (Білецька 2004, с. 238-239). Але статус розташованого північніше столичного міста Смотрич у третій-четвертій чверті XIV ст. передбачає спрямування основних комунікацій саме через цей населений пункт. На це вказує і документ від 1 лютого 1385 р. — заява львівського купця Миколая Кізеветера про сплату йому напарником Михайлом зі Смотрича власної частини боргу, на який вони разом давали зобов'язання київському купцеві Доброгосту, а саме 10 (міра грошових одиниць не вказана) (ред. Котляр 1990, с. 23, № 9). Привертають увагу і наявність у місті монастиря домініканців, замку, а також присутність колоністів із німецькими іменами, що зафіксовані у львівській міській книзі 1382—1387 рр.: *«Fricz de Smotricz», «Michael de Smotricz», «Philippo de Smotricz»* (Михайловський 2021, с. 47). Це свідчить про те, що, Смотрич як столичне місто мав прямі шляхи сполучення і на захід, і на схід.

Окремі археологічні та нумізматичні матеріали дозволяють припускати, що комунікація в першій половині XIV ст. проходила через Кам'янець-Подільський або біля нього. За археологічними дослідженнями, просторова орієнтація давньоруських жител XII—XIII ст. майже повністю збігається з орієнтацією пізньосередньовічних споруд і вулиць, що дає підстави говорити про безперервне існування цього населеного пункту протягом XII—XIV ст. (Лицкевич 2019, с. 653).

Біля самого Кам'янця-Подільського з XV ст. фіксуються поселення «Великие Армяне» и «Малые Армяне»; перекази пов'язують їх із появою вірмен на Поділлі. 1863 р. Габриел Айвазовський на старому вірменському кладовищі біля церкви Синана (1398 р.) бачив плиту з вірменським написом: *«В году (1343) умер и был похоронен пан Акоп, сын Амирджана»* (Григорян 1980, с. 53-54, 74). Свого часу М. Ф. Котляр звернув увагу на те, що *«торгові комунікації на найближчому до Кафи відрізку шляху, який з'єднував Кафу зі Львовом, повинні були знаходитися в руках місцевих молдавських і генуезьких купців»*, та зауважив, що львівські купці не проходили від початку до кінця шлях від Львова до Кафи, а збували свої й закуплені східні товари на якихось проміжних ринках (Котляр 1966, с. 141-142). Цілком імовірно, що до італійських та молдавських купців варто додати й вірменських. Причому останнім слід віддати пріоритет у торговельних і монетно-грошових операціях на таких шляхах. На західноукраїнських землях, зокрема в Кам'янці та Львові, вірмени віднайшли свою другу батьківщину, де вони активно впливали на розвиток торгівлі, ремесла й культури (Дашкевич 1971, с. 150).

Існують повідомлення, що Казимир Великий дав грамоту вірменам Кам'янця 1344 р., а Львова — 1356 р. (Григорян 1980, с. 55-56). Більшість дослідників визнає, що з XI до початку XVIII ст. через складну історичну долю Вірменії та вірмен сталося кілька значних міграційних переселень. Якщо переселення йшло з південного сходу, то в Кам'янці вірмени дійсно повинні були з'явитися раніше, ніж у Львові. Принаймні зміст грамоти 1375 р., як і згадка в грамоті намісника Владислава Варненчика кам'янецьким вірменам від 1443 р. про часи подільських князів (*Ducum Podoliensium*), дає підстави говорити про отримання від Коріятовичів відповідного привілею вірменською громадою Кам'янця (Білецька 2004, с. 227-228).

Відомо, що вже в XIII — у першій половині XIV ст. вірменські общини існували в багатьох італійських містах та колоніях. У Пізі, Болоньї, Венеції, Салерно, провінції Ломбардії вони мали свої ділянки «Айтун» («Вірменський дім») (ред. Саргсян 2010, с. 120). Тому можливо, що добру обізнаність про шлях через Львів 1343 р. венеціанці мали саме завдяки вірменам.

Два обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького (1310—1346) та мідний золотоординський пул Криму з двоголовим орлом

знайдені неподалік Кам'янця-Подільського у верхньому шарі (оранці) поля біля с. Пільний Мукарів Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. (інформація директора Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» О. Погорільця). Не виключено, що руйнування пам'ятки (житла?) пов'язане з військовими кампаніями 40—50-х рр. XIV ст. Мідний золотоординський пул із двоголовим орлом може вказувати на військову присутність, адміністративне підпорядкування чи зв'язок із золотоординськими містами в 40—50-х рр. XIV ст. Такі монети широко відомі із золотоординських міст і поселень Подністров'я, Побужжя, Криму, Поволжя, Приазов'я. Обрізні празькі гроші, засвідчують проникнення обрізаної чеської монети на Поділля ще в першій половині XIV ст.

Тобто Коріятовичі, які закріпилися в стратегічно важливому куточку Поділля — в районі Кам'янця і Смотрича, отримали контроль над важливою комунікацією, що вела до насичених сріблом причорноморських міст.

В історіографії не існує одностайної думки про політичний статус Поділля після 1377 р. Так, одні дослідники звертають увагу на джерела, згідно з якими того року Подільське князівство разом із 11 містами на чолі з Олександром і Борисом Коріятовичами було інкорпороване до складу Угорського королівства (Łowmiański 2006, s. 58; Михайловський 2012, с. 53). Інші наголошують на його повній самостійності в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики (Ващук 2018, с. 14). Хоча, напевно, не йшлося про повну інкорпорацію, як і про повну незалежність.

Після смерті Казимира III 1370 р., згідно з польсько-угорською угодою 1350 р., «Руське королівство» відійшло до величезних угорських володінь Людовика Угорського (1370—1382), які охоплювали власне Угорщину, Боснію, Сербію, Східну Болгарію, Молдову й Волощину. У 1372—1379 та 1385—1387 рр. руські (галицькі) землі як окрема одиниця підпорядковувалися васалу та племінникові Угорського короля — сілезькому князеві Владиславу Опольському. В сучасній історіографії справедливо наголошується на значному угорському факторі в боротьбі за галицьку спадщину (Яковенко 2006, с. 107-108). Такий статус суттєво впливав і на подальший розвиток політичного та економічного життя як Галицької Русі, так і інших найближчих українських земель, зокрема й Поділля.

1345 р. угорські війська завдали поразки ординцям у битві поблизу м. Роман. (Дашкевич 1994, с. 32-65; Шабульдо 2005, с. 25). Висловлена аргументована думка про те, що через віддаленість Поділля від Литви та Польського королівства ще в 1340-х рр. Коріятовичі могли стати спершу підданими короля Людовіка, а в 1349—1350-х рр. — польського короля Казимира (Гулевич 2013, с. 145). В архіві естергомського капітулу зберігалася грамота Людовіка Угорського від 29 квітня 1359 р., видана Домініку Мачку в Буді, у якій згадується, що Домінік Мачка воював під проводом Андріаша Лацкфі проти сербів, а пізніше татар. Король пожалував Домініку Мачку, трансильванському віцевоєводі та його братові королівський маєток Красно в комітаті Тренчен, перераховуючи заслуги цієї людини та особливо його боротьбу: «*contra Tartaros et Rutenos*». Коментуючи цю грамоту сучасний угорський історик І. Вашарі зазначає: *«Здесь, несомненно, речь идет о тех русских Подолья, которые жили в татарском подданстве, платили татарам дань и которых татарские хозяева заставляли участвовать при оружии в их борьбе»*. Враховуючи наявність давніших документів-пожалувань цій особі, зокрема й кінця 40-х рр., дослідник вважає, що мова йде про похід Андраша Лацкфі 1345 р. Хоча й після цієї перемоги над ордою Атламоша 2 лютого 1345 р. джерела згадують про походи секеїв та угорців на татар: 1346 р., 1351 р. (на татар і литовців), 1352 р. (на татар і литовців), 1354 р. (?) (Вашари 2010, с. 24-27). Можливо, що тимчасові союзи татар і литовців якраз були зумовлені угорською загрозою — невпинним просуванням угорців на схід, де в окремих місцях на Поділлі, Волині й Галичині закріпилися литовські князі, «*вошли у приязнь со атамани»* і навіть встигли побудувати чи відбудувати фортеці.

Походи Людовика Угорського 1352 р. і 1354 р. в «Праславії», частина дослідників ототожнюють із походами на Брацлавщину. Можливо, йшлося про конфлікт одного з татарських царевичів Поділля, невірного підданого Людовика Угорського, з військовими загонами Джанібека, які прямували на Волинь для підтримки литовців (Дашкевич 1994, с. 32-65; Шабульдо 2005, с. 25). Або Прославія ідентифікується із західним Поділлям, а її

Рис. 1. Монети XIV ст.: *1* — подільська монета з Національного музею історії України; *2* — подільська монета з Угорського національного музею (за: Réthy 1887, s. 41); *3* — молдовська монета Петра I Мушата (1375—1392) (за: Iliescu 1970, tabl. 16, № 1); *4, 5, 6* — угорські монети Людовіка Угорського (1342—1382) і Марії (1382—1385) (за: Réthy 1899, tabl. XXVI, № 94a; tabl. XXVIII, № 113, 115); *7* — монета Сосницького скарбу (1911) (за: Ivanauskas, Balčius 1994, s. 47, № 17); *8, 9* — московські монети другої половини XIV ст. (за: Орешников 1896, № 321, 337)

Fig. 1. Coins of the 14th century: *1* — Podolian coin from National Museum of History of Ukraine; *2* — Podolian coin from UNM (after: Réthy 1887, s. 241); 3 — Moldavian coin of Peter I Mușat (1375—1392) (after: Iliescu 1970, Tab. 16, No. 1); *4, 5, 6* — Hungarian coins of the Louis the Hungarian (1342—1382) and Maria (1382—1385) (after: Réthy 1899, Tab. XXVI, No, 94a; Tab. XXVIII, Nos. 113, 115); *7* — coin from Sosnytsia hoard (1911) (after: Ivanauskas, Balčius 1994, s. 47, No. 17); 8, 9 — Moskovian coins of the second part of the 14th century (after: Орешников 1896, Nos. 321, 337)

король — з одним із братів Коріятовичів (Гулевич 2013, с. 145). 1340 р. галицький управитель Дмитро Детько ще повідомляв Узбека разом із Данилом з Острова про те, що Казимир захопив Русь та затримав виплату данини (Kronika Janka z Czarnkowa 1907, s. 213). Так, у документі від 20 травня 1344 р. угорський король звертався до галицького управителя Дмитра Детька як *«вірного свого мужа, шляхетного комеса... капітана (старости землі Руської) Русі»* (Волощук 2014, с. 381), а це дає підстави вважати, що ще до перемоги 1345 р. угорці значно розширили свій вплив і територію на Сході.

Можливо, що, як і Коріятовичі на Поділлі, які «*вошли у приязнь со атамани*», угорському королю вдалося здійснити те саме із золотоординським намісником у Галичині, який своєчасно зорієнтувався в ситуації і десь між 1340 і 1344 рр. перейшов на бік угорців. В історіографії звертається увага, що метою ще Карла Роберта було створення підконтрольного угорцям коридору для експорту товарів до портів чорноморського узбережжя і ще з початку 1330-х рр. зручнішим для угорців став не південно-східний, а східний напрямок. Особливої актуальності це питання набуло на початку 1340-х рр., після утвердження в Молдавії та Галичині (Гулевич 2013, с. 143; Параска 1975, с. 45-48). Але підпорядкування Коріятовичів після 1377 р. володареві однієї з наймогутніших європейських держав, яка мала неабиякій досвід у боротьбі з ординцями, також унеможливлювало сплату регулярної данини як золотоординському ханові, так і окремим ординським князям західного регіону.

Важко перебільшити фінансові можливості Угорщини з її потужними копалинами дорогоцінних металів, на які певним чином могли розраховувати і Коріятовичі. Згадки в молдавських документах (1408, 1460 рр.) про злиткове угорське срібло: *«... А львовяне, которые собираются самостоятельно привезти из стороны венгров серебро в слитках, смогут свободно продавать его остаток, после того, как мы купим себе столько этого серебра, сколько нам понадобится»* (Бырня, Русев 1999, с. 251), дозволяють уважати галичан одними з основних постачаль-

ників угорського срібла. Однак це спиралося на тривалу традицію отримання угорського срібла і стосувалося не тільки галичан, а й подолян: *«А сделали мы это для купцов господаря нашего, короля польского, из всей Русской Земли* ***и из Подольской***».

Наприкінці XIX ст. (1887 р.) угорський дослідник Реті Ласло в описі колекції (яку потім викупив Національний музей Угорщини в Будапешті) Ігната Добоцки (Ignat Doboczky) опублікував невідому тоді науці монету (рис. 1: 2). Порівнявши її з відомими молдавськими монетами Петра I Мушата (1375—1392), дослідник висловив припущення, що вона може належати Юрію (Юргі) Коріятовичу, який за джерелами був молдавським господарем у середині 70-х рр. XIV ст. Дослідник побачив на одному боці зображення св. Георгія (Szent György) зі списом. Навколо — частину легенди: «... NDOMINI*M...». На зворотному боці — подібний до зображень на молдавських монетах герб та частину легенди: «...MONETA*M... INM». Угорський дослідник вважав, що монета передувала карбуванню Петра I Мушата, початок князювання якого він відносив до 1374 р. (Réthy 1887, s. 241). У подальших дослідженнях монету відносили до молдавського карбування, ставили під сумнів її справжність, відносили до невстановленого емітента (Lucian, Buzdugan, Oprescu 1977, s. 57; Дергачева 2019, с. 114).

Подібна монета зберігалася (рис 1: 1) серед довоєнних матеріалів в археологічних фондах НМІУ (фрагменти кераміки, кілька пізньосередньовічних монет), а саме і з розкопок Вишгорода 30-х рр. XX ст., і була віднесена до карбування угорських володінь XIV ст. У багатьох сучасних публікаціях цю монету беззастережно відносять до археологічної знахідки 1937 р. (Погорілець, Саввов 2005, с. 146-149), але вона не згадується серед опублікованих матеріалів XIV ст. з Вишгорода (Капустін 2012; 2020). Монета не згадується також серед монет, випадково знайдених 1937 р. у Вишгороді і переданих до Центрального історичного музею з Вишгородського заповідника (Коршенко 1940 рр., с. 57, § 110). У Вишгородській експедиції 1930-х рр. брав участь колишній учитель Іван Сидорович Марчук. У Петропавлівській церкві він улаштував музей пам'яток порцелянової фабрики, різноманітних ужиткових речей, а також колекції монет (Шовкопляс 2000, с. 182). Не виключено, що монета походить із цього чи іншого зібрання, тому, мабуть: *«можливо Вишгород»*.

У 2003—2004 рр. в смт. Дунаївці (30 км від Кам'янця і 20 км від Смотрича) було знайдено дві подібні монети. Їхній стан дозволив реконструювати легенди: «MONETA*CONSTA[N] TINI» — на одному боці, та «D[UCIS] H[ERES] [ET] DOMINI *DE SMOTRIC» — на іншому та віднести монети до карбування Костянтина Коріятовича (1380—1388?) (Погорілець, Саввов 2004, с. 24-24). Останнім часом інформація про кількість таких монет значно збільшилася; досліджено їхні стилістичні, іконографічні особливості, звернено увагу на можливий початок карбування подільських і молдавських монет після 1377 р. чи 1379 р., початку карбування монет у Львові від імені Людовика Угорського, при цьому пріоритет віддається Олександрові й Борису Коріятовичам (Дергачева 2019, с. 115, 118). Однак частина монет може належати й іншим братам Коріятовичам, особливо з огляду на поширену в Європі практику карбування однотипних монет (як празькі гроші чи угорські, молдавські, італійські монети): монети повністю чи майже повністю зберігають всі основні зображення і легенди своїх попередників, змінюються лише імена володарів. На користь доволі тривалого карбування таких монет вказують дуже широкі метрологічні параметри: 0, 72 г (НМІУ) — 1,15 г (УНМ) при близько 900° (Погорілець, Саввов 2007, с. 30). Якщо зважити на кореляцію з галицькими грошиками Владислава Опольського 1372—1378 рр. із вагою 1,14—1,28 г (Крижанівський 2019, с. 27), то приблизно в ці роки повинні були карбуватися і найважчі подільські монети.

Незважаючи на дискусійність проблеми початку молдавського карбування, абсолютна більшість дослідників монети з сімома лілеями в щиті (як і на подільських монетах) відносять до найперших емісій Петра I Мушата (1375—1392). Подальше зменшення кількості лілей може бути пов'язане з наслідуваннями власних найперших монет після смерті Людовіка Угорського 1382 р.

Сучасні дослідники звертають увагу на діархічну модель влади в Подільській землі. Кам'янець і Смотрич розглядають як два столичні міста Поділля, резиденцію для одного з правлячих братів: Юрія та Олександра, Олександра й Бориса, Костянтина й Бориса, Костянтина та Федора (Лицкевич 2019, с. 655). Імо-

Рис. 2. Печатка Олександра Коріятовича при документі 1375 р. (за: Działyński 1841, tabl. 3 d???)
Fig. 2. Seal of Alexander Koriatovych at document of 1375 (after: Działyński 1841, tabl. 3 d???)

вірно, такий порядок передбачає і карбування монет кількома Коріятовичами. На це побіжно вказують також збережені печатки Коріятовичів (рис. 2). На печатці Олександра Коріятовича при документі 1375 р. наявне виразне зображення св. Юрія в німбі, що топче змія, із деревцем на задньому плані. Воно доволі помітно відрізняється від печаток із такими взірцями. Зображення асоціюється з патрональним ім'ям одного з найстарших Коріятовичів — Юрія, найпершого *«князя і господаря Подільської землі»*, як зазначено в грамоті 1374 р. Князя, який найдовше — близько чверті століття — володарював на Поділлі, ще десь із кінця першої половини XIV ст., та 1352 р. підписав литовсько-польський трактат про поділ Галицько-Волинського князівства. 1366 р. він, ймовірно, князь Поділля з центом у Смотричі і ленник польського короля (Puzyna 1930, s. 438-439; Шабульдо 2008, с. 158).

Сам князь до свого запрошення на молдавський престол та отруєння 1374 р. значний час був пов'язаний із найважливішими подіями на заході України. Чималого часу і коштів потребувала також *побудова 11 замків, переданих під сюзеренітет угорського короля 1377 р*. Існують повідомлення, що зображення св. Юрія на печатках використовувалося багатьма Коріятовичами. У матеріалах Я. Замойського (XVI ст.) також згадуються печатки із зображенням пішого св. Юрія (Halecki 1930, s. 88).

Останнім часом одну з невизначених монет відомого Сосницького скарбу 1911 р. (Котляр 1970, с. 100, табл. IV, № 18) (рис. 1: 7) на основі аналогій з архівним сфрагістичним матеріалом (подібний знак) віднесено до карбування Федора Коріятовича (1388—1394) (Puzyna 1930, s. 454; Ivanauskas, Balčius 1994, s. 47). Подібна монета відома і в приватній колекції (Ivanauskas 2009, s. 20). Монета містить певні паралелі в зображеннях із угорськими монетами, зокрема Марії (1382—1387) (рис. 1: 6), а також моравськими і сілезькими монетами XIV—XV ст. Для остаточних узагальнень наявного матеріалу замало, однак версія Л. Реті про можливість карбування монет Юрієм Коріятовичем, як і іншими братами, — не виключається.

Необхідність коригувати вагу і якість диктувалася потребами уніфікації митних тарифів при обмеженій кількості номіналів. У торгових привілеях молдавських господарів львівським купцям від 1408, 1434, 1456, 1460 рр. (Бырня, Руссев 1999, с. 244-247, 248-251, № 3; с. 255-258, № 8) наявні численні згадки про молдавські гроші. Згадані в документах поряд із низкою молдавських, валаських та угорських центрів західноукраїнські міста Львів, Чернівці, Хотин, Білгород та Кам'янець передбачають використання значної кількості однакових чи подібних грошових одиниць. І це, напевно, спиралося на давні привілеї й традиції. *«С каждого коня… в Черновцах — по два гроша. А кто намерен понести коней или кобыл в Каменец, то же что он должен заплатить в Сирете (по два гроша) … А на переправах и с немецких груженых возов, и с армянских — по четыре гроша … А за сукно нужно назначить в Сучаве цену ту же, что и во Львове…»* (Бырня, Руссев 1999, с. 248-251, № 3).

Мито на різних митних пунктах, як правило, складало якусь частину мит головного сучавського мита. Такі тарифи в одному напрямку збігалися. Найбільшими митними зборами відзначалася торгівля худобою *«до татаръскои стороне»* (Бырня, Руссев 1999, с. 235). Напевно, найважливішим стимулом в карбуванні подільських, галицьких і молдавських монет цього часу були загальнодержавні заходи в податковій та митній системі.

Наявність монет Коріятовичів з анжуйським гербом правлячої в Угорщині династії вказує на визнання Людовика Угорського своїм сюзереном. Але головне, що на відміну від монет Північно-Східної Русі, які доволі точно копіюють один бік золотоординських дирхемів з ім'ям правлячого хана та побажаннями подовження його правління: *«Султан Токтамыш да продлиться его царствие»* (на частині «его царствие» чи «правління його» вийшло за поле монети — *Г. К.*) (Федоров-Давыдов 1981, с. 67, 26-28) (рис. 1: 8—9), монети не містять жодних ознак залежності від ординців.

Наведене вище дозволяє визнати достовірність ключових повідомлень оповіді «Про Поділля», а також підтримати тих дослідників, які звертали увагу на умовності виплат регулярної данини з українських земель після Синьоводської битви 1362 р. У документах кінця XIV ст. мова йде *лише про можливість виплат* із Поділля, але не про реальну сплату *регулярної данини*. У пізніших документах переважно йшлося про відкупи, що їх практикували багато держав для запобігання нападів кочовиків ще в XVII ст., а також про звичайні хабарі можновладцям різного рівня (Івакін 1996, с. 71; Шабульдо 2006, с. 12-13). Це також не виключає разових чи неодноразових виплат, сплату за

допомогу тощо (Kolankowski 1930, s. 70), які сприймалися польсько-литовською стороною як відкуп чи хабар, а татарською — як данина.

Існує думка, що причиною ординсько-литовського конфлікту початку 60-х рр. XIV ст. була «тамга»: *«Суть — в присвоении ордынской тамги Подолья родственниками Ольгерда, Кориатовичами...»* (Крамаровский 2003, с. 517). Однак, напевно, йшлося не тільки про присвоєння тамги. Коріятовичі, затвердившись на значній частині Поділля (і головне, в ключових стратегічно важливих місцях), отримали контроль над найважливішими комунікаціями між Центральною Європою та Кримом і як наслідок отримали значні прибутки, що їх давав такий контроль, зокрема й тамгу. Завдяки Коріятовичам було значно обмежено монгольську присутність на Поділлі: 1) перестала надходити *регулярна данина* ординцям; 2) припинили надходити численні торговельні збори, у тому числі й тамга; 3) через втрату контролю над комунікаціями значно обмежено рух і торгівлю невільниками; 4) нанесено непоправного удару по вільному використанню земельних ресурсів Поділля, насамперед для ведення кочового господарства, що спричинювало значне скорочення продовольчої бази родючих подільських земель.

Завдяки Ольгерду та Коріятовичам, а також потужній підтримці місцевого населення значна частина Південної Русі-України на понад 100 років раніше *була звільнена від сплати регулярної данини* ординцям, ніж Північно-Східна Русь.

Абзалов, Л. Ф. 2011. *Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды*. Казань: Издательство «Яз».

Аверьянов, К. А. 2001. *Купли Ивана Калиты*. Москва: Энциклопедия российских деревень.

Аверьянов, К. А. 2004. *Кто такие баскаки?* [online]. Режим доступу: http: www.vestnik.li — 2004.1.027.conf. overyoanv. pdf. (дата звернення 29 травня 2021).

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. 1848. Т. 2 (1506—1544). Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения Собственного его императорского величества канцелярии.

Антонович, В. Б. 1885. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.* Т. 1. Киев: Типография Е. Я. Федорова.

Бабенко, А. А., Комаров О. В. 2020. Битва на Синих Водах — факт или историографический миф? *Novogardia*, 2, с. 135-160.

Базилевич, К. В. 1952. *Внешняя политика русского централизованного государства. Вторая половина XV века.* Москва: Издательство Московского университета.

Бартольд, В. В. 1998. *Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Алматы: ТОО «ЖАЛЫН».

Бархударов, С. Г. 1976. (ред.). *Словарь русского языка XI—XVII вв.* Вып. 3: (Володѣнье—вящьшина). Москва: Наука.

Бахрушин, С. В. (ред.). 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв.* Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Белецкая, О. В. 2008. Подолье и татары во второй половине XIV — первой половине XV в.: эволюция данических отношений. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарічныя дысцыпліны,* 4, с. 96-107.

Білецька, О. 2004. *Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області.* Одеса: Видавництво і друкарня «Астропринт».

Білецька, О. 2015. Саврань у XIV—XV століттях у світлі новознайдених джерел та метеріалів. *Український історичний збірник,* 18, с. 28-39.

Бырня, П. П., Руссев, Н. Д. 1999. Монеты средневековой Молдавии. *Stratum plus*, 6, с. 176-262.

Вашари, И. 2010. Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого *Золотоордынская цивилизация*, 3, с. 22-30.

Ващук, Д. 2018. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. *Український історичний журнал*, 2, с. 4-19.

Вернадский, Г. В. 1997. *Монголы и Русь.* [online]. Режим доступу: http:// gumilevica.kulichki. net/VEV/index. html.1953. (дата звернення 27 травня 2021).

Винокур, І., Горішний П., 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.* Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства.

Волощук, М. М. 2014. *«Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Воротынцев, Л. В. 2019. Татарский торговый путь («ViaTatarica») в системе международной торговли 13—15 вв. *Золотоордынское обозрение*, 7 (1), с. 82-83.

Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 129-159.

Гафуров, А. 1987. *Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь*. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука.

Гедзь, Т. 2012. *Соколецька волость та навколишні землі у 1391 році*. [online]. Режим доступу: http:/www. myslenedrevo.com. ua/uk/sci.AuxHistSci/HistGeography/SokileckaVolost.html. (дата звернення 18 червня 2021).

Горский, А. А. 2003. *Москва и Орда*. Москва: Наука.

Горяев, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлис: Типография канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе.

Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Григорьев, А. П. 2004. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Гринберг, М. 2018. Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.: предпосылки и последствия. *Золотоордынское обозрение,* 6 (3), с. 504-527.

Груша, А. 2001. Невядомая грамата Фёдара Корыятавіча за 1391 р. *Беларускі гістарычны агляд*, 8, 1-2, (14-15), с. 123-135.

Грушевский, М. 1894. *Барское старостство, исторические очерки (XV—XVIII в.).* Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира.

Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси.* Т. IV. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. Т. VI. Київ: Наукова думка.

Гулевич, В. 2013. Західні землі улусу Джучі в кінці XIII—XIV ст. і Тука Тимуриди. *Спеціальні історичні дисципліни,* 22—23: Питання теорії та методики, с. 150-151.

Гулевич, В. П. 2018. *От ордынского улуса к ханству Гиреев. Крым в 1399—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.

Гумецька, Л. Л. та ін. (ред.). 1977. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Т. 1. Київ: Наукова думка.

Гурлянд, Я. И. 1904. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете*, XX, 4-5, с. 49-158.

Дашкевич, Н. 1876. *Болоховская земля и ее значение в русской истории Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. Киев: Университетская типография.

Дашкевич, Н. 1885. *Заметки по истории Литовско-Русского государства*. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира.

Дашкевич, Я. Р. 1971. Розселення вірменів на Україні в XI—XVII ст. *Український історико-географічний збірник*, 1, с. 150-181.

Дашкевич, Я. 1994. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. *Україна в минулому*, V, с. 32-65.

Дергачева, Л. 2019. Государственная и династическая эмблемы на первых молдавских эмиссиях XIV века (к вопросу о том, что считать аверсом, а что реверсом монет Петра I). *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спецвипуск, с. 108-122.

Добродомов, И. Г. 1972. Атаман и гетман. *Русская речь*, 5, с. 110-114.

Довнар-Запольский, М. 1901. *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах*. Т. 1. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира.

Егоров, В. Г. 1964. *Этимологический словарь чувашского языка Чебоксары*: Чувашское книжное изательство.

Еманов, А. Г. 1996. Начало работы монетного двора в Кафе. В: Беляков, А. С. (ред.). *Четвертая Всероссийская нумизматическая конференция.* Дмитров, 22—26 апреля 1996 г. Тезисы докладов и сообщений. Москва: Государственный исторический музей, с. 45-46.

Еманов, А. Г. 2003. Sommo di Caffa XIII—XV вв. В: Ивочкина, Н. В. *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция.* Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 129-130.

Зимин, А. А. 1952. Народные движения 20-х годов XIV века и ликвидация системы баскачества в Северо-Восточной Руси. *Известия АН СССР*. Серия истории и философии, IX, 1, с. 1-6.

Измайлов, И. Л. 2018. Черная смерть и кризис в Улусе Джучи: идеальный шторм. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и сопредельных территориях (XIII—XVI вв.).* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 23-46.

Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков*. Петроград: Гос. Издательство.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ.

Камалов, И. 2016. *Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.

Капустін, К. М. 2012. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937, 1947 рр.). *Археологія і давня історія України*, 8, с. 146-151.

Капустін, К. М. 2020. Дослідження Вишгорода у 1936 р. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 132-151. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.09

Карпов, С. П. 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв: проблемы торговли*. Москва: Издательство МГУ.

Карпов, С. П. 2015. Итальянские морские республики и Золотая Орда Кризис 1343—1349 гг. В: Карпов, С. П. (ред.). *Причерноморье в Средние века*, IX, с. 14-27.

Каштанов, С. М. 1988. *Финансы средневековой Руси*. Москва: Наука.

Келлнер-Хайнкеле, Б. 2002. Кто был Абдулгаффар ал-Кирими (Заметки о крымско-татарском историке XVIII века). В: *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223—1556*. Казань: Издательсто «Мастер Лайн», с. 378-390.

Клепатский, П. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський. *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)*. 1843. Москва: В Университетской типографии.

Книш, Я. 2006. Від уділу до «найблагословенішої столиці» королівства. В: Ісаєвич, Я. та ін. (ред.). *Історія Львова.* У трьох томах. Т. 1. Львів: Центр Європи, с. 56-58.

Котляр, М. Ф. 1966. Левантийская торговля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим данным. *Нумизматика и эпиграфика*, VI, с. 135-148.

Котляр, М. Ф. 1970. Клад монет Владимира Ольгердовича. Нумизматика и Эпиграфика, VIII, с. 88-100.

Котляр. М. Ф. (ред.). 1990. *Торгівля на Україні XIV середина XVIII століття.* Київ: Наукова думка.

Коршенко, С. В. 1940 рр. *Клади і окремі монетні знахідки, зареєстровані Центральним історичним музеєм УРСР*. Машинопис в археологічних фондах НМІУ.

Крадин, Н. Н. 1992. *Кочевые общества (проблемы формационной характеристики)*. Владивосток: «Дальнаука».

Крамаровский, М. Г. 2003. Джучиды и Крым. XIII—XIV вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 506-532.

Кривошеев, Ю. В. 2015. *Русь и монголы: Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII—XIV вв.* Санкт-Петербург: Академия исследования культуры.

Крикун, Н. 1992. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников.* Киев: Институт украинской археографии НАН Украины.

Крикун, Н. 2011. *Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали.* Львів.

Кропоткин, В. В. 1962. Клады византийских монет на территории СССР. *Свод археологических источников, Е 4-4*. Москва: Изд-во АН СССР.

Кульпин, Э. С. 1998. *Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства).* Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России, XI. Москва: Издательство Московский лицей.

Кучкин, В. А. 1991. *Русь под игом: как это было*? Москва: Панорама.

Кырыми, А. 2018. *Умдет ал-ахбар.* Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Леонтович, Ф. И. 1894. *Очерки по истории литовско-русского права. Вып 1. Образование территории Литовского государства.* Санкт-Петербург: Типография Балашова В. С. и Кº.

Лесников, М. П. 1964. Пути Балтийско-черноморской торговли XIV—XV веков. *Ученые записки Московского Государственного педагогического института*, 294, с. 71-86.

Линниченко, И. А. 1907. Замечания на статью И. Режабка и дополнения к ним. В: *Болеслав — Юрий II, князь всей Малой Руси.* Сборник материалов и исследований сообщенных Гонсиоровским О., Куником А. А., Лаппо-Данилевским А. С. и др. Сантк-Петербург: Типография Императорской Академии наук, с. 81-112.

Лицкевич, О. В. 2019. *«Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Майоров, А. А. 2020, К вопросу о тульском баскачестве на землях Северо-Восточной части Черниговского княжества XIII—XIV вв. *Золотоордынское обозрение*, 8(1), с. 67-86.

Маслова, С. А. 2014. Даруги и баскаки: соотношение должностей. *Вопросы медиевистики*, 4 (58), с. 23-36.

Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV—70-х роках XVI століття*. Київ: Темпора.

Михайловський, В. 2016. На маргінезі грамоти князя Федора Коріятовича 1392 р. *Ruthenica*, XIII, с. 188-197.

Михайловський, В. 2017. Формування території історичного Поділля в другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82. https://doi.org/10.15407/uhj2017.03.067

Михайловський, В. 2018. Володіння трьох татарських царів та уявлення про потрійне Поділля в битві під Грюнвальдом. *Український історичний журнал*, 1, с. 4-17. https://doi.org/10.15407/uhj2018.01.004

Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.

Моисеев, М. В. 2016. Посольские дары — поминки в контексте взаимоотношений России с постордынскими государствами: проблемы изучения. В: Беляев, А. А., Юрасов, А. В. (ред.). *От смуты к империи. Новые открытия в области археологии и истории XVI—XVIII вв.* Москва, Волгоград: Древности Севера, с. 163-171.

Молчановский, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г: преимущественно по летописным источникам*. Киев: Типография Имп. Университета Св. Владимира.

Насонов, А. Н. 1940. *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси).* Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Орешников, А. В. 1896. *Русские монеты до 1547 г.* Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова.

Осипян, А. Л. 2012. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII — первой половине XV в. В: Мартынюк, А. В. (ред.). *Исследования по истории Восточной Европы,* 5, Минск: РИВШ, с. 53-83.

Павлов, П. Н. 1958. К вопросу о русской дани в Золотую Орду. *Ученые записки Красноярского государственного педагогического института,* 13(2), с. 74-112.

Палладий, архим. 1910. Старинное Монгольское сказание о Чингизхане. *Труды членов Российской духовной миссии в Пекине*, IV, с. 1-124.

Памятники русского права. 1955, 3. Москва: Государственное издательство юридической литературы.

Параска, П. Ф. 1981. *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*. Кишинев: Штиинца.

Петрунь, Ф. 1928a. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). *Східний світ*, 2, с. 170-181.

Петрунь, Ф. 1928b. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, с. 155-171.

Петрушевский, И. П. 1960. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков.* Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2004. Монета подільського князя Костянтина. *Нумізматика і фалеристика*, 3, с. 24-29.

Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2005. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. В: Шуст, Р. та ін. (ред.). *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.* Матеріали наукової конференції. Львів. 14—15 травня 2004 року. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське товариство колекціонерів, с. 145-153.

Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2007. Про нові знахідки монет Подільського князівства. *Нумізматика і фалеристика*, 4, с. 28-31.

Полехов, С. В. 2014. «Летописная Повесть о Подолии». *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1(55), с. 33-42.

Полехов, С. В. 2018. Ханское послание литовскому князю в прусском архиве (1432 г.) . В: Турилов, А. А. (ред.). *Вертоград многоцветный. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори.* Москва: Индик, с. 307-322.

Полехов, С. В. 2019. Грамота князя Федора Кориатовича 1391 г и подольская дань в Татары. *Архіварыус*, 17, с. 97-107.

Полное собрание русских летописей. 1843. Т. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.

Полное собрание русских летописей. 1897. Т. 11: Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

Полное собрание русских летописей. 1910. Т. 20: Львовская летопись. Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.

Полное собрание русских летописей. 1917. Т. 4, Ч. 2: Новгородская пятая летопись, вып 1. Петроград.

Полное собрание русских летописей. 1922. Т. 15: Рогожский летописец. Петроград.

Полное собрание русских летописей. 1949. Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Полное собрание русских летописей. 1980. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.

Почекаев, Р. Ю. 2009. *Право Золотой Орды*. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ.

Почекаев, Р. Ю. 2012. Дары или дань? К вопросу о золоторынском наследии в отношениях Московского государства с тюрско-татарскими ханствами. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 4, с. 200-203.

Почекаев, Р. Ю. 2013. Орда, Литва, Москва и статус южнорусских земель в конце XIV — начале XVI вв. (по данным ханских ярлыков). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине.* Ч. III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 107-113.

Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. 1957. Москва: Государственное издательство географической литературы.

Розов, В. (ред.). 1928. *Українські грамоти. Т. 1. XIV ст. і перша половина XV ст.* Київ: Друкарня Української Академії Наук.

Русанівський, В. М. (ред.). 1974. *Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, комментарі і словники-покажчики М. Пещак*. Київ: Наукова думка.

Русина, О. В. 1998. *Сіверська земля у складі Великого кзязівства Литовського*. Київ: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Русина, Е. В. 2014. На исторических распутьях. К вопросу о социокультурном дистанцировании восточнославянских земель в XIV—XVI вв. *Исторический вестник*, VII, 154, с. 226-241.

Русина, О., Сварник, І., Войтович, Л., Вашук, Д., Блануца, А., Черкас, Б. 2009. *Україна: Литовська доба 1320—1569*. Київ: Балтія-Друк.

Руссев, Н. Д. 1999. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*. 5, с. 379-407.

Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимые пути «взоров». *Stratum plus*. 6, с. 165-181.

Сабитов, Ж. М. 2012. Клановая система Улуса Джучи: основные этапы развития. *Средневековые тюркотатарские государства*, 4, с. 118-120.

Саргсян, Т. Э. (ред.). 2010. *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV—XV вв.).* Симферополь: СОНАТ.

Свердлов, М. Б. 2015. Хронология исторических источников, методы изучения налогов и повинностей сельского населения на Руси X—XIII вв. В: Швейковская, Е. Н. (ред.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-поповинностные практики в аграрной истории Росии X—XXI вв.* Москва; Самара: Издательство «Самарский университет», с. 8-18.

Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами.* Петербург: Российская Государственная Академическая Типография.

Сіцінський, Є. 2003. *Смотрицький замок*. Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей.

Сказания и повести о Куликовской битве. 1982. Ленинград: Наука.

Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.

Тезджан, М. 2010. «Тамга» — государственный символ и пошлина в Золотой Орде и наследных ханствах. В: Рахимзянов, Б. Р. (ред.). *Средневековые тюркотатарские государства*, 2, с. 70-81.

Темушев, С. Н. 2012. «Ордынская тягость»: трансформация налогово-даннической системы княжеств Руси после монгольского нашествия 1237—1241 гг. В: Сальков, А. П., Яновский, О. А. (ред.). *Российские и славянские исследования*, 7, Минск: Белорусский Государственный университет, с. 92-98.

Усманов, М. А. 1979. *Жалованные акты Джучиева улуса*. Казань: Издательство Казанского университета.

Фаизов, С. Ф. 2000. *Поминки «тыш» в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом* (доклад на круглом столе татарской общественности Золотая Орда: исторические перспективы, организованном Фондом мусульманских народов 02.01. 2000 г.) [online]. Режим доступу: http:/ www. kirimtatar.com.researches/pominky/.html (дата звернення 18 червня 2017).

Федоров-Давыдов, Г. А. 1973. *Общественный строй Золотой Орды*. Москва: Московский университет.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1981. *Монеты Московской Руси.* Москва: Издательство Московского университета.

Хазанов, А.М. 2002. *Кочевники и внешний мир*. Алматы: Дайк-Пресс.

Хаутала, Р. 2019. *В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341).* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Хорошкевич, А. Л. 2001. *Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV—XVI вв.* Москва: Эдиториал УРСС.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 2000. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. В: Смолій, В. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії НАНУ, с. 57-74.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: НАН України, Інститут історії України, с. 9-27.

Шабульдо, Ф. 2006. Кондомініум в українських землях XIV століття. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, CCLI, с. 7-22.

Шабульдо, Ф. 2008. Коріятовичі. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Кон — Кю. Київ: Наукова думка, с. 158-160.

Шапиро, А. Л. 1987. *Русское крестьянство перед закрепощением XIV—XVI веков.* Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Шенников, А. А. 1987. *Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XV вв.* Ленинград: Наука.

Шовкопляс, Г. М. 2000. Вишгород і його замовчувані дослідники. В: Відейко, М. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 роках*. Київ, с. 181-185.

Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань:

Яковенко, Н. 2006. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.

Bauer, N. 1931. Die Silber- und Goldbarren des russichen Mittelalters. *Numismatische o tychźze prawach od roku 1544. Do roku 1563.* Poznań: W drukarni na Garbarach *Zeitschrift*, 64, s. 61-100.

Działyński, T. 1841. *Zbior praw Litewskich od roku 1389. Do roku 1529. Tudizież rozprawy sejmowe* Nr. 45.

Halecki, O. 1939. Koriatowicze a przedkowie Holszańskich i Czartoryskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. XVIII. 6, s. 81-88.

Iliescu, O. 1970. *Moneta in Romania 491—1864*. Bucureşti: Editura Meridiane.

Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų.* Vilnius.

Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386—2009*. Vilnius.

Kolankowski, L. 1930. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. I. 1377—1499. Warsawa: Skład Główny: Kasa im. Mianowskiego.

Kronika Jana z Czarnkowa. 1872. *Monumenta Poloniae Historica*. T. II. Lwów, s. 601-756.

Kronika Janka z Czarnkowa. 1907. Lwów: Z 1. Związkowej drukarni.

Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski.* Historia. 40, 4, s. 127-269.

Łowmiański, H. 2006. *Polityka Jagiellonów*. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie.

Lucian, O., Buzdugan. G., Oprescu, C. C. 1977. *Monede şi bancnote romineşti.* Bucureşti: «Sport-Turism».

Paszkiewicz, B. 2005a. Grosz ruski. В: Шуст, Р. та ін. (ред.). *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.* Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів. 14—15 травня 2004 року. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське товариство колекціонерів, с. 92-113.

Prochaska, A. 1895. Podole lennem Korony. *Rozprawy Akademii Umijętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* Serya.II. T.II, s. 256-279.

Puzyna, J. 1930. Korjat i Korjatowice. *Ateneum Wileńskie*, VII, (3—4), s. 425-454.

Réthy, L. 1887. A Dobóczky — féle oláh éremgyűjtemény. *Archaeologiai értesitö*, 3, s. 237-247.

Réthy, L. 1899. *Corpus nummorum Hungariae*. Budapest: A Magyar Tudomanyos Akdémia kiadaśa.

Vásáry, I. 1976. The Golden Horde Term Daruga and its Survival in Russia. Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarical, XXX (2), p. 187-197.

Vásáry, I. 1978. The Origion of the Institution of Basqaqs. Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarical, XXXII (2), p. 201-206.

Надійшла 6.12.2021

Г. А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева, Институт археологии НАН Украины

ОБ ОДНОМ ДИСКУССИОННОМ ВОПРОСЕ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ XIV в.

Главной составляющей монгольской эпохи в Восточной Европе стала выплата дани — выхода. В статье рассматриваются исторические последствия правления Кориатовичей на Подолии с конца 40-х гг. XIV в. и победы Великого княжества Литовского во главе с литовским князем Ольгердом в Синеводской битве 1362 г. Аргументируется концепция, согласно которой Подольское княжество во время правления Кориатовичей было освобождено от ордынцев. На базе анализа документов, археологических и нумизматических источников аргументируется концепция освобождения большей части Подольской земли и прекращения выплаты дани. Также рассматриваются термины: «баскак», «атаман», «туман», «дары», «поминки». Правление братьев Кориатовичей в Подольской земле, а также Синеводская битва 1362 г. привели не только к важнейшим изменениям в даннической системе (монгольская дань — «выход», баскаки и др.), но и оказали влияние на все процессы в Центральной Украине и Золотой Орде во второй половине XIV—XV вв. На основании письменных и нумизматических источников утверждается, что равносторонний геральдический щит с тремя балками на первом поле и семью лилиями – на втором, на молдавских монетах Петра I Мушата (1375—1392) и подольских монетах братьев Кориатовичей 1370-1380-х гг., является династическим гербом рода Анжу, как символ венгерских королей Людовика I Венгерского (1342—1382) и Марии (1382—1387). Но эти монеты не имеют символов Золотой Орды, они выпущены по образцу европейских монет.

Контроль над торговыми путями в бассейнах Южного Буга и Днестра значительно сократил экономические ресурсы Золотой Орды и отдельных орд Крыма, Западной и Центральной Украины, а также Молдовы. В XIV в. города Каменец и Смотрич были не только средневековыми столицами братьев Кориатовичей, но и важнейшими центрами на международном «татарском» пути («Via Tatarica»). Важнейшие пути прежде всего функционировали между городами Галиции и Подолии, а также золотоордынскими центрами в бассейнах Днестра и Южного Буга.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Подолия, вторая половина XIV в., ордынская дань, Кориатовичи, «баскаки», «атаманы», «выход».

Heorhii A. Kozubowskyi

PhD in History, Research Fellow of the Kyiv Archaeology department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskyi_yurii@iananu.org.ua

ABOUT ONE DEBATABLE QUESTION OF UKRAINIAN HISTORY OF THE 14TH CENTURY

The major element of Mongolian epoch in the East Europe was obligation to pay a tribute — «vyhod». The historical consequences of the Koriatovych brothers' rule from the end of the 1340's and the triumph of the Grand Duchy of Lithuania during the heading of the Lithuanian Prince Algirdas in the Syni Vody battle of the 1362 in Podolia have been examined. A conception has been argued according to which Podolian Principality at the time of the Koriatovych brothers' rule was liberated from the Horde warriors. Based on the analysis of the documents, archaeological and numismatic sources a conception of the releasing on the great part of Podolian lands from the Golden Horde and stopping the tribute payment — «vyhod». Also, the terms «basqaq», «ataman», «toman», «gifts» and «commemoration» are discussed. The Koriatovych brothers' rule on Podolian land and Syni Vody battle of the 1362 had led not only to the significant transformation of the tax-tribute system (Mongol tribute — «vyhod», «basqaqs» and etc.), but also had a great influence on the all processes in Central Ukraine and the Golden Horde in the second part of the 14th—15th centuries. Based on the analysis of the written and numismatic sources it is concluded that the equilateral heraldic shield with three beams on the first field and seven lilies on the second, on the Moldavian coins of Peter I Mușat (1375—1392) and Podolian coins of Koriatovych brothers' of 1370—1380, there is a dynastic emblem of the Anjou family as a symbol of Hungarian kings of Louis the Hungarian (1342—1382) and Maria (1382—1387). However, these coins don't have the Golden Horde symbols, as they were minted per sample of the European coins.

The control of the trade routes in the Buh and Dnister rivers basins greatly reduced the economic resources of the Golden Horde and separate hordes of the Crimea, Western and Central Ukraine and Moldova. In the 14th century Kamianets and Smotrych were not only medieval capital towns of the Koriatovych brothers', but also the most important centers on the international «tatar» trade route («Via Tatarica»). However, the most important routes functioned first of all between Galician and Podolian cites and also the Golden Horde centers in the Dnister and Southern Buh rivers basins.

K e y w o r d s: Podolia, second part of the 14th century, Horde tribute, Koriatovych brothers', «basqaqs», «atamans», «vyhod».

Refernces

Abzalov, L. F. 2011. *Khanskie pistsy. Iz istorii stanovleniia i razvitiia kanceliarskoi sluzhby khanov Zolotoi Ordy*. Kazan: Izdatelstvo ʻYaz’.

Averianov, K. A. 2001. *Kupli Ivana Kality*. Moskva: Entsiklopediia rossiiskikh dereven.

Averianov, K. A. 2004. *Kto takie baskaki?* [online]. Available at: http:www.vestnik.li-2004.1.027.conf.overyoanv.pdf. (Accessed 29 May 2021).

Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei. 1848. Vol. 2: (1506-1544). Sankt-Peterburg: Tipografiia 2-go otdeleniia Sobstvennogo ego imperatorskogo velichestva kantseliarii.

Antonovich, V. B. 1885. *Monografii po istorii Zapadnoi i Yugo-Zapadnoi Rossii*. Vol. 1. Kyiv: Tipografiia Ye. Ya. Fedorova.

Babenko, A. A., Komarov, O. V. 2020. Bitva na Sinikh Vodakh - fakt ili istoriograficheskii mif? *Novogardia*, 2, p. 135-160.

Bazilevich, K. V. 1952. *Vneshniaia politika russkogo tsentralizovannogo gosudarstva. Vtoraia polovina XV veka.* Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.

Bartold, V. V. 1998. *Tiurki. Dvenadtsat lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii*. Almaty: TOO ʻZhALYN’.

Barkhudarov, P. G. 1976. (ed.). *Slovar russkogo yazyka XI-XVII vv.* Vyp. 3. Volodne-viashchshina. Moskva: Nauka.

Bahrushin, P. V. (ed.). 1950. *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udelnykh kniazei XIV-XV vv*. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.

Beletskaia, O. V. 2008. Podole i tatary vo vtoroi polovine XIV - pervoi polovine XV v.: evoliutsiia dannicheskikh otnoshenii. *Krynica znaistva* i *specyialnyia gistarichnyia dystsypliny*, 4, p. 96-107.

Biletska, O. 2004. *Podillia na zlami XIV-XV st.: do vytokiv formuvannia istorychnoi oblasti*. Odesa: Vydavnytstvo i drukarnia ʻAstroprint’.

Biletska, O. 2015. Savran u XIV-XV stolittiakh u svitli novoznaidenykh dzherel ta meterialiv. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnik*, 18, p. 28-39.

Byrnja, P. P., Russev, N. D. 1999. The Coins of the Medieval Moldavia (Historical and Numismatic Sketches). *Stratum plus*, 6, p. 176-262.

Vashari, I. 2010. Tatarskie pohody vengerskogo korolia Laiosha Velikogo. *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*, 3, p. 22-30.

Vashchuk, D. 2018. The Duchy of Podillia in the Second Half of the 14 Century: The Particularities of the Legal Status. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, p. 4-19. https://doi.org/10.15407/uhj2018.02.004

Vernadskii, G. V. 1997. *Mongoly i Rus.* [online]. Available at: http://gumilevica.kulichki.net/VEV/index.html.1953. (Accessed 27 May 2021).

Vynokur, I., Horishnyi P., 1994. *Bakota. Stolytsia davnoruskogo Ponyzzia*. Kamianets-Podilskyi: Tsentr Podillieznavstva.

Voloshchuk, M. M. 2014. *'Rus' v Uhorskomu korolivstvi* (*XI - druha polovyna XIV st.): suspilno-politychna rol, mainovi stosunky, migratsii*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.

Vorotyntsev, L. V. 2019. Tatarskii torgovyi put (ʻViaTatarica’) v sisteme mezhdunarodnoi torgovli 13-15 vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 7 (1), p. 82-83.

Halenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, p. 129-159.

Gafurov, A. 1987. *Imia i istoriia: Ob imenakh arabov, persov, tadzhikov i tiurkov. Slovar*. Moskva: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury izdatelstva Nauka.

Gedz, T. 2012. *Sokoletska volost ta navkolyshni zemli u 1391 rotsi.* [online]. Available at: http:/www.myslenedrevo.com.ua/uk/sci.AuxHistSci/HistGeography/SokileckaVolost.html. (Accessed 18 June 2021).

Gorskii, A. A. 2003. *Moskva i Orda*. Moskva: Nauka.

Goriaev, N. V. 1896. *Sravnitelnyi etimologicheskii slovar russkogo yazyka.* Tiflis: Tipografiia kants. Glavnonach. gr.ch. na Kavkaze.

Grekov, B. D., Yakubovskii, A. Yu. 1950. *Zolotaia Orda i ee padenie.* Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.

Grigoriev, A. P. 2004. *Sbornik hanskikh yarlykov russkim mitropolitam.* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.

Grinberg, M. 2018. Litovskoe posolstvo v Zolotuiu Ordu v 1348 g.: predposylki i posledstviia. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 6 (3), p. 504-527.

Grusha, A. 2001. Neviadomaia gramata Fedara Koryiatavicha za 1391 r. *Belaruski gistarychny agliad*, 8, 1-2, (14-15), p. 123-135.

Grushevskii, M. 1894. *Barskoe starostvo, istoricheskie ocherki (XV-XVIII v.)*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira.

Hrushevskii, M. P. 1993. I*storiia Ukrainy-Rusi*. Vol. IV. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskii, M. P. 1995. I*storiia Ukrainy-Rusi*. Vol. VI. Kyiv: Naukova dumka.

Hulevych, V. 2013. Zahidni zemli ulusu Dzhuchi v kinci XIII-XIV st. i Tuka Timuridi. *Spets*ialni istor*ychni dystsypliny*, 22-23: Pytannia teorii ta metodyky, p. 150-151.

Gulevich, V. P. 2018. *Ot ordynskogo ulusa k hanstvu Gireev. Krym v 1399-1502 gg.* Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.

Gumecka, L. L. et al. (ed.). 1977. *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV-XV st.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka.

Gurliand, Ya. I. 1904. Stepnoe zakonodatelstvo s drevneishikh vremen po XVII stoletie. *Izvestiia obshchestva Arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete*, XX, 4-5, p. 49-158.

Dashkevich, N. 1876. *Bolokhovskaia zemlia i ee znachenie v russkoi istorii Epizod iz istorii Yuzhnoi Rusi v XIII i XIV stoletiiah*. Kyiv: Universitetskaia tipografiia.

Dashkevich, N. 1885. *Zametki po istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira.

Dashkevych, Ya. R. 1971. Rozselennia virmeniv na Ukraini v XI-XVII st. *Ukrainskyi istoryko-heohrafichnyi zbirnyk*, 1, p. 150-181.

Dashkevych, Ya. 1994. Uhorska ekspansiia na zolotoordynske Podillia 40-50 rr. XIV st. *Ukraina v mynulomu*, V, p. 32-65.

Dergacheva, L. 2019. Gosudarstvennaia i dinasticheskaia emblemy na pervykh moldavskikh emissiiakh XIV veka (k voprosu o tom, chto shchitat aversom, a chto reversom monet Petra I). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia* istorychna. Spetsvypusk, p. 108-122.

Dobrodomov, I. G. 1972. Ataman i getman. *Russkaia rech*, 5, p. 110-114.

Dovnar-Zapolskii, M. 1901. *Gosudarstvennoie khoziaistvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Yagellonakh*. Vol. 1. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira.

Egorov, V. G. 1964. *Etimologicheskii slovar chuvashskogo yazyka.* Cheboksary: Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo.

Emanov, A. G. 1996. Nachalo raboty monetnogo dvora v Kafe. In: Beliakov, A. P. (ed.). *Chetvertaia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia*. Dmitrov, 22-26 aprelia 1996 g. Tezisy dokladov i soobshchenii. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 45-46.

Emanov, A. G. 2003. Sommo di Caffa XIII-XV vv. In: Ivochkina, N. V. *Odinnadtsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia*. Tezisy dokladov i soobshchenii. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 129-130.

Zimin, A. A. 1952. Narodnye dvizheniia 20-kh godov XIV veka i likvidatsiia sistemy baskachestva v Severo-Vostochnoi Rusi. *Izvestiia AN SSSR*. Seriia istorii i filosofii, IX, 1, p. 1-6.

Izmailov, I. L. 2018. Chernaia smert i krizis v Uluse Dzhuchi: idealnyi shtorm. In: Mirgaleev, I. M. (ed.) *Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoi Orde i sopredelnykh territoriiakh (XIII-XVI vv.)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, p. 23-46.

Ilin, A. A. 1921. *Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*. Petrograd: Gop. Izdatelstvo.

Ivakin, G. Yu. 1996. I*storychnyi rozvytok Kyeva X*III - *seredyny X*VI *st.* Kyiv.

Kamalov, I. 2016. *Zolotaia Orda i russkii ulus (tatarskoe vliianie na Rossiiu).* Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.

Kapustin, K. M. 2012. Vyshgorod in the period of Golden Horde (according to materials of excavations of 1936-1937 and 1947). *Arkheologiia* i *davnia istoriia Ukrainy*, 8, p. 146-151.

Kapustin, K. M. 2020. The Excavation in Vyshgorod in 1936. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), p. 132-151. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.09

Karpov, P. P. 1990. *Italianskie morskie respubliki i Yuzhnoe Prichernomorie v XIII-XV vv: problemy torgovli*. Moskva: Izdatelstvo MGU.

Karpov, P. P. 2015. Italianskie morskie respubliki i Zolotaia Orda Krizis 1343-1349 gg. In: Karpov, P. P. (ed.). *Prichernomorie v Srednie veka*, IX, p. 14-27.

Kashtanov, P. M. 1988. *Finansy srednevekovoi Rusi*. Moskva: Nauka.

Kellner-Hainkele, B. 2002. Kto byl Abdulgaffar al-Kirimi (Zametki o krymsko-tatarskom istorike XVIII veka). In: *Istochnikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordy). Ot Kalki do Astrahani. 1223-1556.* Kazan: Izdatelsto 'Master Laian', p. 378-390.

Klepatskii, P. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskii.

Kniga posolskaia Metriki Velikogo kniazhestva Litovskogo, soderzhashchaia v sebe diplomaticheskie snosheniia Litvy v gosudarstvovanie korolia Sigizmunda-Avgusta (s 1545 po 1572 god). 1843. Moskva: V Universitetskoi tipografii.

Knysh, Ya. 2006. Vid udilu do 'naiblagoslovennishoi stolytsi' korolivstva. In: Isaievych, Ya. et al. (ed.). Istoriia Lvova. U *triokh tomakh*. Vol. 1. Lviv: Centr Evropy, p. 56-58.

Kotliar, M. F. 1966. Levantiiskaia torgovlia Lvova XIV-XV vv. po numizmaticheskim dannym. *Numizmatika i epigrafika*, VI, p. 135-148.

Kotliar, M. F. 1970. Klad monet Vladimira Olgerdovicha. *Numizmatika i epigrafika*, VIII, p. 88-100.

Kotliar. M. F. (ed.). 1990. *Torh*ivlia na Ukraini XIV sered*yna XVIII stolittia*. Kyiv: Naukova dumka.

Korshenko, P. V. 1940 rr. *Klady i okremi monetni znakhidky, zareestrovani Tsentralnym istorychnym muzeem URSR*. Mashynopys v Arkheolohichnykh fondakh NMIU.

Kradin, N. N. 1992. *Kochevye obshchestva (problemy formatsionnoi kharakteristiki)*. Vladivostok: Dalnauka.

Kramarovskii, M. G. 2003. Dzhuchidy i Krym. XIII-XIV vv. *Materialy po Arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, p. 506-532.

Krivosheev, Yu. V. 2015. *Rus i mongoly: Issledovanie po istorii Severo-Vostochnoi Rusi XII-XIV vv*. Sankt-Peterburg: Akademiia issledovaniia kultury.

Krykun, N. 1992. *Administrativno-territorialnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV-XVIII vv. Granitsy voevodstv v svete istochnikov*. Kyiv: Institut ukrainskoi Arkheografii.

Krykun, N. 2011. *Podilske voevodstvo u XV-XVIII stolittiakh: Statt*i i *materialy.* Lviv.

Kropotkin, V. V. 1962. *Klady vizantiiskikh monet na territorii SSS*R. Svod Arkheologicheskikh istochnikov, E 4-4. Moskva: Izd-vo AN SSSR.

Kulpin, E. P. 1998. *Zolotaia Orda (Problemy genezisa Rossiiskogo gosudarstva).* Sotsioestestvennaia istoriia. Genezis krizisov prirody i obshchestva v Rossii, XI. Moskva: Izdatelstvo Moskovskii litsei.

Kuchkin, V. A. 1991. *Rus pod igom: kak eto bylo?* Moskva: Panorama.

Kyrymi, A. 2018. *Umdet al-ahbar*. Book 2: Perevod. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

Leontovich, F. I. 1894. *Ocherki po istorii litovsko-russkogo prava. Vyp. 1. Obrazovanie territorii Litovskogo gosudarstva*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Balashova V. P. i K°.

Lesnikov, M. P. 1964. Puti Baltiisko-chernomorskoi torgovli XIV-XV vekov. *Uchenye zapiski Moskovskogo Gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*, 294, p. 71-86.

Linnichenko, I. A. 1907. Zamechaniia na statiiu I. Rezhabka i dopolneniia k nim. In: *Boleslav - Yurii* II*, kniaz vsei Maloi Rusi. Sbornik materialov i issledovanii soobshchennykh Gonsiorovskim O., Kunikom A. A., Lappo-Danilevskim A. P. i dr.* Santk-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, p. 81-112.

Litskevich, O. V. 2019. *'Letopisets velikikh kniazei litovskikh' i 'Povest o Podole'*: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Maiorov, A. A. 2020. K voprosu o tulskom baskachestve na zemliakh Severo-Vostochnoi chasti Chernigovskogo kniazhestva XIII-XIV vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (1), p. 67-86.

Maslova, P. A. 2014. Darugi i baskaki: sootnoshenie dolzhnostei. *Voprosy medievistiki*, 4 (58), p. 23-36.

Mykhailovskyi, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV - 70-h rokah XVI stolittia*. Kyiv: Tempora.

Mykhailovskyi, V. 2016. Na marginezi hramoty kniazia Fedora Koriiatovycha 1392 r. *Ruthenica*, XIII, p. 188-197.

Mykhaylovskiy, V. 2017. Shaping of the Territory of Historical Podillya in the Second Half of the 14th Century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, p. 67-82. https://doi.org/10.15407/uhj2017.03.067

Mykhailovskyi, V. 2021. I*storiia, mova, heohrafiia: toponimii serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.

Moiseev, M. V. 2016. Posolskie dary - pominki v kontekste vzaimootnoshenii Rossii s postordynskimi gosudarstvami: problemy izucheniia. In: Beliaev, A. A., Yurasov, A. V. (ed.). *Ot smuty k imperii. Novye otkrytiia v oblasti Arkheologii i istorii XVI-XVIII vv*. Moskva; Volgograd: Drevnosti Severa, p. 163-171.

Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g: preimushchestvenno po letopisnym istochnikam*. Kyiv: Tipografiia Imp. Universiteta Sv. Vladimira.

Nasonov, A. N. 1940. *Mongoly i Rus (istoriia tatarskoi politiki na Rusi).* Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Oreshnikov, A. V. 1896. *Russkie monety do 1547 g*. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova.

Osipian, A. L. 2012. Vozniknovenie armianskikh torgovykh kolonii vo Lvove i Kamentse-Podolskom i ikh rol v torgovle so stranami Prichernomoriia i Vostochnogo Sredizemnomoriia vo vtoroi polovine XIII - pervoi polovine XV v. In: Martyniuk, A. V. (ed.). *Issledovaniia po istorii Vostochnoi Evropy*, 5, Minsk: RIVSh, p. 53-83.

Pavlov, P. N. 1958. K voprosu o russkoi dani v Zolotuiu Ordu. *Uchenye zapiski Krasnoiarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo institute*, 13 (2), p. 74-112.

Palladii, Arkhim. 1910. Starinnoe Mongolskoe skazanie o Chingizkhane*. Trudy chlenov Rossiiskoi dukhovnoi missii v Pekine*, IV, p. 1-124.

Pamiatniki russkogo prava. 1955, 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoi literatury.

Paraska, P. F. 1981. *Vneshnepoliticheskie usloviia obrazovaniia Moldavskogo feodalnogo gosudarstva*. Kishinev: Shtiinca.

Petrun, F. 1928a. Khanski yarlyky na ukrainskii zemli (do pytannia pro tatarsku Ukrainu). *Skhidnyi svit*, 2, p. 170-181.

Petrun, F. 1928b. Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*, 6, p. 155-171.

Petrushevskyi, I. P. 1960. *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII-XIV vekov*. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2004. Moneta podilskoho kniazia Kostiantyna. *Numizmatyka* i *falerystyka*, 3, p. 24-29.

Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2005. Karbuvannia monety na Podilli v drugii polovyni XIV st. In: Shust, R. ta in. (ed.). *Groshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist*. Materialy naukovoi konferentsii. Lviv, 14-15 travnia 2004 roku. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lvivske tovarystvo kolektsioneriv, p. 145-153.

Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2007. Pro novi znakhidky monet Podilskoho kniazivstva. *Numizmatyka* i *falerystyka*, 4, p. 28-31.

Polekhov, P. V. 2014. 'Letopisnaia Povest o Podolii'. *Drevniaia Rus. Voprosy mediievistiki*, 1 (55), p. 33-42.

Polekhov, P. V. 2018. Khanskoe poslanie litovskomu kniaziu v prusskom Arkhive (1432 g.). In: Turilov, A. A. (ed.). *Vertograd mnogotsvetnyi. Sbornik k 80-letiiu Borisa Nikolaevicha Flori*. Moskva: Indik, p. 307-322.

Polekhov, P. V. 2019. Gramota kniazia Fedora Koriatovicha 1391 g. i podolskaia dan v Tatary. *Arkhivarius*, 17, p. 97-107.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1843. Vol. 2. Ipatevskaia letopis i Gustynskaia letopis. Sankt-Peterburg: Tipografiia Eduarda Praca.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1897. Vol. 11. Letopisnyi sbornik imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiiu. Sankt-Peterburg: Tipografiia I. N. Skorokhodova.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1910. Vol. 20. Lvovskaia letopis. Part 1. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1917. Vol. 4, Part 2. Novgorodskaia piataia letopis. Vyp. 1. Petrograd.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1922. Vol. 15. Rogozhskii letopisets. Petrograd.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1949. Vol. 25. Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1965. Vol. 11.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. 1980. Vol. 35. Letopisi belorussko-litovskie. Moskva: Nauka.

Pochekaev, R. Yu. 2009. *Pravo Zolotoi Ordy*. Kazan: Izdatelstvo 'Fen' AN RT.

Pochekaev, R. Yu. 2012. Dary ili dan? K voprosu o zolotoordynskom nasledii v otnosheniiakh Moskovskogo gosudarstva s tiurksko-tatarskimi khanstvami. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 4, p. 200-203.

Puteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka. 1957. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoi literatury.

Rozov, V. (ed.). 1928. *Ukrainski hramoty*. Vol. 1. XIV st. i persha polovyna XV st. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii Nauk.

Rusanivskyi, V. M. (ed.). 1974. *Hramoty XIV st.* Uporiadkuvannia, vstupna stattia, komentari i slovnyky-pokazhchyky M. Peshchak. Kyiv: Naukova dumka.

Rusyna, O. V. 1998. *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: Instytut ukrainskoi Arkheohrafii i dzhereloznavstva im. M. P. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Rusyna, Ye. V. 2014. Na istoricheskikh rasputiiakh. K voprosu o sotsiokulturnom distantsirovanii vostochnoslavianskikh zemel v XIV-XVI vv. *Istoricheskii vestnik*, VII, 154, p. 226-241.

Rusyna, O., Svarnyk, I., Voitovych, L., Vashuk, D., Blanutsa, A., Cherkas, B. 2009. *Ukraina: Lytovska doba 1320-1569*. Kyiv: Baltiia-Druk.

Russev, N. D. 1999. Moldavia in 'Dark Ages': Materials for Understanding Cultural and Historical Processes. *Stratum plus,* 5, p. 379-407.

Russev, N. D. 2016. The Carpathian-Danube Lands under the Jochids: a few ideas and numerous 'ways of perception'. *Stratum plus*, 6, p. 165-181.

Sabitov, Zh. M. 2012. Klanovaia sistema Ulusa Dzhuchi: osnovnye etapy razvitiia*. Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 4, p. 118-120.

Sargsian, T. Ye. (ed.). 2010. *Svod armianskikh pamiatnykh zapisei, otnosiashchikhsia k Krymu i sopredelnym regionam (XIV-XV vv.).* Simferopol: SONAT.

Sverdlov, M. B. 2015. Khronologiia istoricheskikh istochnikov, metody izucheniia nalogov i povinnostei selskogo naseleniia na Rusi X-XIII vv. In: Shveikovskaia Ye. N. (ed*.). Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy. 2014 god. Fiskalnaia politika i nalogovo-povinnostnye praktiki v agrarnoi istorii Rosii X-XXI vv*. Moskva; Samara: Izdatelstvo 'Samarskii universitet', p. 8-18.

Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia Gosudarstvennaia Akademicheskaia Tipografiia.

Sitsinskii, Ye. 2003. *Smotrytskyi zamok*. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi oblasnyi kraeznavchyi muzei.

Skazaniia i povesti o Kulikovskoi bitve. 1982. Leningrad: Nauka.

Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII v*. Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.

Tezdzhan, M. 2010. 'Tamga' - gosudarstvennyi simvol i poshlina v Zolotoi Orde i naslednykh khanstvakh. In: Rahimzianov, B. R. (ed.). *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, p. 70-81.

Temushev, P. N. 2012. 'Ordynskaia tiagost': transformatsiia nalogovo-dannicheskoi sistemy kniazhestv Rusi posle mongolskogo nashestviia 1237-1241 gg. In: Salkov, A. P., Yanovskii, O. A. (ed.). *Rossiiskie i slavianskie issledovaniia*, 7, Minsk: Belorusskii Gosudarstvennyi universitet, p. 92-98.

Usmanov, M. A. 1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa*. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta.

Faizov, P. F. 2000. *Pominki' tysh' v kontekste vzaimootnoshenii Rusi-Rossii s Zolotoi Ordoi i Krymskim yurtom.* Doklad na kruglom stole tatarskoi obshchestvennosti Zolotaia Orda: istoricheskie perspektivy, organizovannom Fondom musulmanskikh narodov 02.01.2000 g.). [online]. Available at: http:/www.kirimtatar.com.researches/pominky/.html (Accessed 18 June 2017).

Fedorov-Davydov, G. A. 1973. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy*. Moskva: Moskovskii universitet.

Fedorov-Davydov, G. A. 1981. *Monety Moskovskoi Rusi*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.

Khazanov, A. M. 2002. *Kochevniki i vneshnii mir*. Almaty: Daik-Presp.

Khautala, R. 2019. *V zemliakh 'Severnoi Tartarii': Svedeniia latinskikh istochnikov o Zolotoi Orde v pravlenie khana Uzbeka (1313-1341).* Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

Khoroshkevich, A. L. 2001. *Rus i Krym. Ot soiuza k protivostoianiiu. Konets XV-XVI vv*. Moskva: Editorial URSP.

Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Yugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.

Shabuldo, F. M. 2000. Naratyvni dzherela i pershi doslidnyky pro pokhid Olherda na Syni Vody i Biloberezhzhia. In: Smolii, V. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi*. Kyiv: Instytut istorii NANU, p. 57-74.

Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasnii naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Syniovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, p. 9-27.

Shabuldo, F. 2006. Kondominium v ukrainskykh zemliakh XIV stolittia. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, SSLI, p. 7-22.

Shabuldo, F. 2008. Koriiatovychi. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukraini*. Vol. 5. Kon-Kiu. Kyiv: Naukova dumka, p. 158-160.

Shapiro, A. L. 1987. *Russkoe krestianstvo pered zakreposhcheniem XIV-XV*I *vekov*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.

Shennikov, A. A. *Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV-XV vv*. Leningrad: Nauka.

Shovkoplias, H. M. 2000. Vyshhorod i yogo zamovchuvani doslidnyky. In: Videiko, M. V. (ed.). *Arkheolohichn*i *doslidzhennia v Ukrain*i *v 1994-1996 rokah*. Kyiv, p. 181-185.

Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223-1502 gg.* Kazan.

Yakovenko, N. 2006. *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. Kyiv: Krytyka.

Bauer, N. 1931. Die Silber- und Goldbarren des russichen Mittelalters. *Numismatische o tychźze prawach od roku 1544. Do roku 1563.* Poznań: W drukarni na Garbarach *Zeitschrift*, 64, s. 61-100.

Działyński, T. 1841. *Zbior praw Litewskich od roku 1389. Do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe* Nr. 45.

Halecki, O. 1939. Koriatowicze a przedkowie Holszańskich i Czartoryskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. XVIII. 6, s. 81-88.

Iliescu, O. 1970. *Moneta in Romania 491-1864*. Bucureşti: Editura Meridiane.

Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.

Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386-2009*. Vilnius.

Kolankowski, L. 1930. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. I. 1377-1499. Warsawa: Skład Główny: Kasa im. Mianowskiego.

Kronika Jana z Czarnkowa. 1872. *Monumenta Poloniae Historica*. T. II. Lwów, s. 601-756.

Kronika Janka z Czarnkowa. 1907. Lwów: Z 1. Związkowej drukarni.

Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski.* Historia. 40, 4, s. 127-269.

Łowmiański, H. 2006. *Polityka Jagiellonów*. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie.

Lucian, O., Buzdugan. G., Oprescu, C. C. 1977. *Monede şi bancnote romineşti.* Bucureşti: Sport-Turism.

Paszkiewicz, B. 2005a. Grosz ruski. In: Shust, R. et al. (ed.). *Hroshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist.* Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Lviv. 14-15 travnia 2004 roku. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lvivske tovarystvo kolektsioneriv, p. 92-113.

Prochaska, A. 1895. Podole lennem Korony. *Rozprawy Akademii Umiętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* Serya II. T. II, s. 256-279.

Puzyna, J. 1930. Korjat i Korjatowice. *Ateneum Wileńskie*, VII, (3-4), s. 425-454.

Réthy, L. 1887. A Dobóczky - féle oláh éremgyűjtemény. *Archaeologiai értesitö*, 3, s. 237-247.

Réthy, L. 1899. *Corpus nummorum Hungariae*. Budapest: A Magyar Tudomanyos Akdémia kiadaśa.

Vásáry, I. 1976. The Golden Horde term daruga and its survival in Russia. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarical*, XXX (2), p. 187-197.

Vásáry, I. 1978. The origion of the institution of basqaqs. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarical*, XXXII (2), p. 201-206.

Публікації археологічних матеріалів

УДК [904.5:572.7](477.46)”653”
https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086

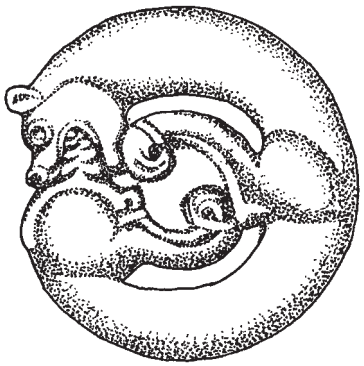

© **Т. О. РУДИЧ* 2022**

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР (краніологічний аспект)

У статті наведено інформацію стосовно краніологічного матеріалу з розкопок могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та проаналізовано склад населення, яке було поховане в цьому могильнику.

Ключові слова: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, римський час, антропологія, краніологія.

Значний археологічний матеріал, що походить із пам’яток черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини, які тривають уже понад сто двадцять років, слугує потужним джерелом для низки цікавих наукових інтерпретацій. На жаль, база антропологічних даних, яка репрезентує населення цієї культури регіону, є значно меншою, тож її поповнення та введення у науковий обіг викликає жвавий інтерес з боку дослідників.

Метою представленої публікації є висвітлення за матеріалами краніології антропологічного складу населення, яке поховане в могильнику черняхівської культури Черкаси-Центр із правобережжя Середнього Дніпра. До наших завдань належать: 1) середня краніологічна характеристика чоловічої та жіночої частини популяції; 2) проведення внутрішньогрупового аналізу серії з метою перевірки її на однорідність; 2) здійснення міжгрупового порівняльного аналізу для визначення місця населення, що поховане в могильнику, серед серій черняхівської культури з території України та Молдови, а також серед популяцій низки хронологічно й територіально близьких культур Східної та Центральної Європи.

Могильник черняхівської культури, що отримав назву Черкаси-Центр, було відкрито в центральній частині міста Черкаси, розташованій на високому корінному березі Дніпра. Ця територія багато десятиліть була зайнята міською забудовою, що істотно вплинуло на стан пам’ятки. Розкопки почав проводити з 1991 р. Придніпровський загін Лісостепової археологічної експедиції під керівництвом М. П. Сиволапа; із невеликими перервами вони тривали до 2003 р. Упродовж цього періоду було досліджено південну частину могильника, яка склала приблизно 20 % усієї території могильника та на якій відкрито 74 поховання (Сиволап, Сиволап 1995; Сиволап 2000; Куштан 2002; Бобровська, Сиволап 2003; Куштан, Петраускас 2011).

На думку археологів, заснування цього черняхівського могильника припадає на межу III—IV ст. н. е. (рубіж фаз С2—С3), а завершення його існування — на перші десятиліття V ст. (D1) (Куштан, Петраускас 2011). Могильник був біритуальним, на ньому наявні як інгумації, так і кремації. Серед інгумацій домінує північна орієнтація небіжчика в могилі (в окремих випадках із відхиленням), але фіксуються й нечисленні поховання, у яких померлий зорієнтований головою на захід. Археологи відзначають тенденцію до розміщення поховань рядами. У низці випадків можна говорити про порушення кістяка, найімовірніше, з ритуальною метою. Дослідники розглядають могильник як такий, що належав поліетнічному населенню. Північно-західний компонент археологи фіксують на ранніх етапах його існування, а сарматсько-скіфський — на пізньому етапі. Близьку картину вони відзначають на окремих могильниках Придніпров’я: Гаврилівка, Велика Бугаївка та ін. (Куштан, Петраускас 2011).

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

Матеріал і методика

Археологи, які досліджували цю поховальну пам'ятку, зібрали кістковий матеріал, що походив як із трупопокладень, так і трупоспалень. Це дозволило створити антропологічну колекцію, проте, на жаль, ми маємо справу з поганою збереженістю матеріалу, що пов'язано зі специфікою ґрунтів, неглибоким заляганням кістяків, а також із тим, що частина поховань мала сліди давніх порушень та сучасних руйнувань. Такий стан кісткових решток істотно обмежує можливості аналізу за низкою антропологічних програм.

У попередніх публікаціях антропологічного матеріалу з могильника Черкаси-Центр було наведено опис кістяків та індивідуальні виміри чотирьох жіночих черепів (Рудич 1995), а також дуже стислу інформацію щодо антропологічного складу похованого населення. Однак висновки базувалися на обробці лише частини краніологічної колекції (5 чоловічих і 9 жіночих черепів) із цієї пам'ятки (Рудич 2014b, с. 24-25). У нашому дослідженні проаналізовано вже повну колекцію черепів, яка була сформована з матеріалів усіх років розкопок могильника. Краніологічна серія, якою ми оперуємо тепер, налічує загалом 19 черепів (6 чоловічих і 13 жіночих).

Принагідно висловлюємо щиру подяку М. Сиволапові за надану можливість залучити до аналізу новий матеріал та інформацію про його археологічний контекст із поховань, які ще не опубліковані.

Опрацювання значної частини матеріалу, який походить із могильника, робить запропоновані у цій роботі результати достовірнішими. Погана збереженість кісток, про що ми знову нагадуємо, взагалі характерна для черняхівських поховальних пам'яток, наслідком чого є дуже невеликі серії, які можна сформувати з цього матеріалу. За таких умов доповнення серій навіть невеликою кількістю нового матеріалу в низці випадків дозволяє по-новому подивитись на антропологічну ситуацію в могильнику, а інколи суттєво змінює уявлення про неї.

Запропонована до уваги стаття базується виключно на краніологічних дослідженнях матеріалів з інгумацій цього могильника. Краніологічні дослідження досить часто виявляються саме тим ключем, який сприяє подальшому аналізу антропологічного матеріалу за іншими методиками.

Реставрація, опис, виміри матеріалів здійснено автором цієї статті в лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972; Martin 1928).

При внутрішньогруповому аналізі для оцінки варіації ознак у серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, а також коефіцієнти статевого диморфізму, які порівнювались зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964).

Для міжгрупового аналізу залучалися методи багатовимірної статистики. У дослідженні використано результати, отримані в процесі факторного аналізу. Ми використовували пакет програм Systat.

Для порівняльного міжгрупового аналізу були залучені серії черняхівської культури та групи Синтана-де-Муреш, серії вельбарської культури території Польщі, пізньоскіфські та сарматські серії з території України. Інформацію про ці групи буде подано нижче, у блоках присвячених різним варіантам міжгрупового факторного аналізу. Таке розміщення здається нам більш зручним для читача та відповідає логіці викладу.

Коротка характеристика та внутрішньогруповий аналіз краніологічного матеріалу з могильника Черкаси-Центр

Після реставраційних робіт вдалося сформувати чоловічу та жіночу серії черепів, придатних для краніометричних вимірів.

Чоловіки. Чоловіча серія через погану збереженість матеріалів є невеликою та складається з 6 черепів. У середньому вияві чоловіча група характеризується середньодовгою, вузькою черепною коробкою. Довжина черепа коливається від дуже малих до дуже великих значень. Висота черепної коробки перебуває на межі середніх і великих значень. За формою черепа серія в середньому вияві є на межі мезокранії та доліхокранії. Доліхокранні черепи в серії домінують, хоча фіксується істотний розмах внутрішньогрупової варіації черепного покажчика — від різкодоліхокранних до брахікранних форм.

Найменша ширина лоба середня, кут нахилу лобної кістки виявився великим. Обличчя в середньому вияві є вузьким за лінійними розмірами, верхня висота його перебуває на межі малих і середніх розмірів. За верхньолицьовим покажчиком — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні

Таблиця 1. **Середні характеристики чоловічих черепів із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр**
Table 1. **The average metrical characteristics of the males' skulls from Cherkasy-Center**

Ознаки за Мартіном	**N**	**Min**	**Max**	**M**	**S**
1. Поздовжній діаметр	6	168	192	183	8, 989
8. Поперечний діаметр	6	132	144	137,3	5,203
17. Висотний діаметр b-br	6	131	142	136,4	4,722
20. Вушна висота p-br	6	108	120,8	114,5	4,684
5. Довжина основи черепа	5	97	106	101	3,391
9. Найменша ширина лоба	6	91	99	95,3	3,502
10. Найбільша ширина лоба	6	108	123	116,6	6,377
11. Вушна ширина	6	110	127	118,8	5,707
12. Ширина потилиці	5	102	116	109,4	5,413
29. Лобна хорда	6	101	115	108,5	6,504
30. Тім'яна хорда	6	103	124	115	7,043
31. Потилична хорда	6	83	102	93,3	6,377
26. Лобна дуга	6	117	133	125,2	6,795
27. Тім'яна дуга	6	120	142	132,5	8,044
28. Потилична дуга	6	104	123	113,8	7,627
Висота вигину лоба	5	23	28	25,2	2,280
Висота вигину потилиці	5	23	30	25,2	2,950
40. Довжина основи обличчя	4	90	96	92,5	2,517
43. Верхняя ширина обличчя	6	97	106	102,2	3,710
45. Діаметр вилиць	6	120	137	128,7	5,955
46. Середня ширина обличчя	5	84	100	93,4	6,804
48. Верхня висота обличчя	6	63	73	68,3	4,274
60. Довжина альвеолярної дуги	4	52	58	54,5	3,000
61. Ширина альвеолярної дуги	5	56	66	60,2	4,207
55. Висота носа	6	45	53	49,2	3,321
54. Ширина носа	6	22	26	24	1,414
51. Ширина орбіти	6	39	42	40,7	1,211
52. Висота орбіти	6	30	35	32,3	2,183
MC. Максиллофронтальна ширина	5	17	21	20,3	2,775
MS. Максиллофронтальна висота	5	7,5	11	8,8	1,605
SC. Симотична ширина	6	6	12	8,5	2,092
SS. Симотична висота	6	2	6	3,8	1,332
DC. Дакріальна ширина	5	18	25	22,1	2,966
DS. Дакріальна висота	5	8	14	11,9	2,460
32. Кут профілю лоба (nasion)	3	83	88	85	2,646
77. Назомалярний кут	6	137	147	139,4	3,774
Zm. Зигомаксилярний кут	6	115	135	124,2	6,765
72. Загальний кут обличчя	3	80	87	84	3,606
75.1. Кут носа	4	28	35	30,5	3,109
Fc. Глибина іклової ямки	4	4	6	5	0,816
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	4	108	122	114,8	6,397
66. Кутова ширина нижньої щелепи	4	98	108	102,2	4,349
71a. Найменша ширина гілки щелепи	4	28	38	32	4,899
67. Передня ширина нижньої щелепи.	5	43	54	48,2	4,087
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	5	25	37	32,6	4,506

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	4	30	35	32,3	2,062
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	5	9	11	9,8	1,095
Надперенісся (1-6)	6	1	3	2,3	0,816
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	6	1	4	2,3	1,211
Соскоподібні відростки /1-3/	6	1	3	2,2	0,753
Індекс:					
Черепний	6	68,7	82,14	75,2	5,284
Лицьовий	5	48,09	57,600	51,7	3,851
Орбітний	6	73,8	89,7	79,9	6,884
Носовий	6	41	54,1	51,8	3,884
Симотичний	6	33	53	44,7	7,646
Дакріальний	5	40	61,1	50,4	9,181

на межі різкого та середнього, а на зигомаксилярному рівні воно різке. Обличчя мезогнатне.

Орбіти невеликих розмірів, мезоконхні за орбітним покажчиком. Ніс низький, середньоширокий за абсолютними розмірами та широкий за індексом. Кістки носа випинаються істотно.

Інформація про розмах варіацій та середні характеристики ознак і низки головних індексів наведено в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, які порівнювались зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964). Завищені, порівняно зі стандартними, значення в нашій групі вважаємо за потрібне відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: довжини черепа, ширини обличчя, висоти орбіт, висоти носа, зигомаксилярного кута, а також для низки індексів: черепного, верхньолицьового, орбітного.

Оцінка варіацій ознак серії може свідчити на користь антропологічної неоднорідності чоловічої частини популяції. Розміри вибірки черепів та її збереженість, на жаль, не дозволяють вдатися до виділення морфологічних компонентів у складі чоловічої частини популяції з використанням методів багатовимірної статистики.

Жінки. Жіноча серія складається з 13 черепів різної збереженості. У середньому вияві жіноча група характеризується довгою, середньошорокою, високою черепною коробкою. За черепним покажчиком серія мезокранна, серед черепів присутні форми від різкодоліхокранних до брахікранних.

Найменша ширина лоба відноситься до категорії середніх, кут нахилу лобної кістки середній. Обличчя середньошироке, але з тенденцією до вузького, висота його на межі малих та середніх значень, за верхньолицьовим покажчиком — мезен. За загальним кутом обличчя воно в середньому вияві є ортогнатним. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні знаходиться на межі різкого та помірного, а на середньому рівні різкого.

Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами, за орбітним індексом — мезоконхні. Ніс середньовисокий і вузький за лінійними розмірами, за носовим покажчиком середньошироκий. Кістки носа виступають добре, надперенісся високе.

Інформація про розмах варіацій, середні характеристики ознак та індексів наведено в табл. 2.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у жіночій серії черепів також були розраховані середньоквадратичні ухили й коефіцієнти варіацій. Ми порівняли їх зі стандартними значеннями для однорідних серій. Завищені, порівняно зі стандартними, коефіцієнти в нашій вибірці варто відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: довжини та ширини черепа, висоти обличчя й носа, висоти орбіт, назомолярного кута, зигомаксилярного кута, а також індексів: черепного, верхньолицьового, дакріального та симотичного покажчиків.

Оцінка внутрішньогрупових варіацій може свідчити на користь антропологічної неоднорідності жіночої частини популяції.

У межах внутрішньогрупового аналізу для нашої серії були також розраховані коефіцієнти статевого диморфізму, а їхні значення порівняно з даними, розрахованими для однорідних груп. Чоловіча частина популяції, з урахуванням статевого диморфізму, виявилася дещо грацильнішою, ніж жіноча.

Таблиця 2. **Середні характеристики жіночих черепів із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр**
Table 2. **The average metrical characteristics of the females' skulls from Cherkasy-Center**

Ознаки за Мартіном	**N**	**Min**	**Max**	**M**	**S**
1. Поздовжній діаметр	12	169	196	179,9	7,879
8. Поперечний діаметр	11	125	146	135,5	6,749
17. Висотний діаметр b-br	4	130	139	136	4,242
20. Вушна висота p-br	10	109,3	116,4	112,2	2,310
5. Довжина основи черепа	3	87	102	92,7	8,145
9. Найменша ширина лоба	10	88	98	94	3,559
10. Найбільша ширина лоба	6	105	120	113,2	5,154
11. Вушна ширина	9	110	127	120,3	5,244
12. Ширина потилиці	13	97	123	106,2	6,543
29. Лобна хорда	13	104	122	110,8	4,862
30. Тім'яна хорда	13	100	122	109,2	6,026
31. Потилична хорда	11	87	98	92,5	4,034
26. Лобна дуга	13	119	136	128	4,583
27. Тім'яна дуга	13	110	140	124,6	8,057
28. Потилична дуга	10	105	120	112,1	4,067
Висота вигину лоба	12	20	31	26,3	3,571
Висота вигину потилиці	10	22	30	25,5	2,759
40. Довжина основи обличчя	4	84	95	90	4,546
43. Верхня ширина обличчя	11	96	103	99,6	2,378
45. Діаметр вилиць	6	117	125	122,7	3,011
46. Середня ширина обличчя	6	83	93	89	3,271
48. Верхня висота обличчя	8	58	72	63,5	5,210
60. Довжина альвеолярної дуги	5	48	57	52,2	3,271
61. Ширина альвеолярної дуги	4	50	58	55,3	3,775
55. Висота носа	7	40	53	48,1	4,523
54. Ширина носа	8	21	29	23,3	2,556
51. Ширина орбіти	6	38	42	40,2	1,472
52. Висота орбіти	8	27	36	32,1	3,271
MC. Максиллофронтальна ширина	4	12	20	17,8	3,862
MS. Максиллофронтальна висота	4	7	9	8	0,816
SC. Симотична ширина	6	7	10	9,2	1,169
SS. Симотична висота	6	3	6	4	1,265
DC. Дакріальна ширина	3	18	22	20,3	2,082
DS. Дакріальна висота	3	8	15	11,3	3,512
32. Кут профілю лоба (nasion)	2	82	85	83,5	2,124
77. Назомалярний кут	10	133	148	139,5	5,718
Zm. Зигомаксилярний кут	5	118	133	125,8	6,045
72. Загальний кут обличчя	2	87	88	87,5	0,707
75.1. Кут носа	1	25	25	25	-
Fc. Глибина іклової ямки	3	2	5	4	1,739
65. Виросткова ширина щелепи	4	107	117	113	4,243
66. Кутова ширина нижньої щелепи	4	96	105	98,5	4,359
71a. Найменша ширина гілки щелепи	9	26	37	30,8	3,962
67. Передняя ширина нижньої щелепи.	10	40	48	43,8	2,860
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	8	28	34	30,5	2,268

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	9	26	35	30,3	3,041
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	11	8	14	10,2	1,722
Надперенісся (1-6)	13	1	2	1,2	0,376
Надбрівні дуги (1-3)	13	1	1	-	-
Зовнішній потиличний виступ (0-5)	12	1	3	1,8	0,866
Соскоподібні відростки (1-3)	13	1	2	1,4	0,506
Покажчик:					
Черепний	11	67	83,9	75,5	4,684
Лицьовий	6	46,4	58,1	52,6	5,008
Орбітний	6	75	87	80,7	4,932
Носовий	5	42	58	48,6	5,999
Симотичний	7	20	60	40,1	13,369
Дакріальний	4	36	71,177	56,2	18,218

У цьому випадку збереженість матеріалу як у жіночій, так і в чоловічій серіях не дозволяє провести більш глибокий внутрішньогруповий аналіз із залученням широкого кола статистичних методів. Тому головний акцент у статті буде зроблено на міжгруповому аналізі, який дає інформацію стосовно напрямку морфологічних зв'язків даної популяції.

Міжгруповий аналіз чоловічої групи

Населення, поховане у могильнику Черкаси-Центр, було розглянуто насамперед на тлі серій, які репрезентують померлих, що поховані в могильниках черняхівської культури.

Середні характеристики чоловічої серії добре лягають у розмах міжгрупових варіацій черняхівської культури як усієї території її поширення, так і окремо правобережжя Середнього Подніпров'я.

Для більшої об'єктивізації краніологічних досліджень, перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології традиційно широко залучають методи багатовимірної статистики. Ми використовували пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів відбувалося із застосуванням кількох статистичних методів за різною кількістю ознак та індексів

Для ілюстрації пропонуються два варіанти міжгрупового факторного аналізу. У першому варіанті аналізу групи черняхівської культури порівнювалися за такими таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота й ширина носа, висота і ширина орбіт, загальний кут обличчя, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, кут кісток носа.

У цьому варіанті аналізу серія чоловічих черепів із могильника Черкаси-Центр розглядалася в колі 19 серій черняхівської культури з території України та Молдови. До аналізу разом із серією з могильника Черкаси-Центр були залучені групи з могильників Будешти, Малаєшти (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондуктоврва 1958), Косаново (Зиневич 1967), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а, с. 79-91), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Велика Бугаївка (Рудич 2021а).

Після факторизації кореляційної матриці виокремлюються два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором мають: довжина черепа, висота черепа, висота орбіт, загальний кут обличчя (додатні), ширина обличчя, назомалярний та зигомаксилярні кути (від'ємні). Вони розділяють 25,6 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина черепа, ширина лоба, ширина орбіт та носа, а найбільші від'ємні — висота обличчя, висота носа й кут випинання кісток носа. Вони розділяють 19,77 % сукупності. За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Чоловічі групи черговий раз добре продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву. Попри те, у межах цьо-

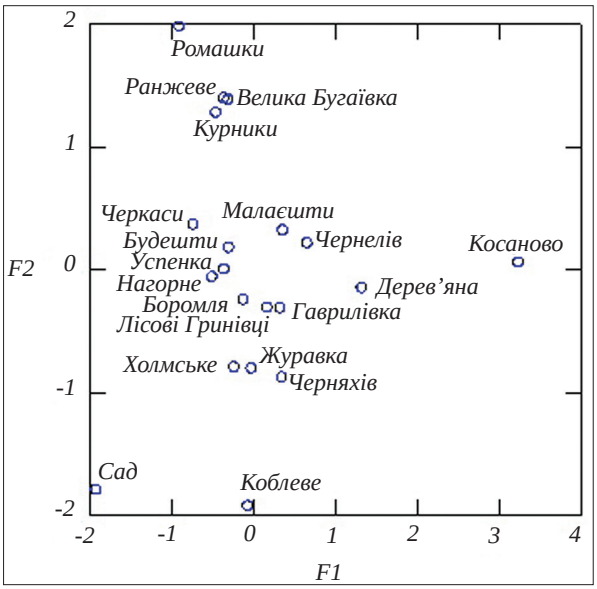

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій черняхівської культури

Fig. 1. The results of the factor analysis of the Cherniakhiv culture men's series

го масиву за даним набором ознак можна виділити кілька скупчень, які об'єднують найбільш статистично близькі групи. Чоловіча серія з могильника Черкаси-Центр опиняється в одному скупченні із серією з могильників Будешти, Нагорне, Успенка, Малаєшти. Тобто чіткіше вимальовується південно-західний напрямок антропологічних зв'язків нашої групи. Найбільшу статистичну подібність за залученим набором ознак серія Черкаси-Центр демонструє із могильником Будешти. Серія чоловічих черепів із могильника Черкаси-Центр належить до тих груп, які на факторному полі розташовані найближче до центроїда і можуть цілком розглядатися як середні або типові групи, що репрезентують черняхівський загал.

У другому варіанті факторного аналізу коло залучених серій було розширене, що дозволило розглянути їх в іншому масштабі.

Більшість сучасних дослідників уважають черняхівську культуру поліетнічною, якій притаманна міграція груп населення на значні відстані, що було пов'язано з рухом готів (Щукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Автори розкопок та публікації матеріалів могильника Черкаси-Центр фіксують на ньому знахідки та певні поховальні традиції, які можна пов'язати з північно-західними (вельбарськими) та східноєвропейськими (пізньоскіфськими й сарматськими) впливами (Куштан, Петраускас 2011). Однак культурні та біологічні впливи на населення не завжди збігаються, а також може істотно різнитися їхня інтенсивність.

У другому варіанті міжгрупового аналізу коло серій, використаних для порівняння, було розширене за рахунок антропологічних матеріалів з етнокультурних груп, чиї культурні впливи археологи фіксують у могильнику Черкаси-Центр. Окрім груп черняхівської культури, до такого порівняльного аналізу були включені серії, які представляють вельбарську культуру та групи, що репрезентують пізніх скіфів і сарматів.

Необхідність залучити до аналізу серії вельбарської культури викликає певні труднощі методичного характеру. Адже при цьому ми були змушені оперувати лише коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами черепа, найменшою шириною лоба, шириною і висотою обличчя, шириною та висотою носа, шириною і висотою орбіт. Дані стосовно горизонтального профілювання обличчя, кута носа, загального кута обличчя не були включені до цього варіанту аналізу. Відмова від їх застосування викликана суто розбіжністю в методиках краніологічних вимірів, тому що західні колеги за цими ознаками інформацію з краніологічного матеріалу не знімають. У нашому випадку це спричинює певні інформаційні втрати, оскільки вказані ознаки дуже добре зарекомендували себе при роботі з антропологічними матеріалами з територій, контактних зі степовою зоною Східної Європи. Черняхівська культура якраз і належить до таких територій.

Отже, ми ще раз наголошуємо, що міжгруповий статистичний аналіз саме за коротким набором ознак є вимушеним заходом, але тільки таким чином можна залучити до аналізу серії з Центральної Європи, а також окремі групи Східної Європи, у яких дані щодо профілювання обличчя також відсутні. Розуміємо, що картина, яку ми отримали за результатами такого варіанту аналізу, спрощена, проте зміна масштабу дозволяє уточнити місце черняхівських груп між популяціями Заходу та Сходу і, можливо, з'ясувати, які антропологічні впливи можуть стояти за локальними особливостями окремих частин черняхівського масиву.

У зазначений варіант аналізу були включені такі черняхівські серії: Маслово (Дебец 1948), Будешти, Малаєшти, Балцати (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторо-

ва 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Нагорне (Rudich 2017), Велика Бугаївка (Рудич 2013; 2021а). Була залучена також збірна серія культури Синтана-де-Муреш із території Румунії (Antoniu, Onofrei 1975; Kozak-Zychman 1996). Серії вельбарської культури представлені групами з могильників Масломенч, Грудек, збірною серією черепів із могильників Нижньої Вісли, збірною серією Словінсько-Дравською, збірною серією черепів Кашубії (Kozak-Zychman 1996; Piontek, Iwanek, Segeda 2008).

Пізні скіфи репрезентовані серіями з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1972;1979), а сармати України двома збірними групами (Кондукторова 1972; Круц 1993).

За першим фактором найбільші навантаження мають ширина та висота обличчя, ширина орбіт, висота носа (додатні). Вони розділяють 27,4 % сукупності груп залучених до аналізу. За другим фактором найбільші додатні навантаження мають довжина черепа, висота черепа, ширина лоба та ширина носа, а від'ємні — висота орбіт. Вони розділяють 21,2 % сукупності серій.

За факторними навантаженнями на окремі групи вони були вписані у простір двох факторів поліморфізму.

У цьому масштабі чоловічі серії ще чіткіше продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву вже навіть на тлі груп Центральної та Східної Європи, а точніше вельбарського масиву Польщі, пізньоскіфських та сарматських груп із території України. У низці випадків окремі групи черняхівців яскраво демонструють свою більшу статистичну близькість до представників інших етнокультурних груп, ніж до серій свого черняхівського загалу.

Навіть серед груп, що становлять відносно компактне антропологічне ядро черняхівців, частина черняхівських серій статистично більше демонструє західний вектор біологічних зв'язків та наближається до груп вельбарської культури території Польщі, а низка, хоча і менша, чоловічих черняхівських серій виявляється дещо ближчою до пізньоскіфських груп.

Група з Черкас опинилася в частині поля, де концентруються серії, для яких характерні менші розміри обличчя, нижчі носи, вужчі орбіти. Це впливає на пропорції обличчя та його деталей. Чоловіча серія Черкас у цьому варіанті аналізу є найближчою насамперед до груп черняхівської культури: Будешти, Чернелів, Нагорне, Успенка. У частині факторного поля, де розмістилася черкаська група, концентрується переважно більшість груп західного та південно-західного регіонів черняхівської культури. Тут також розміщується більшість серій вельбарської культури Польщі. Тобто якщо говорити про іншокультурні біологічні аналогії для даної популяції, то чоловіча серія з Черкас радше належить до тих груп черняхівської культури, які є статистично та морфологічно ближ-

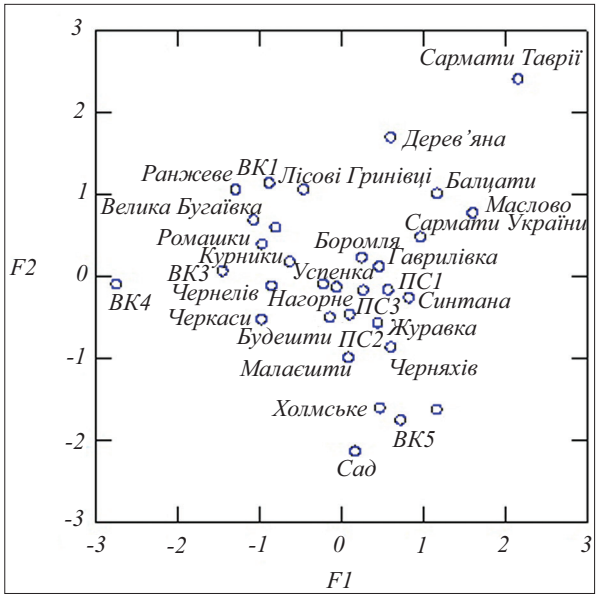

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічих серій із могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи.

Скорочення. Серії вельбарської культури: ВК 1 — серія черепів з могильника вельбарської культури Масломенч; ВК2 — серія черепів з могильника вельбарської культури Грудек; ВК3 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Нижньої Вісли; ВК4 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Словінсько-Дравської групи; ВК5 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Кашубії. *Пізні скіфи:* ПС 1 — Золота Балка; ПС 2 — Неаполь Скіфський; ПС 3 — Миколаївка—Козацьке

Fig. 2. Results of the factor analysis of men's series from cemeteries of the Cherniakhiv culture and territorially close groups of Europe

Abbreviations. Series of the Wielbark culture: BK1 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Masłomęcz; BK2 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Gródek; BK3 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Lower Vistula; BK4 — a combined series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Słowiński-Drawska group; BK5 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of Kaszuby. *Late Scythian:* ПС1 — Zolota Balka; ПС2 — Scythian Neapolis; ПС3 — Mykolaivka-Kozatske

чими до серій вельбарської культури, аніж до пізньоскіфських, не кажучи вже про сарматські. Тут ми можемо ще раз висловити жаль, що в даному варіанті аналізу не можна залучити інформацію стосовно профілювання обличчя. Така картина була б більш показовою, адже при проведенні окремого порівняльного аналізу черняхівських серій із сарматськими групами черняхівці істотно відрізняються від останніх більш різким горизонтальним профілюванням.

Відзначимо також, що в нашому розпорядженні немає вузькодатованих пізньосарматських груп із території України. Їх наявність зробила б результати аналізу більш достовірними, з огляду на те що на інших територіях фіксуються морфологічні відмінності між ранніми, середніми та пізніми сарматами. Варто також зауважити, що поодинокі черепи зі штучною деформацією, характерною для сарматів, які трапляються в черняхівських могильниках України, до середніх розрахунків не входять. Тема можливих сарматських біологічних впливів на формування антропологічного складу черняхівської культури є дуже цікавою, вона розглядалася в низці робіт (Балабанова 2020; Рудич 2006).

Отже, результати міжгрупового аналізу дають більше підстав говорити не тільки про культурні, але й про біологічні зв'язки між населенням, що було поховане в могильнику Черкаси, та частиною носіїв саме вельбарської культури, аніж про серйозні пізньоскіфські впливи. Проте варто все-таки відзначити, що група з Черкас є статистично дещо ближчою до пізньоскіфських серій, ніж до окремих груп тієї ж таки черняхівської культури. Це зайвий раз підкреслює всю складність формування населення черняхівської культури. Строкатий потік мігрантів із Заходу, значне розширення території культури за досить короткий час, входження до її складу в різних регіонах представників різних етнокультурних груп, досить нетривалий час існування культури — усе це не сприяло антропологічній консолідації її населення.

Міжгруповий аналіз жіночої групи

Середні характеристики жіночої серії з могильника Черкаси-Центр добре вкладаються в розмах міжгрупових варіацій черняхівських груп України та Молдови. Так само добре вона вкладається в розмах варіацій жіночих серій Середнього Подніпров'я.

Для того щоб точніше визначити місце жіночої серії черепів із могильника Черкаси-Центр у колі жіночих груп черняхівської культури, серії порівнювалися за такими ознаками: висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота й ширина носа, висота та ширина орбіт, загальний кут обличчя, назомалярний та зигомаксилярний кути, кут кісток носа, черепний покажчик.

До цього варіанту аналізу було залучено 16 серій, для яких була наявна інформація за цими ознакам. Окрім групи Черкас, до аналізу увійшли жіночі серії черняхівської культури із могильників: Велика Бугаївка (Рудич 2021a), Попівка (Рудич 2021b), Лісові Гринівці (Рудич 2014), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Будешти, Малаешти (Великанова 1975), Вікторівка, Ранжеве (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Боромля, Успенка (Покас 2000).

На жаль, у низці випадків, унаслідок поганої збереженості матеріалу, населення, яке було поховане в окремих могильниках, представлене або тільки чоловічими, або тільки жіночими вибірками. Це дещо ускладнює порівняння загальних картин, що були отримані під час міжгрупового аналізу.

Після факторизації кореляційної матриці виокремлено два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. За першим фактором найбільші навантаження мають лінійні розміри ознак: найменша ширина лоба, ширина обличчя, ширина орбіт; назомолярний та зигомаксилярний кут (додатні), кут носа (від'ємні). Ці ознаки розділяють 23,1 % усієї сукупності. За другим фактором найбільші навантаження припадають на довжину та ширину черепної коробки (додатні), висоту обличчя, висоту орбіт, висоту носа, кут обличчя. Вони розділяють 19,73 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було розміщено в просторі двох факторів поліморфізму (рис. 3).

За результатом аналізу, до жіночої групи з Черкас статистично виявляються найближчими вибірки жіночих черепів із могильників Будешти, Малаешти. Тобто, як і в чоловічій групі, тут чіткіше вимальовується західний напрямок зв'язків. Варто відзначити, що жіноча група з Черкас, як і чоловіча, також розташовуєть-

ся максимально близько до центроїду та може розглядатися як найбільш типова для черняхівського загалу.

У другому варіанті факторного аналізу при розширенні кола серій, залучених до порівняння, за рахунок матеріалів із території Польщі та Румунії ми знову були змушені користувалися коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина й висота носа, ширина та висота орбіт.

У цьому варіанті міжгрупового аналізу для порівняння були залучені серії черняхівської культури: Велика Бугаївка (Рудич 2021a), Попівка (Рудич 2021b), Будешти, Малаєшти, (Великанова 1975), Коблеве, Ранжеве, Вікторівка (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Успенка, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014a), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984). Була використана також збірна серія Синтан-де-Муреш з території Румунії (Antoniu, Onofrei 1975; Kozak-Zychman 1996). Населення вельбарської культури Польщі репрезентують вибірки черепів із могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли, збірна серія Словінсько-Дравська, збірна серія Мазовії-Підлясся (Kozak-Zychman 1996; Piontek, Iwanek, Segeda 2008).

Пізні скіфи були представлені серіями з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1972; 1979), а сармати України двома збірними групами (Кондукторова 1972; Круц 1993).

За першим фактором найбільші додатні навантаження мають: висота обличчя, висота орбіт, ширина орбіт, висота носа, а від'ємні — висота черепа. Вони розділяють 24,2 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина лоба, ширина обличчя, ширина черепа, ширна носа. Вони розділяють 23,24 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 4).

За результатами аналізу, черняхівські жіночі серії, як і чоловічі, продемонстрували антропологічне різноманіття і в цьому масштабі.

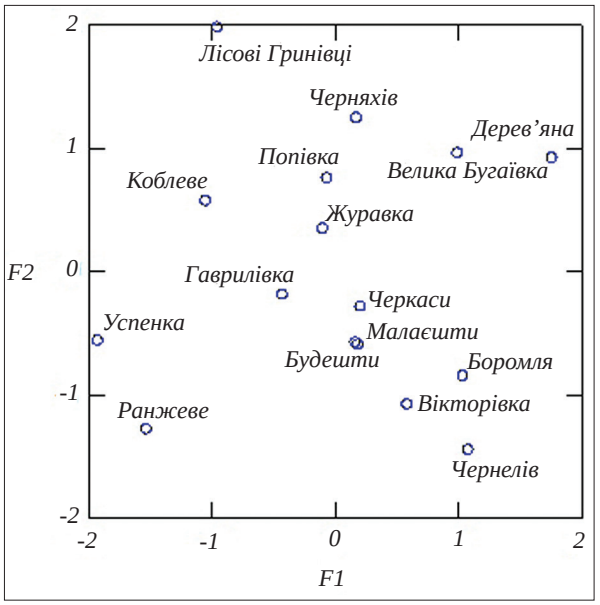

Рис. 3. Результати факторного аналізу жіночих серій черняхівської культури
Fig.3. Results of the factor analysis of the Cherniakhiv culture women's series

Група з Черкас і в цьому варіанті аналізу розташовується близько до центроїда. Статистично вона виявляється близькою до жінок досить значного черняхівського загалу, насамперед черняхівських могильників біля сіл Чернелів-Руський, Будешти, Малаєшти, Холмське. Тобто чіткіше проявляється саме південно-західний та західний напрямок зв'язків цієї групи в черняхівському середовищі. Стосовно іншокультурних груп, то і в цьому разі радше можна говорити про більшу статистичну подібність з окремими серіями вельбарської культури. Серії пізніх скіфів є більш віддалені статистично, але і тут варто відзначити, що черкаська група дещо ближча до них, ніж до окремих груп черняхівок. Це ще раз ілюструє антропологічну строкатість населення черняхівської культури.

Зауважимо, що серії з могильника Черкаси-Центр є малими, особливо це стосується чоловічої вибірки черепів. Невелика кількість спостережень є проблемою для цілої низки черняхівських груп, бо виникає питання про випадковість вибірки, статистичну достовірність результатів аналізу та робить висновки орієнтовними. Однак це не означає, що треба відмовитись від аналізу малих груп і не розглядати питання напрямку антропологічних зв'язків. Зрозуміло, що при аналізі наявності можливих зв'язків між різними етнокультурними групами це завжди потрібно враховувати.

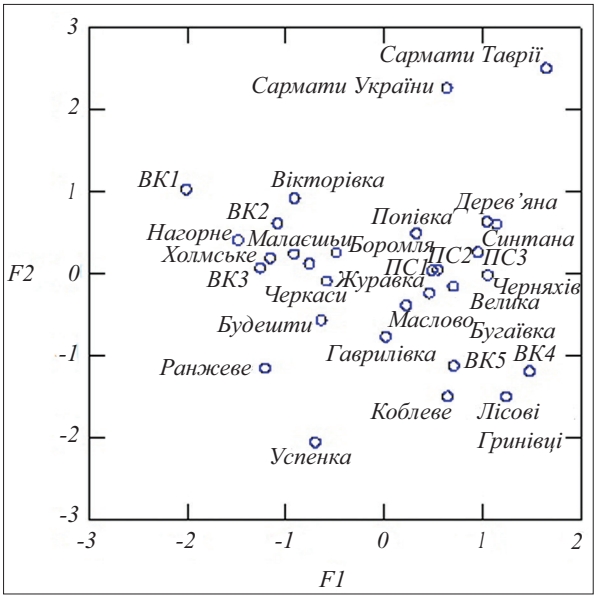

Рис. 4. Результати факторного аналізу жіночих серій із могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи

Скорочення. Серії вельбарської культури: ВК 1 — серія черепів з могильника вельбарської культури Масломенч; ВК2 — серія черепів з могильника вельбарської культури Грудек; ВК3 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Нижньої Вісли; ВК4 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Словінсько-Дравської групи ; ВК5 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Мазовії-Підляшшя. *Пізні скіфи:* ПС1 — Золота Балка; ПС2 — Неаполь Скіфський; ПС3 — Миколаївка—Козацьке

Fig. 4. Results of the factor analysis of women's series from cemeteries of the Cherniakhiv culture and territorially close groups of Europe.

Abbreviations. Series of the Wielbark culture: BK1 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Masłomęcz; BK2 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Gródek; BK3 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Velbark culture of the Lower Vistula; BK4 — a combined series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Słowiński-Drawska group; BK5 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of Mazowsze-Podlasie. *Late Scythian:* ПС1 — Zolota Balka; ПС2 — Scythian Neapolis; ПС3 — Mykolaivka-Kozatske

Висновки

Серія черепів із могильника Черкаси-Центр може бути схарактеризована як європеоїдна. Ця популяція не є антропологічно однорідною. Чоловіча група в середньому вияві може характеризуватися мезо-доліхокранією та вузьким обличчям. Жіноча серія в середньому вияві є мезокранною та має середню, проте з тенденцією до малої ширину обличчя.

Як чоловіча, так і жіноча частини популяції за середніми характеристиками добре вкладаються в міжгруповий розмах варіацій черняхівської культури як з усієї території її поширення, так і Середнього Подніпров'я зокрема.

Підсумуємо результати міжгрупового аналізу чоловічої та жіночої частини популяції. Люди, що були поховані в черняхівському могильнику Черкаси-Центр, у середньому вияві належать до найбільш типових популяцій цієї культури, хоч сама культура є антропологічно досить неоднорідною. Для цього населення більш чітко фіксується західний та південно-західний напрямки антропологічних зв'язків, а саме з низкою черняхівських серій Молдови, Західної України та західної частини Північного Причорномор'я: Будешти, Малаєшти, Чернелів-Руський, Холмське, Нагорне.

На другому етапі міжгрупового аналізу коло залучених груп було розширене за рахунок груп вельбарської культури з території Польщі, пізніх скіфів та сарматів. Аналіз укотре добре проілюстрував неоднорідність населення черняхівської культури навіть у цьому масштабі.

Групи черняхівців демонструють різний ступінь статистичної близькості до популяцій вельбарської культури. Окремі серії черняхівців виявляються відчутно ближчими до носіїв вельбарської культури, аніж до низки серій свого черняхівського загалу. Інша частина ж черняхівських популяцій виявляється морфологічно та статистично дуже далекою від вельбарців (рис. 3; 4).

Серія з Черкас, незважаючи на те що є хронологічно досить пізньою, належить до тих популяцій черняхівської культури, у яких західний напрямок зв'язків домінує, а антропологічні аналогії з населенням вельбарської культури фіксуються.

Тут варто підкреслити таку позицію: для населення черняхівської культури України ми вже давно фіксуємо західний напрямок антропологічних зв'язків та біологічні аналогії з частиною населення вельбарської культури Польщі. Але тут не йдеться про чіткі антропологічні паралелі більшості черняхівців із власне групами германців. Це чітко демонструє порівняння черняхівських матеріалів із представницьким та добре дослідженим масивом серій германців VI—XIII ст. Порівняння проводилося як за пропорціями обличчя, його деталей, відношенням їхніх розмірів до параметрів черепної коробки, тобто індексами, що добре диференціюють германців і сусідні народи. При порівнянні також широко застосовувалися методи багатовимірної статистики (Рудич 2014b).

Відзначимо також, що чоловіча серія з могильника Черкаси-Центр за верхньолицьовим та носовим індексами потрапляє радше в розмах варіацій, який в історичній перспективі будуть мати слов'янські, а не германські серії. Хоча варто наголосити, що чоловіча серія є малою.

Однак повернемося до вельбарської культури, яку пов'язують із рухом готів (Щукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Ми не схильні вважати домінуючу антропологічну складову вельбарської культури, що фіксується на матеріалах із трупопокладень, такою, що належить переважно германцям та генетично пов'язана з північними районами Європи. У цьому наші погляди збігаються з результатами досліджень польських колег, які ретельно розглядали це питання на антропологічних матеріалах, що досліджені методами як класичної антропології, так і шляхом генетичного аналізу (Piontek 2020, p. 92-102).

Частина черняхівських популяцій України демонструє морфологічну та статистичну подібність до пізньоскіфських груп. Це може свідчити про те, що люди, які були пов'язані походженням із пізньоскіфським населенням, брали участь у формуванні антропологічного складу черняхівців. Найяскравіше пізньоскіфська складова демонструє себе на антропологічних матеріалах із черняхівського могильника Журавка. Серія з могильника Черкаси-Центр не виявляє чітких аналогій із групами пізніх скіфів, але є досить близькою до тих груп черняхівського населення, у яких такі аналогії читаються. Формування черняхівських популяцій відбувалося по-різному, неоднаковими могли бути їхні етнокультурні складові або пропорції. Входження у черняхівське середовище вихідців з іншоетнічних груп могло ставатися прямо або опосередковано, через інші черняхівські групи. Маршрути переміщення частини населення, шлюбні контакти, обмін генами між групами в межах черняхівської культури — усе це потребує подальшого дослідження із залученням нових матеріалів та застосуванням нових методів.

Щодо можливих сарматських біологічних впливів на формування антропологічного складу населення, яке поховане в могильнику Черкаси-Центр, то вони поки що не читаються. Ситуація може змінитися, коли в колекціях з'являться пізньосарматські серії з території України.

На сьогодні гіпотезу про включення до складу черняхівських популяцій представників субстратного населення лісової та лісостепової зони України важко перевірити. Цьому заважає відсутність порівняльного матеріалу, бо в низці хронологічно близьких культур із цих територій був поширений обряд кремації померлих, який не залишає інформації ні для антропологів, які вивчають етнічну антропологію, ні для генетиків.

Наші висновки стосуються виключно матеріалів з інгумацій із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр. Реальна антропологічна картина в могильнику могла бути складнішою. Можливо, вихідці з власне германського середовища та низка місцевих лісостепових груп, наприклад представники київської культури, у складі черняхівських популяцій продовжували надавати перевагу кремації своїх померлих.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Балабанова, М. А. 2020. К вопросу о западных связях сарматского населения по данным антропологии. *Археологія і давня історія України*, 31, с. 452-464.

Бобровська, О. В., Сиволап, М. П. 2003. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі. В: Баран, В. Д. (ред.) *Старожитності І тисячоліття нашої ери з території України*. Київ, с. 33-41.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы: от истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии).* Санкт-Петербург: Издательский дом Ювента.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухи-Миклая: Новая серия,4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Київ: Наукова думка.

Кондукторова, Т. С.1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.).* Москва: Изд-во МГУ.

Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Сымонович, Э. А. *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Куштан, Д. П. 2002. Розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр*. Київ, с. 32.

Куштан, Д. П., Петраускас, О. В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000—2003 рр). В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г.(ред). *Черняхівська культура. Oium*, 1. Київ, с. 178-230.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса.* Lublin: Widawnictwo Universytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры. В: Алексеева, Т. И. (ред). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология.* Ч. 2. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Рудич, Т. О. 1995. Антропологічні матеріали з могильника Черкаси-Центр. В: Соса, П. П. (ред). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 87-91.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр*., с. 388-397.

Рудич, Т. А. 2006. Сарматы в составе черняховской культуры по материалам антропологии). В: Терпиловский, Р. В. (ред). *Готы и Рим*. Бібліотека Vita antiqua. Київ, с. 73-86.

Рудич, Т. А. 2013. Антропологические материалы из розкопок могильника Великая Бугаевка. Приложение 3. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Велика Бугаевка (Археологические источники).* Oium, 2, с. 373-382.

Рудич, Т. О. 2014a. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці. *Археологія*, 3, с. 79-91.

Рудич, Т. О. 2014b. *Населення Середнього Подніпров'я І—ІІ тисячоліття за матеріалами антропології.* Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2021a. Антропологічні матеріали з могильника черняхівської культури біля села Попівка. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 398-407.

Рудич, Т. О. 2021b. Населення черняхівської культури, поховане на могильнику біля с. Велика Бугаївка, за матеріалами краніології. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 293-303.

Сегеда, С. П., Дяченко, В. Д. 1984. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. В: Гудкова, А. В., Фокиев, М. М. *Земледельцы и кочевники в низовья Дуная 1—4 вв. н. э*. Київ: Наукова думка, с. 94-105.

Сиволап, Л. Г., Сиволап, М. П. 1995. Черняхівський могильник Черкаси-Центр. В: Соса, П. П. (ред). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 79-86.

Сиволап, М. П. 2000. Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 р. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр*., с. 141.

Щукин, М. 1984. *На рубеже эр: опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе.* Санкт-Петербург: Фарн.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV — lea e.n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologsczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: Widawnictwo Universytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Piontek, J. 2020. Etnogeneza slowian jako obszar badan interdycyplinarnych — punkt widzenia antropologii fizycznej. В: Потєхіна, І. Д. (ред.). *Історична антропологія та біоархеологія України.* Вип. 2. Від трипілля до козаччини. Київ: ІА НАНУ, с. 92-102.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian.* Monografie Institutu Antropologii UAM, 12. Poznan.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. В: Gudkova, A., Schultze, E. Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archaologie in Eurasien*, 35. Bonn: Habelt-Verlag, s. 145-163.

Надійшла 2.11.2021

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАССЫ-ЦЕНТР (краниологический аспект)

Могильник черняховской культуры Черкассы-Центр исследовался в 1991—2003 гг. Исследователи датируют его основание рубежом III—IV вв. н. э., а завершение его функционирования первыми десятилетиями V в.

Во время раскопок был получен антропологический материал. Черепа этой популяции измерялись и изучались классическими антропологическими методами, а сравнительный анализ проводился методами многомерной статистики (факторный анализ).

Средними характеристиками мужской группы является среднедлинный, узкий мезо-долихокранный череп. Лицо узкое, невысокое, мезогнатное. Горизонтальная профилировка лица на назомалярном уровне находится на грани резкой и умеренной, на зигомаксилярном уровне она является резкой. Орбиты средневысокие по индексу, нос широкий по индексу. Кости носа выступают хорошо.

Средние характеристики признаков данной группы укладываются в размах межгрупповых вариаций серий черняховской культуры.

Группа Черкассы-Центр демонстрирует антропологические связи с сериями из западных и юго-западных регионов черняховской культуры. По результатам статистического анализа она демонстрирует близость к могильникам Будешты, Нагорное, Малаешты, Успенка. При включении в анализ групп вельбарской культуры, серий поздних скифов и сарматов серия из Черкасс оказывается в числе групп, которые демонстрируют довольно большую близость к сериям вельбарской культуры.

Средними характеристиками женской серии является длинная, среднеширокая, высокая черепная коробка, мезокранная по форме. Лицо среднеширокое и средневысокое, ортогнатное. Горизонтальная профилировка лица на назомалярном уровне находится на грани резкой и умеренной, на зигомаксилярном уровне она является резкой. Орбиты средневысокие по индексу, нос среднеширокий. Кости носа выступают средне. Переносье — высокое.

По результатам статистического анализа, женская серия из Черкасс демонстрирует близость к черняховским сериям из могильников Будешты, Малаешты, Чернелив, Холмское. Она также демонстрирует большую близость к отдельным сериям вельбарской культуры, чем к группам поздних скифов и тем более сарматов.

Ключевые слова: культура Черняхов—Синтана-де-Муреш, римское время, антропология, краниология.

Tetiana O. Rudych

DSc in History, Leading Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002- 3396-504X, rudich@iananu.org.ua

THE POPULATION OF THE CHERNIAKHIV CULTURE ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE CHERKASY-CENTRE BURIAL GROUND (craniological aspect)

The burial ground Cherkasy-Centre of the Cherniakhiv culture was investigated in 1991—2003. Researchers date its foundation to the turn of 3rd—4th centuries AD, and the completion of functioning by the first decades of 5th century.

During the excavations, anthropological material was obtained.

The skulls of this population were measured and studied using classical anthropological methods, and comparative analysis was carried out using multivariate statistics (factor analysis).

The male series is characterized by a medium-long, narrow, meso-dolichocranial cranium. The face is narrow, short, mesognatic. Horizontal profiling of the face at the upper level is on the border of sharp and moderate, its profiling at the zygomaxillary level is sharp. Orbits are medium- high by the index; the nose is wide by the index. The bones of the nose protrude well.

The average characteristics of the features of this group fit into the range of inergroup variations in the series of the Cherniakhiv culture.

The Cherkasy-Centre group demonstrates anthropological links with series from the western and south-western regions of the Cherniakhiv culture (Budeşti, Nahorne, Mălăieşti, Uspenka).

When included in the analysis of the groups of the Wielbark culture and the series of the late Scythians and Sarmatians, the series from Cherkasy turns out to be among the groups that demonstrate a somewhat greater closeness to the series of the Wielbark culture.

The average characteristics of the female series is a long, medium wide, high cranium, mesocranial in shape. The face is medium-wide and medium-high, it is orthognathic. Horizontal profiling of the face at the upper level is on the border of sharp and moderate, its profiling at the zygomaxillary level is sharp. The orbits are medium-high in terms of the index, the nose is medium-wide. The bones of the nose protrude mediumly. The nose bridge is high.

According to the results of statistical analysis, the female series from Cherkasy demonstrates closeness of the Cherniakhiv series from the burial grounds of Budeşti, Mălăieşti, Cherneliv, Kholmske. The series also shows a greater affinity to individual series of the Wielbark culture than to the groups of the late Scythians and, all the more, the Sarmatians.

K e y w o r d s: Cherniakhiv-Sântana de Mureş culture, Roman time, anthropology, craniology.

References

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Balabanova, M. A. 2020. Discussing the Western Connections of the Sarmatian Population according to Anthropology Data. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, p. 452-464. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.33

Bobrovska, O. V., Syvolap, M. P. 2003. Pokhovannia cherniakhivskoi kultury z pidviskamy-'koshykamy' na Seredniomu Dnipri. In: Baran, V. D. (ed.) *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery z terytorii Ukrainy*. Kyiv, p. 33-41.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechiia*. Moskva: Nauka.

Volfram, H. 2003. *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Izdatelskii dom Yuventa.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Mikluhi-Maklaia: Novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Konduktorova, T. S. 1958 Paleoantropologicheskii material iz mogilnika polei pogrebalnykh urn Khersonskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 69-79.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiia drevnego naseleniia Ukrainy (1 tys. do n. e. - serediny 1 tys. n. e.)*. Moskva: Izd-vo MGU.

Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich, E. A. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 163-204.

Kushtan, D. P. 2002. Rozkopky mohylnyka cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr u 2000 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr*. Kyiv, p. 32.

Kushtan, D. P., Petrauskas, O. V. Mohylnyk cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr (za materialamy rozkopok 2000-2003 rr.). In: Petrauskas, O. V., Shyshkin, R. H. (ed.). *Cherniakhivska kultura. Oium*, 1. Kyiv, p. 178-230.

Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura*. Problema etnosa. Lublin: Widawnictwo Universytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Pokas, P. M. 2000. Novyie antropologicheskie materialy k probleme differentsiatsii cherniakhovskoi kultury. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremennosti*. Antropologiia, Part 2. Moskva: Staryi Sad, p. 260-273.

Rudych, T. O.1995. Antropolohichni materialy z mohylnyka Cherkasy-Tsentr. In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, p. 87-91.

Rudych, T. O. 2004. Antropolohichnyi sklad naselennia cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2002-2003 rr.* Kyiv, p. 388-397.

Rudych, T. A. 2006. Sarmaty v sostave cherniakhovskoi kultury (po materialam antropologii). In: Terpilovskyi, R. V.(ed.). *Goty i Rim.* Biblioteka Vita antique. Kyiv, p. 73-86.

Rudych, T. A. 2013. Antropologicheskie materialy iz rozkopok mogilnika Velikaia Bugaevka. Prilozhenie 3. In: Petrauskas, O. V., Shyshkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velika Bugaevka (Arkheologicheskie istochniki).* Oium 2, p. 373-382.

Rudych, T. O. 2014a. Anthropological Material from Lisovi Hrynivtsi, a Chernyakhivska Culture Burial Ground. *Arheologia*, 3, p. 79-91.

Rudych, T. O. 2014b *Naselennia Serednoho Podniprovia 1-2 tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU.

Rudych, T. O. 2021a. Anthropological Materials of the Chernyakhiv Culture's Cemetery near Village Popivka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, p. 398-407. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.28

Rudych, T. O. 2021b. The Population of Chernyakhiv Culture, which is Buried in the Cemetery near the Village of Velyka Bugaivka, according to Craniology. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), p. 293-303. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.19

Segeda, S. P., Diachenko, V. D. 1984. Antropologicheskii material iz cherniakhovskogo mogilnika u s. Kholmskoe. In: Gudkova, A. V., Fokiev, M. M. *Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia 1-4 vv. n. e*. Kyiv: Naukova dumka, p. 94-105.

Syvolap, L. H., Syvolap, M. P. 1995. Cherniakhivskyi mohylnyk Cherkasy-Tsentr. In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, p. 79-86.

Syvolap, M. P. 2000. Rozkopky mohylnyka Cherkasy-Tsentr v 1994 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* 1994-1996 rr., p. 141.

Shchukin, M. 1984. *Na rubezhe er: opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV - lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, p. 281-285.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: Widawnictwo Universytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Piontek, J. 2020. Etnogeneza slowian jako obszar badan interdycyplinarnych - punkt widzenia antropologii fizycznej. In: Potekhina, I. D. (ed.) *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2. Vid trypillia do kozachchyny. Kyiv: IA NANU, p. 92-102.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian.* Monografie Institutu Antropologii UAM, 12. Poznan.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. B: Gudkova, A., Schultze, E. Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archaologie in Eurasien*, 35. Bonn: Habelt-Verlag, S. 145-163.

УДК 904.25(477.54)”654“-035.56 https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.101

© **В. С. Аксьонов* 2022**

МУШЛІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ВБРАННЯ НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка)

У статті розглянуто знахідки мушель та виробів зі стулок раковин річкових молюсків, виявлені у складі прикрас та елементів одягу в похованнях біртуального могильника салтівської культури біля с. Червона Гірка. Проаналізовано варіанти їх використання у вбранні представників тюрко-угорського етнічного компоненту салтівського населення басейну Сіверського Дінця.

К л ю ч о в і с л о в а: могильник Червона Гірка, салтівська культура, прикраси, мушлі, пряжки-гудзики, Cypraea moneta, Unio pictorum, Anodonta.

За свідченням етнографічних джерел, у традиційних суспільствах, до яких слід відносити і представників лісостепового варіанту салтівської культури, кожний елемент вбрання був наділений певним змістом. Так, будь-які прикраси, крім функціонального призначення (прикрашати людину), здійснювати маркування статі та соціально-вікового статусу людини (Клюева, Михайлова 1988, с. 125). Тому особливу увагу привертають прикраси, виготовлені з таких природних матеріалів, як мушлі річкових та морських молюсків. Знахідки подібних прикрас на пам’ятках представників праболгарського населення лісостепового варіанту салтівської культури доволі нечисленні (Аксенов 2017, рис. 12: 10), на відміну від поховань середньовічного аланського населення регіону (Аксенов 2015, табл., рис. 1; Плетнева 1989, рис. 56). До того ж, незважаючи на більше ніж 120-річний термін вивчення салтівських пам’яток у басейні Сіверського Дінця, могильників, досліджених значною площею, не так і багато. Одним із таких некрополів є біритуальний могильник біля с. Червона Гірка (Балаклійського, а за сучасним адміністративним поділом Ізюмського р-ну Харківської обл.).

Могильник біля с. Червона Гірка виявили восени 1983 р. будівельники під час робіт на ділянці, що була відведена під колективні садки для працівників Шебелинського АТП. У 1984 р. на могильнику працювала експедиція під керівництвом А. В. Криганова (Крыганов 1985, с. 4-7), який на той момент був аспірантом кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Подальші роботи на могильнику (щорічно, до 1994 р.) здійснювала середньовічна експедиція Харківського держуніверситету вже під керівництвом д. і. н. В. К. Міхеєва. За цей час на могильнику було досліджено 310 поховань. У 2001 р. невеликі за обсягом рятувальні роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею на чолі з автором статті та за участю співробітників Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті під керівництвом к. і. н. В. В. Скирди. Під час цих робіт було досліджено два поховання за обрядом інгумації (311, 312) (Аксенов 2002, рис. 1: 15, 16).

У 2019 р. незначні роботи на могильнику Червона Гірка здійснила експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди, під час яких було розкопано одне кремаційне поховання салтівської культури (313) (Скирда, Іськов 2020, с. 14-16).

У матеріалах могильника Червона Гірка елементи костюму з мушель представлені в дев’яти похованнях — семи інгумаціях (53, 180, 185, 191, 195, 309, 311) та одній кремації (176). У зазначених поховальних комплексах прикраси були виготовлені з молюсків *Cypraea moneta* (похов. 53, 176, 180, 191, 195, 311) та зі стулок мушель річкових молюсків (*Unio pictorum* або *Anodonta*) (похов. 53, 185, 309), як засвідчив головний дослідник могильника В. К. Міхеєв (Михеев 1987, с. 6).

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, *aksyonovviktor@gmail.com*

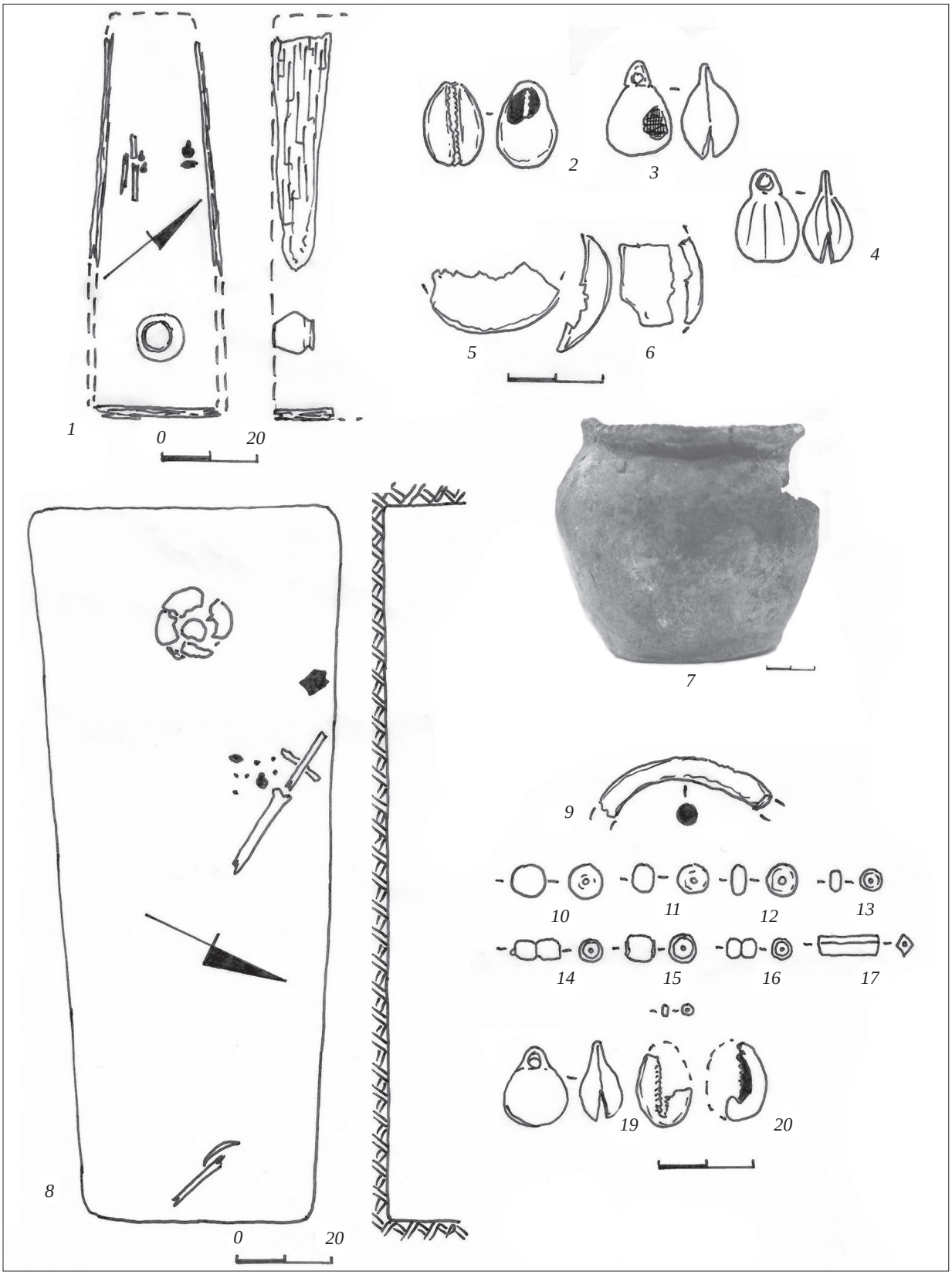

Рис. 1. Поховання могильника Червона Гірка з підвісками з мушель *Cypraea moneta*: *1* — план поховання 180; *2* — мушля *Cypraea moneta*; *3—7* — інвентар поховання 180; *8* — план поховання 195; *9—18* — інвентар поховання 195; *19, 20* — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 1. Burials of the Chervona Hirka burial ground with pendants made of *Cypraea moneta* shells: *1* — plan of the burial No. 180; *2* — *Cypraea moneta* shell; *3—7* — inventory of the burial No. 180; *8* — plan of the burial No. 195; *9—18* — inventory of the burial No. 195; *19, 20* — *Cypraea moneta* shell

Мушлі молюска *Cypraea moneta* більш характерні для поховань дітей та підлітків, де вони представлені винятково поодинокими екземплярами (похов. 53, 180, 185, 191, 195). У похованнях дорослих жінок підвіски з *Cypraea moneta* чисельніші: 5 у похованні 311 та 15 у похованні 176. Розташування їх на кістяках небіжчиків свідчить про те, що вони могли нашиватися на одяг, прикрашати торбинки, що їх підвішували на поясі, або входити до складу прикрас, які знімалися. Так, у похованні 180 мушля *Cypraea moneta* (рис. 1: 2) разом із трьома бронзовими литими бубонцями та фрагментами ще одного штампованого бронзового бубонця (рис. 1: 3—6) виявили на ділянці грудної клітки дитини (рис. 1: 1), імовірно, прикрашали передню частину її одягу.

У похованні 53 *Cypraea moneta* (рис. 2: 15) була знайдена біля ліктьового суглоба правої руки дитини (рис. 2: 1) разом із трьома бронзовими бубонцями, кількома намистинами золотистого кольору (рис. 2: 3, 7). Біля ліктьового суглоба лівої руки дитини лежали два бронзових бубонця (рис. 3: 8), намистина з поліхромного скла (рис. 2: 11), бронзові дротяні пронизки (рис. 2: 6) та невелика пряжка-ґудзик зі стулки мушлі річкового молюска (рис. 2: 10). У цьому випадку ми маємо набір предметів, які, імовірно, прикрашали волосся, сплетене в коси. Бубонці, намистини та мушлі були прикріплені до оздоблених бронзовими дротяними пронизками шкіряних мотузок, які й були вплетені у коси.

У небіжчика з поховання 191 мушля (рис. 3: 11) лежала біля поясу (рис. 3: 1) разом із бронзовими пронизками та п'ятьма литими бубонцями (рис. 3: 4, 9, 10). Поряд із ними зарисовано залізний черешковий ніж (рис. 3: 6). Імовірно, ця мушля разом із принизками та бубонцями прикрашала торбинку, розташовану на поясі дитини. Таку саму функцію виконувала *Cypraea moneta* (рис. 2: 32), що походить з поховання № 185. Вона разом із залишками якогось дерев'яного виробу, оздобленого бронзовими платівками, скляним намистом (рис. 2: 19—24), бронзовими дротяними пронизками спіралеподібної форми, коповушкою (рис. 2: 29) та бронзовими литими бубонцями (рис. 2: 30, 31), була розташована біля поясу небіжчика (рис. 2: 17). Цікаво, що в цьому похованні торбинка була додатково прикрашена ще трьома пласкими круглими пряжками-ґудзиками, виготовленими зі стулок річкового молюска (лат. *Unio*) (рис. 2: 33, 34). Саме такі пряжки-ґудзики зі стулок мушель молюсків у кількості від однієї до трьох є доволі частою знахідкою при кістяках дітей та жінок у катакомбних похованнях представників аланського етносу салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Аксенов 2015, с. 66-67, табл.). При цьому дітлахів супроводжували невеликі за розміром диски перламутрового кольору (Аксенов 2001, рис. 4: 29; 2015, рис. 1: 1), тоді як з поховань дівчат та жінок походять пряжки-ґудзики переважно білого (молочного) кольору та більших розмірів (Аксенов 2015, рис. 1: 3—10).

Торбинка, яка знаходилася на поясі у жінки з поховання 311 (рис. 4: 1), також була прикрашена п'ятьма мушлями *Cypraea moneta* (рис. 4: 19), трьома бронзовими литими бубонцями (рис. 4: 8), бронзовими дротяними пронизками (рис. 4: 11). Мабуть, до торбинки також належала мотузка, на кінці якої прикріплена підвіска-амулет у вигляді звернутих донизу рогів бика разом із ворворкою у вигляді порожнистої кульки (рис. 4: 15, 16). Усередині торбинки містилися такі предмети: бронзовий перстень (рис. 4: 5), бронзова коповушка з ручкою у вигляді голови барана (рис. 4: 18), скляні та сердолікові намистини (рис. 4: 20—25, 27).

У кремаційному похованні 176 (рис. 5: 1, 2) разом із фрагментами золотих сережок (рис. 5: 10, 10а), трьома золотими бляшками-нашивками (рис. 5: 3) були 15 мушель *Cypraea moneta*, які мали отвір для підвішування (рис. 5: 9). Наявність серед інвентарю цього поховання скляного намиста (рис. 5: 6—8) дозволяє припустити, що скляні намистини разом із мушлями складали один комплект, який прикрашав груди померлої жінки (рис. 5: 15).

Розташування *Cypraea moneta* в похованні 195 не дозволяє впевнено визначити, складовою якої з прикрас вбрання є ця підвіска (рис. 1: 8, 19, 20). Однак той факт, що поряд із мушлею лежали дві намистини, кілька бісерин та бронзовий литий бубонець (рис. 1: 10—14, 18), дає змогу припустити, що всі вони могли прикрашати волосся померлої людини, тобто бути частиною накісника.

Найціннішу інформацію про використання підвісок зі стулок мушель річкових молюсків надає поховання 309, яке належало дитині віком від одного до трьох-чотирьох років (рис. 6: 1). У цьому похованні виявлено прикраси голови, волосся, шиї та грудної клітки небіжчика, які розташовувалися на відповідних місцях.

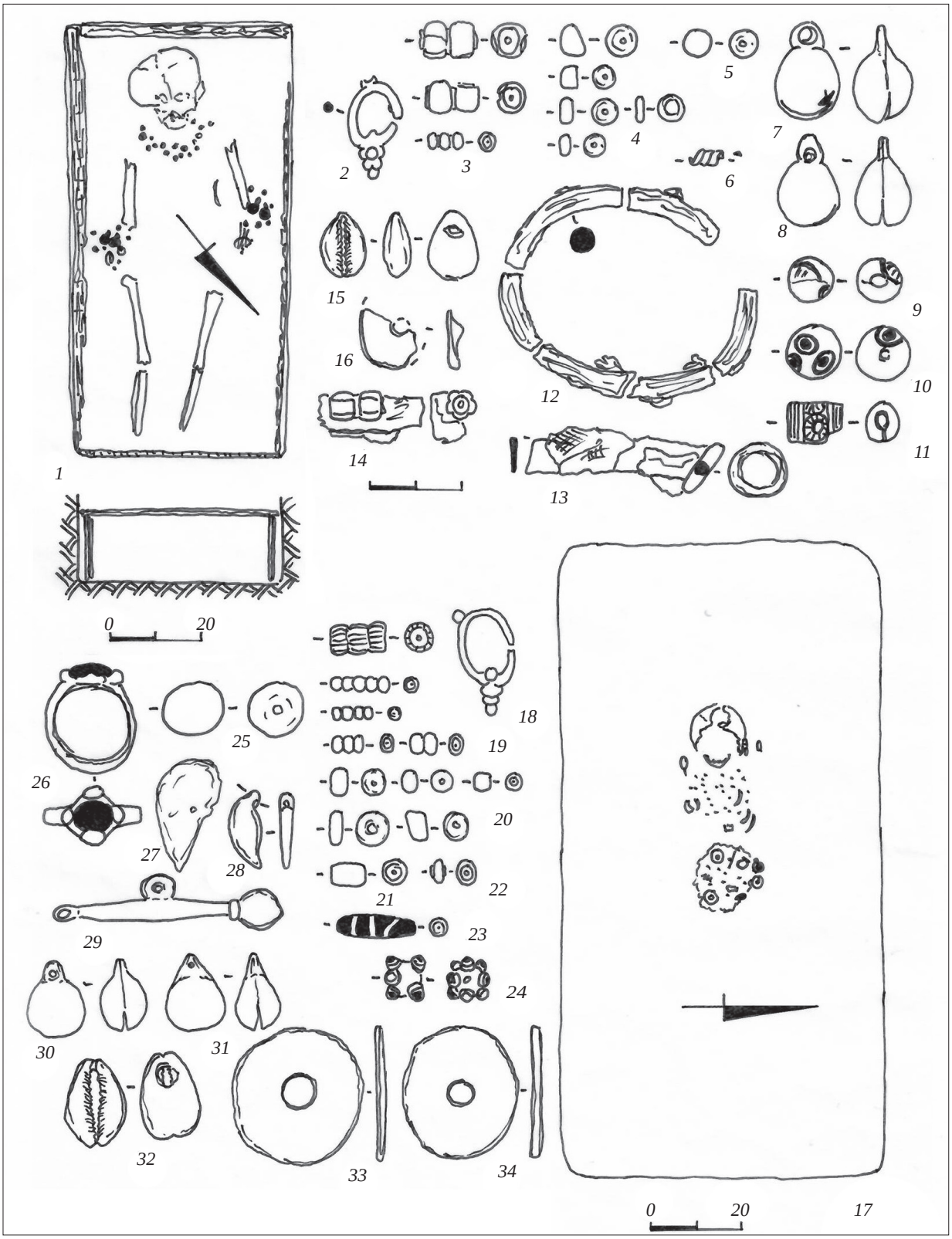

Рис. 2. Поховання могильника Червона Гірка з підвісками з мушель *Cypraea moneta: 1* — план поховання 53; *2—14* — інвентар поховання 53; *15* — мушля *Cypraea moneta*; *16* — пряжка-гудзик зі стінки мушлі річкового молюска; *17* — план поховання 185; *18—31* — інвентар поховання 185; *32* — мушля *Cypraea moneta*; *33, 34* — пряжка-гудзик зі стінки мушлі річкового молюску

Fig. 2. Burials of the Chervona Hirka burial ground with pendants made of river mollusk shells: *1* — plan of the burial No. 53; *2—14* — inventory of the burial No. 53; *15* — *Cypraea moneta* shell; *16* — button-shaped buckle with pendants of river mollusk shells; *17* — plan of the burial 185; *18—31* — inventory of the burial No. 185; *32* — *Cypraea moneta* shell; *33, 34* — button-shaped buckle with pendants of river mollusk shells

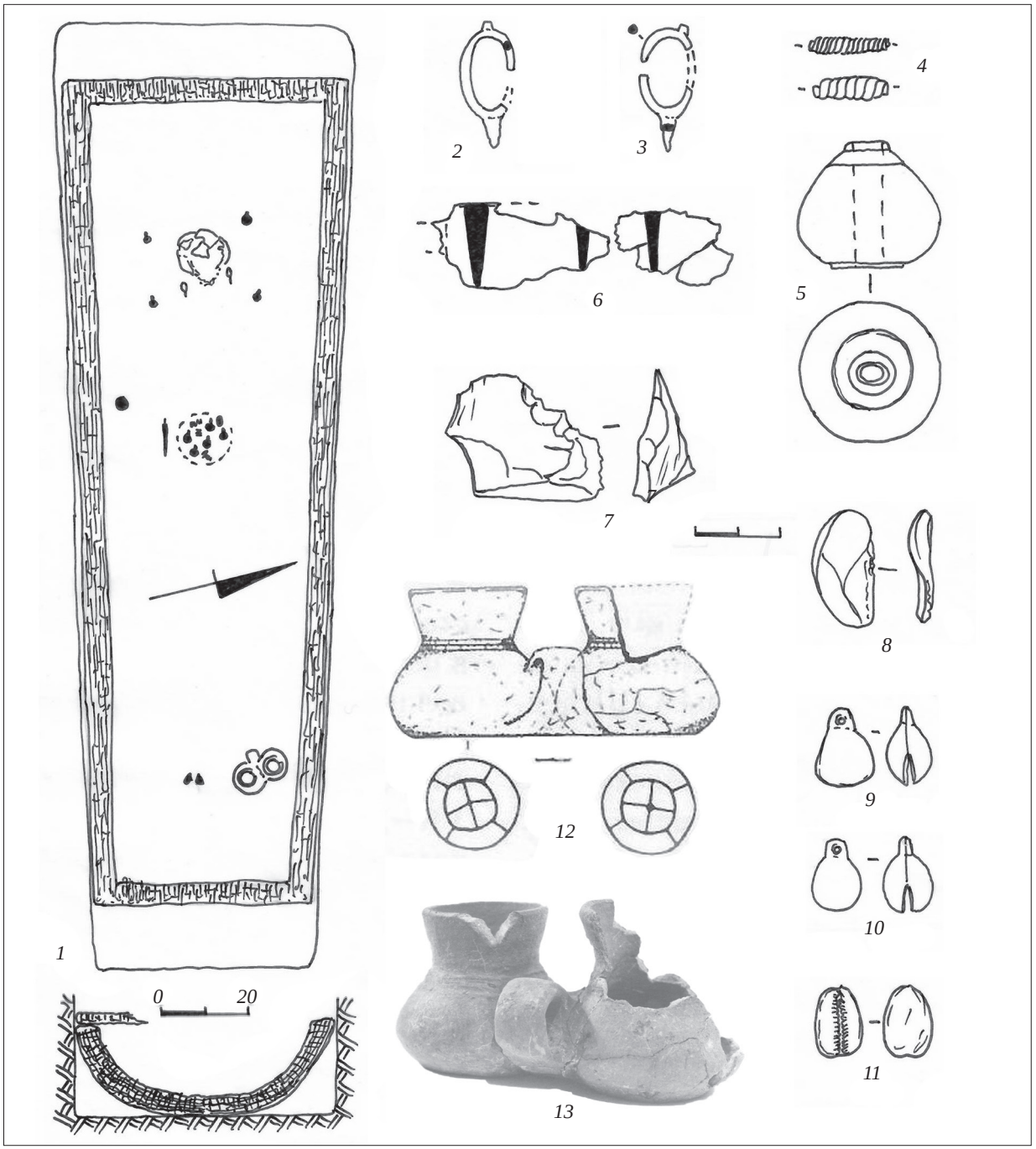

Рис. 3. Поховання 191 з підвіскою із мушлі *Cypraea moneta*: *1* — план поховання; *2—10, 12, 13* — інвентар поховання; *11* — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 3. Burial No. 191 with a pendant made of *Cypraea moneta* shell: *1* — burial plan; *2—10, 12, 13* — burial inventory; *11* — *Cypraea moneta* shell

Так, на голову дитини була вдягнена шапочка, до якої були пришиті три підвіски, виготовлені зі стулок мушлі (рис. 6: 23—25). Дві з них знайдено біля скронь, одну підвіску — на маківці (рис. 7: 2). Комір одягу дитини біля шиї був оздоблений монохромними намистинами та бісером (рис. 6: 8—16). На це вказує знайдений біля лівого плеча небіжчика бронзовий ґудзик (рис. 6: 7), на який була застібнута сорочка, що, ймовірно, мала горловини округлої форми. Інші деталі одягу розташовувалися на ділянці грудної клітки дитини (рис. 7: 1). За їх розташуванням можна припустити, що частина з них була нашита на одяг, тоді як інша частина — прикрашала волосся похованої дитини. Так, чотири підвіски зі стулок мушель (рис. 6: 26—29) прикрашали одяг небіжчика в районі грудної клітки (рис. 7: 3).

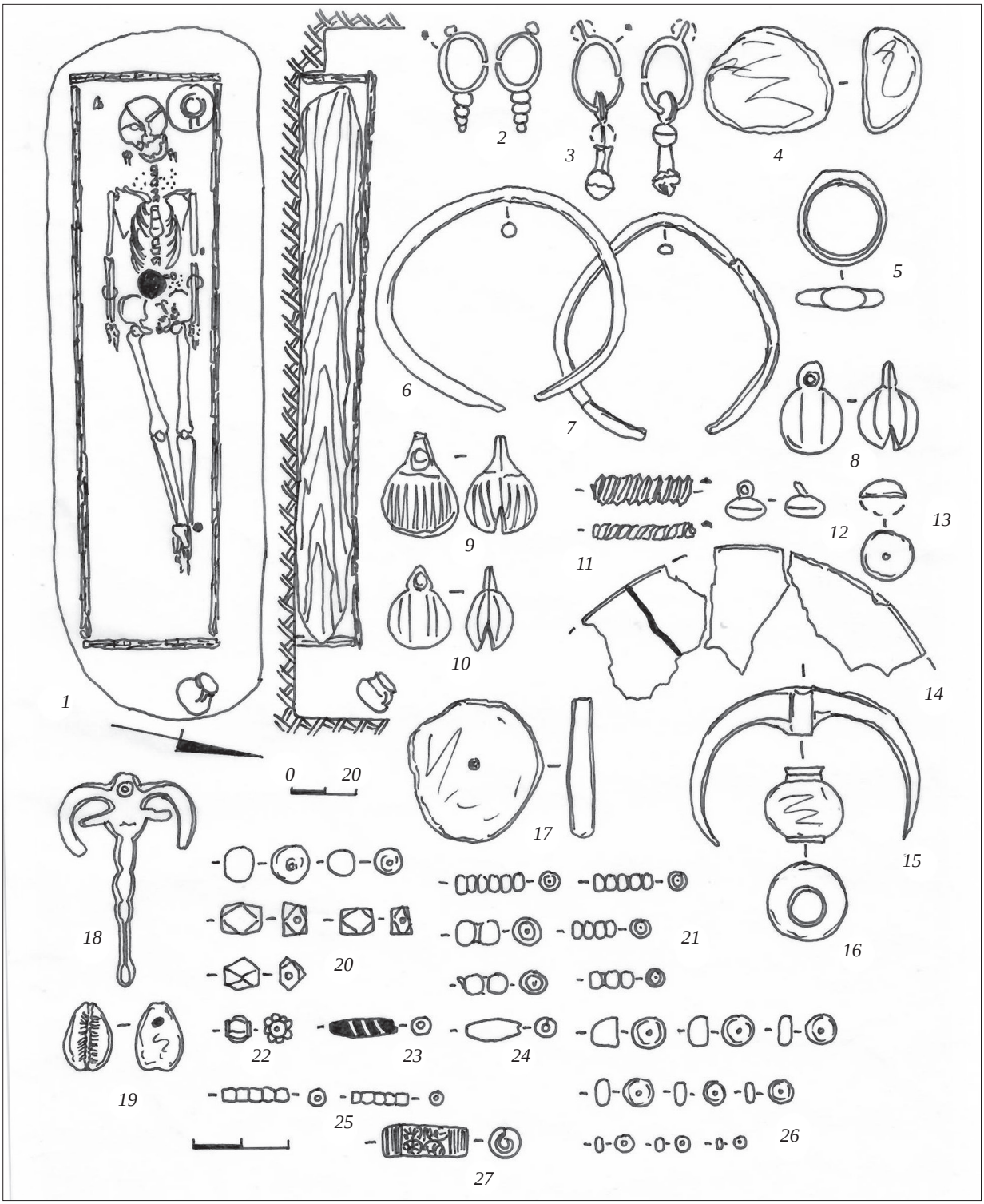

Рис. 4. Поховання 311 з підвісками із мушель *Cypraea moneta: 1* — план поховання; *2—18, 20—27* — інвентар поховання; *19* — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 4. Burial No. 311 with a pendant made of *Cypraea moneta* shells: *1* — burial plan; *2—18, 20—27* — burial inventory; *19* — *Cypraea moneta* shell

Волосся дитини, ймовірно, було зібране в коси, у які вплетено різні прикраси (рис. 7: 4). Так, ліва коса була прикрашена мотузками із бронзовими дротяними пронизками спіралеподібної форми та бронзовим литим бубонцем на кінці (рис. 6: 3, 4). У праву косу був вплетений мотузок із нанизаними на нього скляними поліхромними намистинами, бронзовими дротяними пронизками, який закінчувався підвішеними до нього бронзовими бубонцями (рис. 6: 5, 6, 17—21).

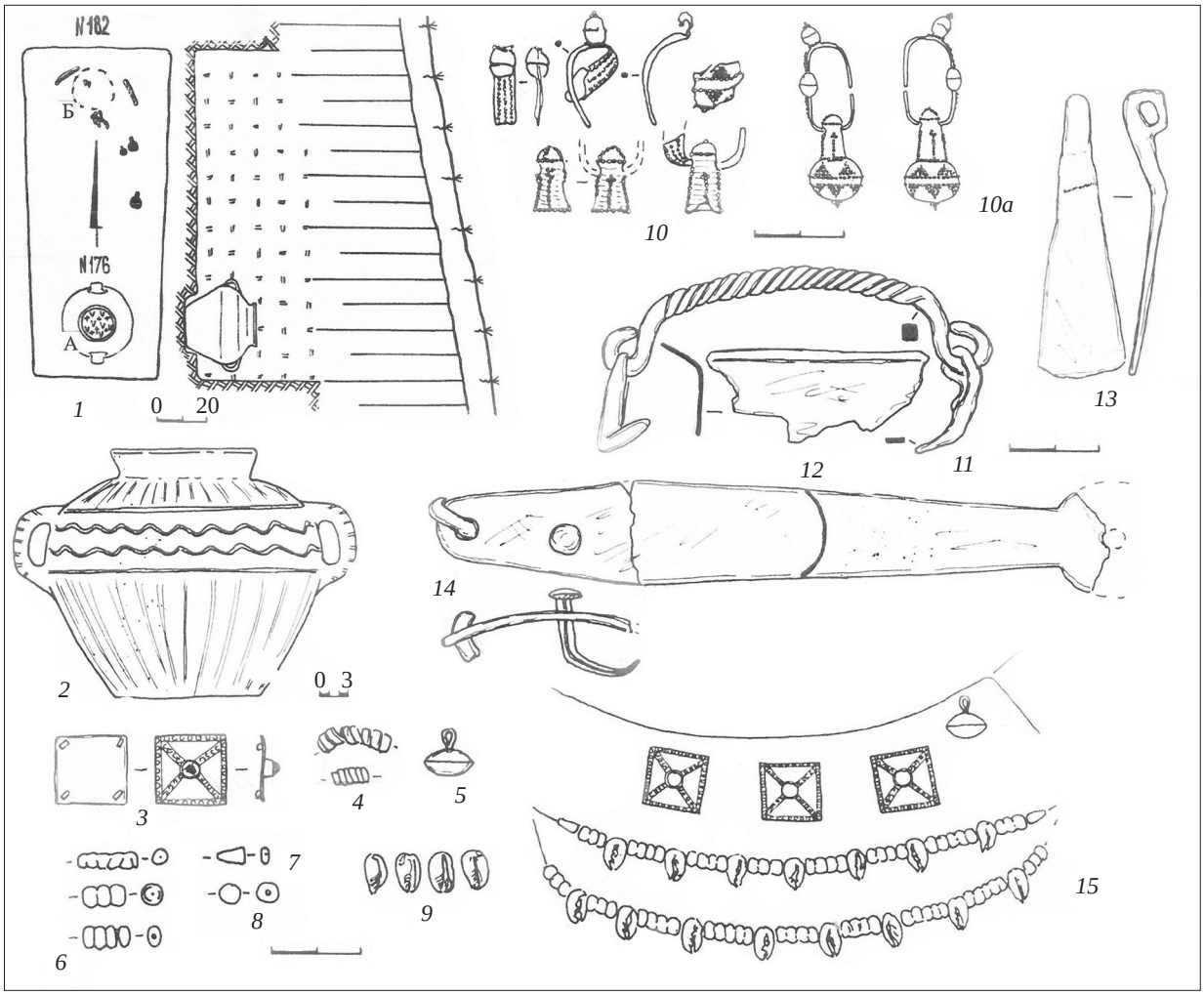

Рис. 5. Поховання 176 з підвісками з мушель *Cypraea moneta: 1* — план поховання; *2* — поховальна урна; *3—8, 10—14* — інвентар поховання; *9* — мушлі *Cypraea moneta; 15* — реконструкція прикрас коміра одягу похованої жінки

Fig. 5. Burial No. 176 with a pendant made of *Cypraea moneta* shells: *1* — burial plan; *2* — burial urn; *3—8, 10—14* — burial inventory; *9* — *Cypraea moneta* shells; *15* — reconstruction of the decoration of the collar of the buried woman's clothes

Традиція прикрашати коси дітлахів намистинами та різноманітними привісками, які виконували роль амулетів-оберегів, відома у багатьох народів світу (Крыласова 2001, рис. 1—6, 9; Широкова 2002, с. 85). Доповнювала вбрання дитини туалетна скринька на бронзовому ланцюжку (рис. 6, 22), яка, мабуть, або була підвішена до поясу небіжчика, або прикріплена до однієї з кіс дитини (рис. 7: 4).

Таким чином, у зазначених похованнях представлено підвіски з раковин *Cypraea moneta*, підвіски-нашивки зі стулок мушель річкових молюсків (похов. 309) і т. зв. пряжки-ґудзики круглої форми з центральним наскрізним отвором зі стулок річкових молюсків (53, 185). Усі вони виконували роль амулетів-оберегів, як це було зафіксовано й у інших народів (Абрамзон 1949, с. 126; Столба 2009, с. 118). Зв'язок мушель із водною стихією, їхня форма та колір (білий, перламутровий) указують на те, що вони є уособленням Великої Богині — матері/прародительки всього живого. Мушля — один зі стійких жіночих символів (мушля, де живе слимак, називається «матиця», тобто «мати») (Даль 1995, с. 308). Таким чином, мушля у багатьох народів символізує жіночий початок, ідею родючості та одночасно осмислюється як образ покровительки дітонародження й власне дітей (Тохтабаева 1991, с. 94; Щепанская 1999, с. 172).

Білий/перламутровий колір цих прикрас також невипадковий. Якщо жовтий колір у багатьох народів світу ототожнюється з сонцем, то білий/перламутровий колір є символом богині, яка пов'язана з Місяцем, а сам перламутр містить частинку місячного сяйва (Тохтабаева 1991, с. 92). Речі, пов'язані з культом Місяця, у багатьох народів повинні були охороняти спокій дітей уночі (Иванов 1977, с. 85) та забезпе-

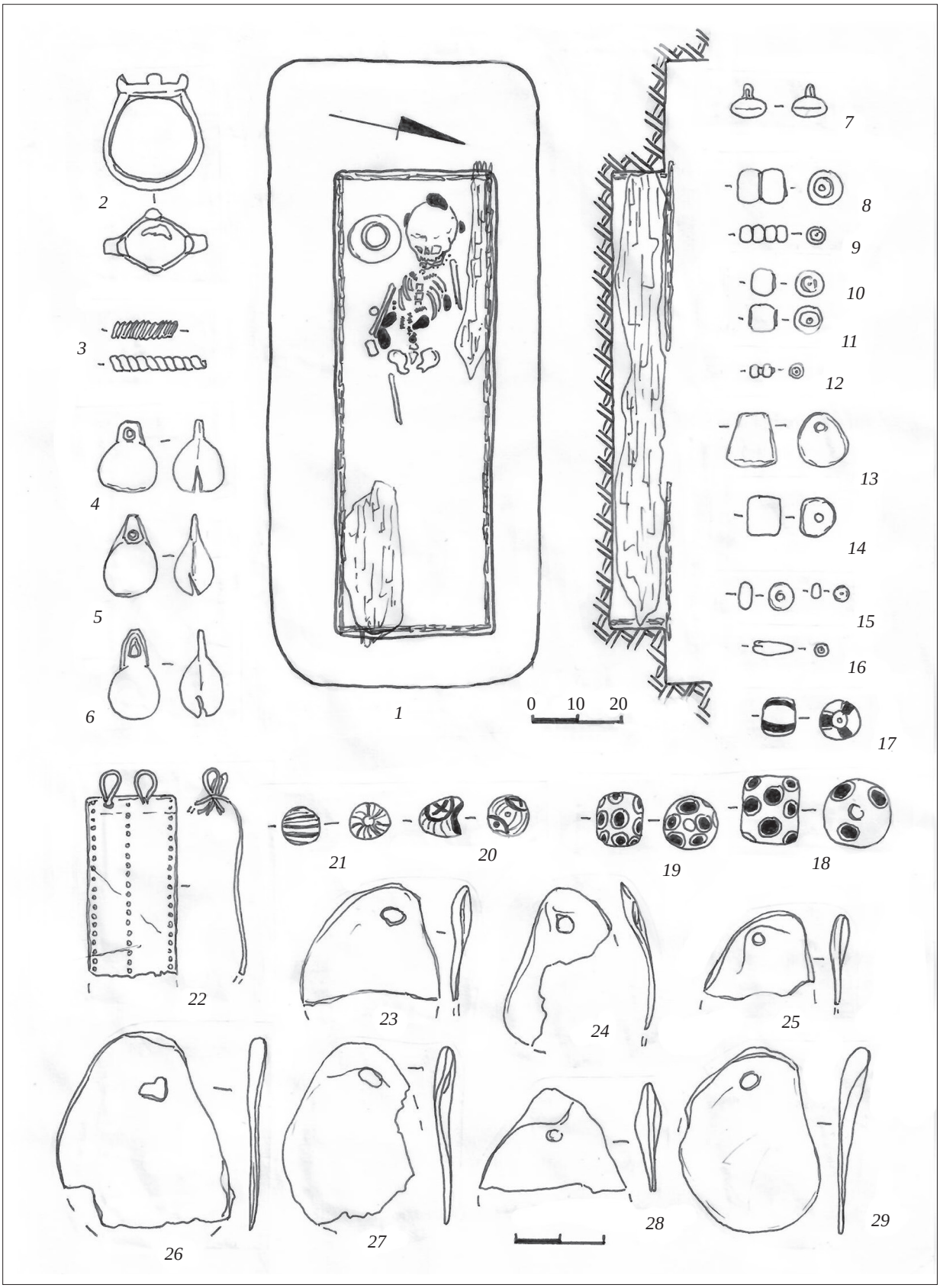

Рис. 6. Поховання 309 з підвісками зі стулок річкових молюсків: *1* — план поховання; *2—22* — інвентар поховання; *23—29* — підвіски зі стулок мушель річкових молюсків

Fig. 6. Burial No. 309 with pendants made of river mollusk shells: *1* — burial plan; *2—22* — burial inventory; *23—29* — pendants of river mollusks shell

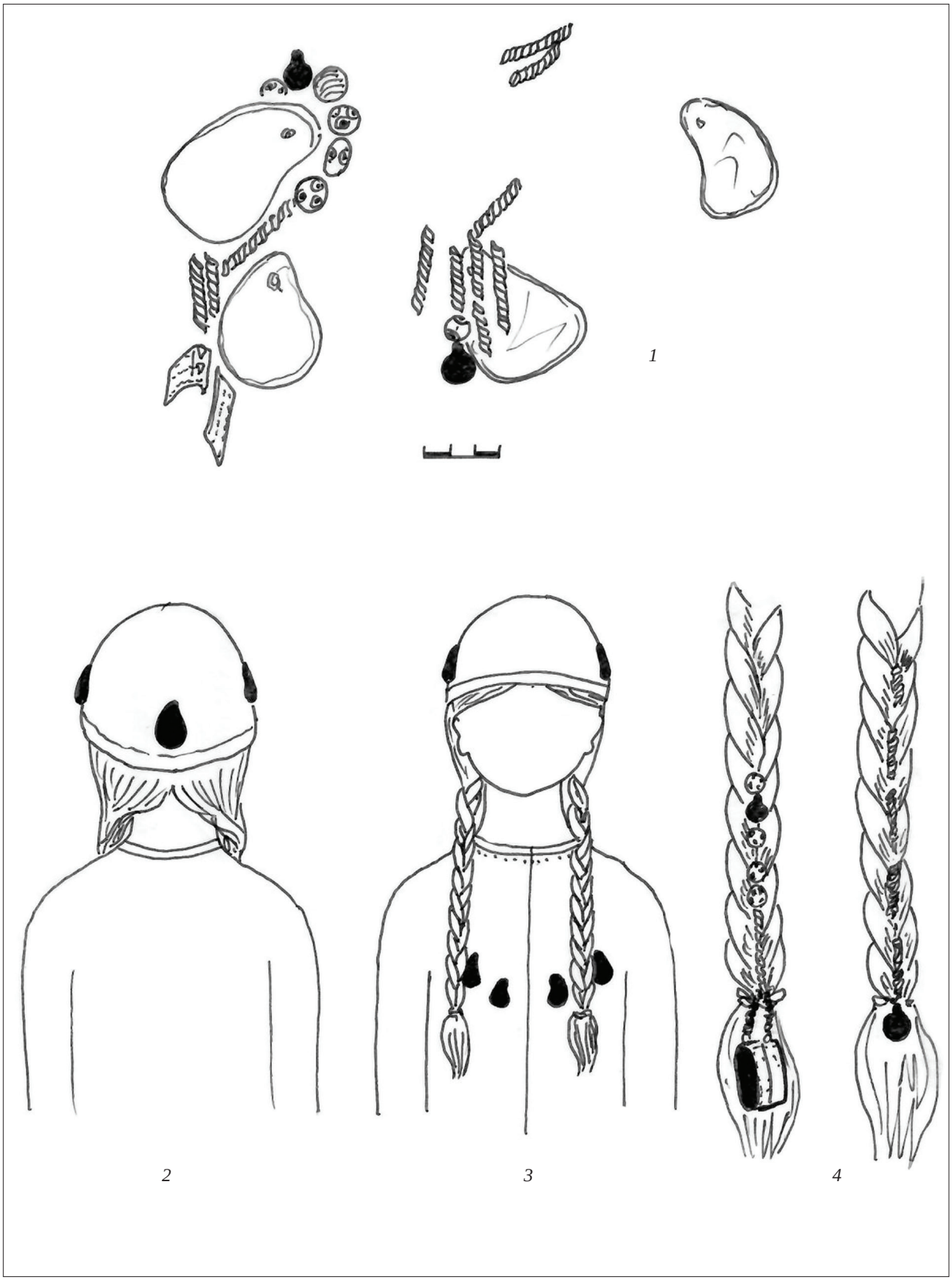

Рис. 7. Прикраси одягу дитини з поховання 309: *1* — розташування речей на ділянці грудної клітки; *2* — реконструкція розташування підвісок із мушель на головному уборі; *3* — реконструкція розташування підвісок із мушель на одязі; *4* — реконструкція розташування прикрас на коса

Fig. 7. Decorations of the child's clothes from the burial No. 309: *1* — location of things in the chest area of the buried child; *2* — reconstruction of the shell pendants location on the child's headwear; *3* — reconstruction of the shell pendants location on the child's clothes; *4* — reconstruction of the jewelry location on the braids of the child

чувати благоденство сім'ї (Борозна 1975, с. 290; Тохтабаева 1991, с. 92). У тюркомовних народів білий/перламутровий колір виступав атрибутом богині Умай, яка вважалася «духовною» матір'ю усіх дітей, що жили на землі, хранителькою дитячих душ (Бутанаев 1984, с. 104). Саме тому срібними монетами, бляшками, мушлями, зокрема і *Cypraea moneta*, та ґудзиками перламутрового кольору прикрашали головний убір (хустку, шапку, стрічку на голову) дівчат і молодих жінок (Борозна 1975, с. 288; Бутанаев 1996, с. 95-96; Студенецкая 1989, с. 59; Снесарев 1969, с. 38; Широкова 2002, с. 85). Вони повинні були захистити дитину від «лихого ока» (Столба 2009, с. 118; Чурсин 1929, с. 23) та доручали її заступництву Великої Богині, символом якої були.

Мушлі доволі часто входили до складу прикрас, які вплітalися в коси. Цей тип прикрас, як свідчать матеріали етнографії, переважно характерний для вбрання дівчаток і молодих дівчат, які ще не одружилися. Так, у дівчаток народів Амуру, Середньої Азії, хакасів, тувинців та ін. найпоширенішою прикрасою для заплетених кіс були мушлі *Cypraea moneta* (Борозна 1975, с. 288; Клюева, Михайлова 1988, с. 115, 118, 120, рис. 9б, 10а, 10б, 11). Прикраси з мушель у вигляді диску з центральним наскрізним отвором оздоблювали коси дівчаток з 5—6 років у тувинців, теленгирів (Дьяконова 1988, с. 169). У тюркських народів Сибіру молоді дівчата на коси прив'язували прикрасу («тана поос», «чач пууш»), до складу якої входило від 3 до 9 блях або ґудзиків перламутрового кольору (Бутанаев 2006, с. 568; Клюева, Михайлова 1988, рис. 9а, с. 120, 123).

За етнографічними матеріалами, вплетені у коси мушлі повинні були позитивно вплинути на репродуктивну функцію цієї групи населення та забезпечити здоров'я майбутніх дітей. У ранньому середньовіччі (VIII—IX ст.) у жіночої частини населення Північного Кавказу раковини *Cypraea moneta* були доволі популярними. Великі зразки носили як самостійний амулет, тоді як невеликі за розміром мушлі були обов'язковим компонентом намист (Иерусалимская 2012, с. 61, илл. 33, 43). У кавказькій етнографічній традиції мушлі *Cypraea moneta* були пов'язані з лікувальною та профілактичною магіями, тому їх прикріпляли до хворого місця, підвішували на шию, під пахву або до колиски (Иерусалимская 2012, с. 60, 329).

Диски з мушлі та самі мушлі в багатьох народів входили як до складу нагрудних прикрас (Доде 2001, с. 28, рис. 22, 4; Чвырь 1977, с. 29, рис. 12), так і просто пришивалися до одягу на груди (Тудоякова, рис. 5). До XX ст. у хакасів у весільному вбранні нареченої був особливий нагрудник «пого», на лицьовій стороні якого були пришиті ґудзики перламутрового кольору (Бутанаев 2006, с. 565; Федорова 2006, с. 153, рис. 23), які символізували богиню Умай, що від неї залежало народження майбутніх дітей та благополуччя всієї родини (Бутанаев 1996, с. 100-101). Ці нашивки та ґудзики з мушель здійснювали магічний захист такої важливої частини тіла дівчини, молодої жінки та жінки-матері, як груди. Зазначена прикраса у вбранні народів Сибіру має глибоке коріння; вона трапляється вже в комплексах раннього залізного віку. У народів Північного Кавказу VIII—IX ст. великі диски з мушель молюсків застосовували як завершення намист (Доде 2001, с. 28, рис. 22, 4; Иерусалимская 2012, илл. 33), де вони виконували роль «етнічно нейтрального» оберега, як власне й саме намисто (Иерусалимская 2012, с. 61, 317).

Не повинна дивувати наявність мушель та дисків з їхніх стулок біля поясу небіжчиків, де вони поєднуються з комплектами амулетів, туалетною скринькою, коповушкою, ножем та іншими дрібними речами. Така ситуація зафіксована і в катакомбних похованнях аланського населення Верхньо-Салтівського могильника (кат. № 11, 38, 43, 50) (Аксенов 2015, табл.). Мушлі та диски зі стулок не тільки прикрашали торбинку з жіночим приладдям, а, ймовірно, як символ Великої Богині, виступали наочним маркером належності до групи заміжніх жінок, які мають дітей (Аксенов 2015, с. 75). Відомо, що в окремих народів існував звичай підвішувати до поясу певні предмети-символи, за кількістю та формою яких можна було визначити не тільки кількість дітей у конкретної жінки, а й їхню стать (Каруновская 1927, с. 25, рис. 2; Потапов 1951, с. 43, рис. 36, 37). У контексті цього, мабуть, слід розглядати наявність п'яти мушель *Cypraea moneta* на поясі дорослої жінки з поховання 311 могильника Червона Гірка.

У цілому ж набори власних прикрас із зазначених поховань дітей та жінок могильника Червона Гірка був спрямований на забезпечення всеосяжної безпеки конкретної людини від впливу потойбічних сил. Так, скляні намистини з різнокольоровими вічками у багатьох народів сві-

ту вважалися найдієвішим оберегом від «лихого/поганого ока» (Абрамзон 1949, с. 126; Борозна 1975, с. 289; Столба 2009, с. 113; Тохтабаева 1991, с. 91). Намистини з різнокольоровими смугами повинні були принести багатство (Борозна 1975, с. 289). Намисто жовтого кольору у деяких народів мало захистити від жовтяниці, а блакитного/синього кольору — від кашлюку (Широкова 2002, с. 85). Натомість намистини білого кольору (роговик, крейда) повинні були залучити/привабити добро (Тохтабаева 1991, с. 94).

Як свідчать етнографічні матеріали, кількість та різноманіття амулетів-оберегів у костюмі людини, а особливо дитини, безпосередньо залежало від стану її здоров'я та ситуації зі смертністю в родині (Васильева 1986, с. 183). Ця тенденція підтверджується матеріалами з поховальних пам'яток аланського компоненту салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Хоружая 2015, с. 257-274).

Варто зазначити, що в цілому набір прикрас у похованнях могильника Червона Гірка відповідає типологічних зразкам, поширеним серед носіїв салтівської археологічної культури, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Проте використання в костюмі амулетів-оберегів зі стулок мушель молюсків представниками салтівського населення, що належали до етнічно різних груп населення, мало свою специфіку, що, ймовірно, вказує на різні естетичні та культурні уподобання. Свідченням цього є вбрання дитини з поховання 309 могильника Червона Гірка.

Абрамзон, С. М. 1949. Рождение и детство киргизского ребенка. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 12, с. 78-138.

Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.

Аксенов, В. С. 2002. Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 83-85.

Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Вид. Рожко С. Г.

Борозна, Н. Г. 1975. Некоторые материалы об амулетах — украшениях населения Средней Азии. В: Снесарев, Г. П., Басилов, В. Н. (отв. ред.) *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии.* Москва: Наука, с. 281-297.

Бутанаев, В. Я. 1984. Культ богини Умай у хакасов. В: Гемуев, И. Н., Худяков, Ю. С. (отв. ред.) *Этнография народов Сибири.* Новосибирск: Наука, с. 93-105.

Бутанаев, В. Я. 1996. *Традиционная культура и быт хакасов.* Абакан: Хакасское книжное издательство.

Бутанаев, В. Я. 2006. Хакасы. В: Функ, Д. Я., Томилов, Н. А (отв. ред). *Тюркские народы Сибири*. Москва: Наука, с. 243-550.

Васильева, Г. П. 1986. Магические функции детских украшений у туркмен. В: Басилов, В. Н. (отв. ред.) *Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии*. Москва: Наука, с. 182-195.

Даль, В. И. 1995. *Толковый словарь живого великорусского языка*, 2. Москва: Столица.

Доде, З. В. 2001. *Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва: «Восточная литература».

Дьяконова, В. П. 1988. Детство в традиционной культуре тувинцев и теленгиров. В: Кон, И. С., Таксами, Ч. М. (отв. ред.) *Традиционное воспитание детей у народов Сибири.* Ленинград: Наука, с. 152-185.

Иванов, С. В. 1977. О детских «амулетах» нанайцев. *Сборник Музея антропологии и этнографии,* 33, с. 80-89.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа.

Каруновская, Л. Э. 1927. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 6, с. 19-36.

Клюева, Н. И., Михайлова, Е. А. 1988. Накосные украшения сибирских народов. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 42, с. 105-128.

Крыганов А. В., 1985. *Отчет о полевых археологических работах на территории Харьковской области в 1984 г. по Открытому листу № 125/86*. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Крыласова, Н. Б. 2001. Женский костюм по материалам Каневского могильника. В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.) *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*, 1. Самара: СамВен, с. 226-241.

Михеев, В. К. 1987. *Отчет о раскопках Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры в 1986 году*. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Потапов, Л. П. 1951. Одежда алтайцев. *Сборник Музей антропологии и этнографии*, 13, с. 5-59.

Скирда, В. В., Іськов, І. В. 2020. *Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2019 р.* Архів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Снесарев, Г. П. 1969. *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. Москва: Наука.

Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и меотского населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109-128.

Студенецкая, Е. Н. 1989. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв*. Москва: Наука.

Тохтабаева, Ш. Ж. 1991. Семантика казахских украшений. *Советская этнография*, 1, с. 90-102.

Тудоякова Э. К. *Пого — женское нагрудное украшение хакасов*. Режим доступу: festival.1september.ru/articles/514548/ [Дата звернення 07 лютого 2022].

Федорова, Е. Г. 2006. Украшения верхней плечевой одежды народов Сибири (народы Приамурья, Приморья, Сахалина, долганы, якуты, народы Южной Сибири). *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 51, с. 120-169.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и соцмальной интерпретации). *Древности 2014—2015*, 13, с. 257-274.

Чвырь, Л. А. 1977. *Таджикские ювелирные украшения*. Москва: Наука.

Чурсин, Г. Ф. 1929. *Амулеты и талисманы кавказских народов*. Махач-Кала: Терек.

Широкова, З. А. 2002. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды. *Этнографическое обозрение*, 4, с. 83-88.

Щепанская, Т. Б. 1999. Пронимальная символика. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 47, с. 149-190.

Надійшла 15.12.2021

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии,
Харьковский исторический музей имени Н. Ф. Сумцова,

РАКОВИНЫ КАК ЭЛЕМЕНТ КОСТЮМА НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ
(по материалам биритуального могильника Красная Горка)

В восьми захоронениях (семи ингумациях и одной кремации) могильника Красная Горка на Харьковщине были обнаружены подвески из морских раковин моллюска *Cypraea moneta* (погр. 53, 176, 180, 191, 195, 311) (рис. 1: 2, 19, 20; 2: 15, 32; 3: 11; 4: 19; 5: 9) и подвески, изготовленные из створок речных моллюсков *Unio pictorum* или *Anodonta* (погр. 53, 185, 309) (рис. 2: 16, 33, 34; 6: 23—29). Подвески присутствовали в погребениях детей (погр. 53, 180, 185, 191, 195, 309) и молодых женщин детородного возраста (погр. 176, 311). Расположение украшений из раковин в погребениях указывает, что они нашивались на одежду и головной убор (погр. 309), входили в состав нагрудных съемных украшений (погр. 176) (рис. 5: 15), украшали сумочку, которая подвешивалась к поясу (погр. 185, 191, 311) (рис. 2: 17; 3: 1; 4: 1), вплетались вместе со стеклянными бусами, бронзовыми бубенчиками и бронзовыми спиралевидными пронизями в косы погребенных людей (погр. 53, 180, 195) (рис. 2: 1). Расположение подвесок в захоронении 309 позволяет утверждать, что три подвески украшали головной убор ребенка, будучи пришитыми в районе висков и на макушке (рис. 7: 2). По расположению бус, бронзовых пронизей, бубенчиков и еще четырех подвесок из стенок раковин моллюсков (рис. 7: 1) видно, что ворот одежды ребенка в районе шеи был украшен пришитыми монохромными бусинами и бисером, а четыре подвески из раковин были пришиты на одежду ребенка в районе груди (рис. 7: 3). Полихромные бусы (глазчатые и полосатые) вместе с бронзовыми литыми бубенчиками и бронзовыми пронизями были вплетены в косички ребенка (рис. 7: 4). В исследованных погребениях подвески из раковин выступали в качестве амулетов-оберегов. Связь данных украшений с водной стихией, их форма и цвет (белый/перламутровый) указывают, что они имеют отношение к культу Луны и являются символом Великой Богини — матери/ прародительницы всего живого и дарительницы всех жизненных благ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: могильник Красная Горка, салтовская культура, украшения, амулеты-обереги, подвески из раковин моллюсков, пряжки-пуговицы.

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology Department, The M.F. Sumtsov Kharkiv Historical museum,
ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

SHELLS AS A COSTUME ELEMENT OF POPULATION OF THE SALTIV CULTURE
(based on materials from the Chervona Hirka biritual burial ground)

In eight burials (seven inhumations and one cremation) of the Chervona Hirka burial ground in Kharkiv region, there were found the pendants made of sea shells of the mollusk *«Cypraea moneta»* (burials Nos. 53, 176, 180, 191, 195, 311) (figs. 1: 2, 19, 20; 2: 15, 32; 3: 11; 4: 19; 5: 9) and pendants made of the valves of river mollusks (*«Unió pictorum»* or *«Anodonta»*) (burials Nos. 53, 185, 309) (figs. 2: 16, 33, 34; 6: 23—29). The pendants were present in the child's burials (burials Nos. 53, 180, 185, 191, 195, 309) and young women of childbearing age (burials Nos. 176, 311). The location of shells jewelry in the burials indicates that they were sewn on clothes and headwear (burial No. 309), they were a part of removable breast ornaments (burial No. 176) (fig. 5: 15), a handbag decoration that was hung to the belt (burial Nos. 185, 191, 311) (figs. 2: 17; 3: 1; 4: 1), also they were woven together with glass beads, bronze bells and bronze spiral beads into the braids of buried people (burials Nos. 53, 180, 195) (fig. 2: 1). The arrangement of the pendants in the burial No. 309 allows asserting that three pendants adorned the child's cap, being sewn at the area of the temples and on the crown (fig. 7: 2). By the location of the beads, bronze beads, bells and four more pendants of mollusks shells (fig. 7: 1), it can be seen that the collar of the child's clothes in the neck area was decorated with monochrome beads and small beads sewn on, and four shell pendants that were sewn onto the child's clothes in the chest area (fig. 7: 3). Polychrome beads (eye-shaped and striped), together with cast bronze bells and bronze beads, were threaded into the child's braids (fig. 7: 4). In the investigated burials, the shell pendants resembled protective amulets. The connection of these jewelry with the water element, their shape and colour (white/ pearl) indicate that they are related to the cult of the Moon and are a symbol of the Great Goddess — the mother/ progenitor of all living beings and the giver of all life's blessings.

K e y w o r d s: Chervona Hirka burial ground, Saltiv culture, jewelry, protective amulets, pendants made of mollusk shells, button-shaped buckles.

Reference

Abramzon, S. M. 1949. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 12, p. 78-138.

Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiia*, 1-2, p. 62-78.

Aksenov, V. S. 2002. Raskopki Verkhnesaltovskogo IV katakombnogo mogilnika i mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr*. Kyiv: IA NANU, p. 83-85.

Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazarskii almanakh*, 13, p. 65-81.

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov: Vid. Rozhko S. G.

Borozna, N. G. 1975. Nekotorye materialy ob amuletakh - ukrasheniiakh naseleniia Srednei Azii. In: Snesarev, G. P., Basilov, V. N. (eds.) *Domusulmanskie verovaniia i obriady v Srednei Azii*. Moskva: Nauka, p. 281-297.

Butanaev, V. Ya. 1984. Kult bogini Umai u khakasov. In: Gemuev, I. N., Khudiakov, Yu. S. (eds.) *Etnografiia narodov Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, p. 93-105.

Butanaev, V. Ya. 1996. *Traditsionnaia kultura i byt khakasov*. Abakan: Khakasskoe knizhnoe izdatelstvo.

Butanaev, V. Ya. 2006. Khakasy. In: Funk, D. Ya., Tomilov, N. A (eds.). *Tiurkskie narody Sibiri*. Moskva: Nauka, p. 243-550.

Vasileva, G. P. 1986. Magicheskie funktsii detskikh ukrashenii u turkmen. In: Basilov, V. N. (eds.) *Drevnie obriady, verovaniia i kulty narodov Srednei Azii*. Moskva: Nauka, p. 182-195.

Dal, V. I. 1995. *Tolkovyi slovar zhivogo velikorusskogo yazyka*, 2. Moskva: Stolitsa.

Dode, Z. V. 2001. *Srednevekovyi kostium narodov Severnogo Kavkaza. Ocherki istorii.* Moskva: 'Vostochnaia literatura'.

Diakonova, V. P. 1988. Detstvo v traditsionnoi kulture tuvintsev i telengirov. In: Kon, I. S., Taksami, Ch. M. (eds.) *Traditsionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 152-185.

Ivanov, S. V. 1977. O detskikh 'amuletakh' nanaitsev. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 33, p. 80-89.

Erusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka: neobychnyi arkheologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti.* Sankt-Peterburg: Izd-vo Gos. Ermitazha.

Karunovskaia, L. E. 1927. Iz altaiskikh verovanii i obriadov, sviazannykh s rebenkom. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 6, p. 19-36.

Kliueva, N. I., Mikhailova, E. A. 1988. Nakosnye ukrasheniia sibirskikh narodov. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 42, p. 105-128.

Kryganov A. V., 1985. *Otchet o polevykh arkheologicheskikh rabotakh na territorii Kharkovskoi oblasti v 1984 g. po Otkrytomu listu no. 125/86*. Arkhiv Kharkivskoho istorychnoho muzeiu imeni M. F. Sumtsova.

Krylasova, N. B. 2001. Zhenskii kostium po materialam Kanevskogo mogilnika. In: Stashenkov, D. A. (eds.) *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e (iz istorii kostiuma)*, 1. Samara: SamVen, p. 226-241.

Mikheev, V. K. 1987. *Otchet o raskopkakh Krasnogorskogo mogilnika saltovo-maiatskoi kultury v 1986 godu.* Arkhiv Kharkivskoho istorychnoho muzeiu imeni M. F. Sumtsova.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrevskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Potapov, L. P. 1951. Odezhda altaitsev. *Sbornik Muzeiu antropologii i etnografii*, 13, p. 5-59.

Skyrda, V. V., Iskov, I. V. 2020. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Serednovichnoi arkheolohichnoi ekspedytsii KhNU imeni V. N. Karazina u 2019 r.* Arkhiv Muzeiu arkheolohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.

Snesarev, G. P. 1969. *Relikty domusulmanskikh verovanii i obriadov u uzbekov Khorezma*. Moskva: Nauka.

Stolba, V. F. 2009. Beads, Pendants and Charms: the Evil Eye Belief among the Greek and Indigenous Population of Taurica. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 109-128.

Studenetskaia, E. N. 1989. *Odezhda narodov Severnogo Kavkaza XVIII-XX vv.* Moskva: Nauka.

Tokhtabaeva, Sh. Zh. 1991. Semantika kazakhskikh ukrashenii. *Sovetskaia etnografiia*, 1, p. 90-102.

Tudoiakova E. K. *Pogo - zhenskoe nagrudnoe ukrashenie khakasov*. Available at: festival.1september.ru/articles/514548/ [Accessed 07 February 2022].

Fedorova, E. G. 2006. Ukrasheniia verkhnei plechevoi odezhdy narodov Sibiri (narody Priamuria, Primoria, Sakhalina, dolgany, yakuty, narody Yuzhnoi Sibiri). *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 51, p. 120-169.

Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014-2015*, 13, p. 257-274.

Chvyr, L. A. 1977. *Tadzhikskie yuvelirnye ukrasheniia*. Moskva: Nauka.

Chursin, G. F. 1929. *Amulety i talismany kavkazskikh narodov*. Makhach-Kala: Terek.

Shirokova, Z. A. 2002. Detskaia odezhda tadzhikov i sviazannye s nei obriady. *Etnograficheskoe obozrenie*, 4, p. 83-88.

Shchepanskaia, T. B. 1999. Pronimalnaia simvolika. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 47, p. 149-190.

Нові відкриття та знахідки

УДК 903.5(477.83-22Ямпіль:282.243.61-192.2)»652»
https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.114

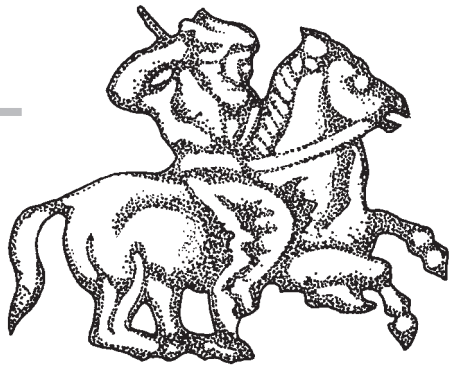

© **В. З. СИДОРОВИЧ* 2022**

НОВЕ ПОХОВАННЯ ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

Метою публікації є введення в науковий обіг предметів зі зруйнованого поховання пшеворської культури з околиць с. Ямпіль у басейні річки Полтви. Супровідний інвентар поховання дає змогу зробити певні висновки про традицію захоронення покійних у середовищі населення пізньоримського часу в Західному Побужжі.

К л ю ч о в і с л о в а: пшеворська культура, поховальний обряд, Західний Буг, пізньоримський час.

Комплекс предметів зі слідами ритуального пошкодження був виявлений т. зв. «чорними копачами» і переданий у Комунальний заклад Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» (м. Львів-Винники). За повідомленням передавачів, ці предмети походили з поруйнованого поховання, розташованого на правому березі р. Полтви, лівої притоки Західного Бугу в територіальних межах с. Ямпіль Львівського р-ну (рис. 1). Колекція переданих до музею речей містила ритуально зігнутий двосічний меч, ручку щита та наконечник списа, які були з'єднані між собою, залізну фібулу та ритуально пошкоджений умбон щита. Чотири залізні шпори були з'єднані попарно (рис. 2).

Нижче наводимо опис матеріалів, які походять зі зруйнованого поховання.

1—4. *Залізні шпори* (4 шт.). Навмисно деформовані та сильно кородовані. Первинно були з'єднані попарно шляхом згинання дужок. Усі шпори мають масивний гранчастий у перетині шип, що у двох випадках у своїй основі прикрашений двома горизонтальними канелюрами. Дужки асиметрично вигнуті з гакоподібними закінченнями, найбільше розширення мають у середній частині, з одного боку якого зроблено гачок для кріплення.

Типологічно вони належать до підгрупи G типу G1 за класифікацією Є. Гінальського й датуються фазою кінцем ступеню $C1_a$—C2 (початок — середина III ст. н. е.) (Ginalski 1991, s. 67-70).

Розміри шпор такі:

— загальна висота 9,8 см, висота шипа 4,4 см та його ширина 2 см, ширина збереженої частини дужок становить 2,6 см (рис. 3: 6);

— загальна висота 9,3 см, висота й ширина шипа 5,1 см і 2 см відповідно, ширина збереженої частини дужок 2,6 см (рис. 3: 7);

— загальна висота 8,3 см, висота шипа 4,5 см, ширина — 2,1 см, збережена частина дужок завширшки 2,4 см (рис. 3: 8);

— загальна висота становить 11,8 см, висота шипа 5,2 см, а його ширина 1,7 см, ширина збереженої частини дужок 2,1 см (рис. 3: 9).

5. *Залізна одночленна фібула* завдовжки 7,7 см, із високою дугоподібною прямокутною в перетині спинкою завширшки 0,7 см та підігнутою ніжкою (рис. 3: 2). За класифікацією О. Альмгрена, фібула належить до шостої групи, типу 158 (Almgren 1897, Taf. VII: 158). Їх можна віднести до варіанту Задовіце-Опатув (Jakubczyk 2012, s. 129-131)

6. *Залізний двосічний меч* (рис. 3: 5) завдовжки близько 80 см, із яких на руків'я припадає 11,5 см. Ширина ромбоподібного в перетині леза становить 4 см, а його товщина — 0,5 см. Воно закінчується гострим вістрям, яке плавно звужується до кінця. Руків'я трапецієподібне, завширшки 2,2—1,1 см та прямокутне в перетині. Зважаючи на конструкцію, меч можна віднести до типу X/2 за класифікацією М. Біборського (Biborski 1978, s. 86-91).

* СИДОРОВИЧ Володимир Зіновійович — науковий співробітник комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» (КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей»), ORCID: 0000-0003-4880-1926, *sidorovitchvz@gmail.com*

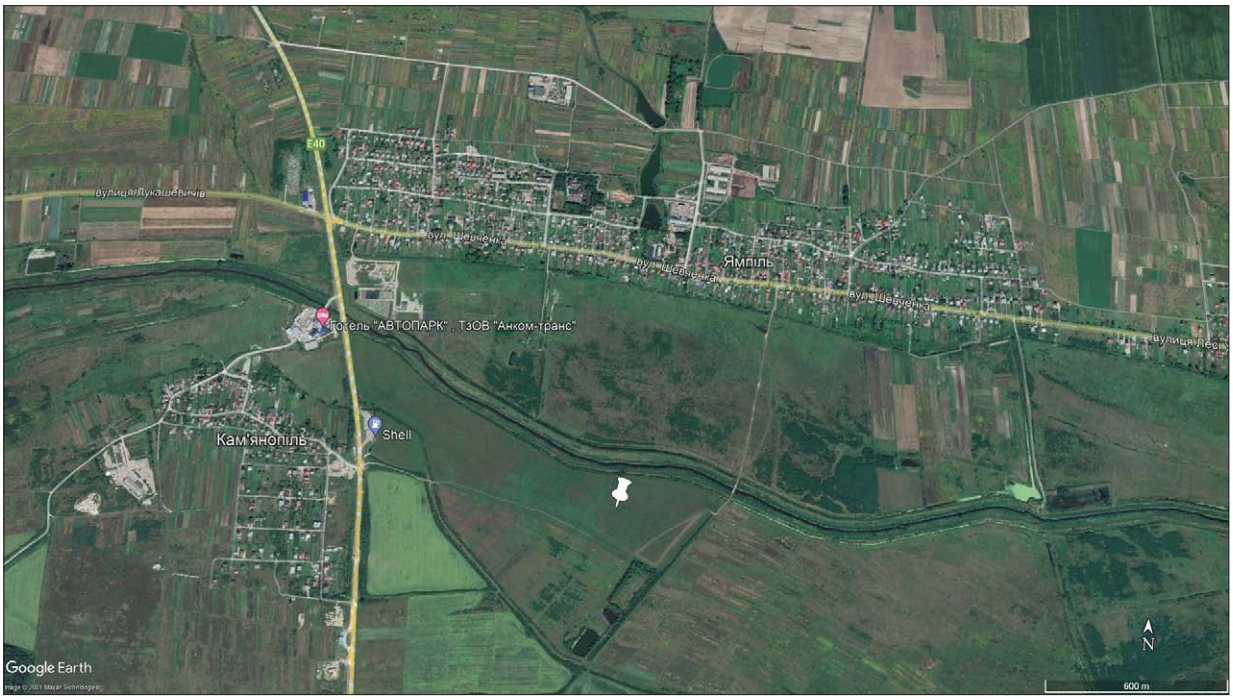

Рис. 1. Місце знахідки поховання на карті Google Earth, с. Ямпіль, Львівського р-ну
Fig. 1. Burial place on the Google Earth, Yampil village, Lviv district

7. Навмисно зігнутий *залізний наконечник списа* завдовжки близько 30 см (рис. 3: 1). Ширина леза в місці найбільшого розширення сягає 7 см, а на вістрі 1,5 см. Воно має чітко виділене ребро, що закінчується приблизно на половині його довжини. Втулка порівняно коротка, довжиною 7 см і діаметром в основі 2,9 см. За сукупністю ознак наконечник можна віднести до типу II/1 (Kaczanowski 1995, s. 14).

8. *Залізний умбон* (рис. 3: 4) був зумисно пошкоджений. Він має короткий шип заввишки 6,3 см. Купол конічної форми розміщений над калотою висотою близько 3 см. Ширина полів сягає приблизно 2 см. Діаметр умбона в основі приблизно 14,5 см. Зважаючи на параметри та особливості будови предмета, його слід віднести до умбонів типу 7a (Jahn 1916, s. 172), які характерні для кінця ранньоримського часу (ступінь B2), проте деякі варіанти (з коротшим шипом) продовжують функціонувати у наступному ступені C1.

9. Обламана *ручка щита* (рис. 3: 3) виготовлена із залізної пластини завтовшки приблизно 0,3 см, завдовжки близько 10 см і завширшки 2,4 см. Обидва кінці ручки закінчуються пластинами з незначним розширенням. У цілому можна стверджувати, що ручки з вузькими пластинами у місцях кріплення є характерною ознакою пізньоримського часу.

На місці знахідки під час розвідкових досліджень у басейні р. Полтви 2019 р. було закладено шурф площею 4 м^2. У викиді грабіжницького вкопу та заповненні розвідкового шурфу виявлено дрібні кальциновані кістки.

У ході досліджень об'єкт отримав назву «Ямпіль-3». Він розташований на правому березі р. Полтви, в її широкій заплаві, за 2 км на схід від кільцевої дороги E40 та за 1,1 км на північ від залізничної колії (Сидорович, Конопля, Гринчишин 2021, с. 43-44).

Топографія місця поховання вирізняється серед поховальних пам'яток пшеворської культури в Західному Побужжі такими ознаками розміщення. Якщо відомі пам'ятки пшеворської культури, наприклад, у Добростанах (280 м), Гриневі (305 м), Звенигороді (245 м) (Козак 1984, с. 13) чи Новому Яричеві (222 м) (Білас, Сілаєв 2012, с. 235-236) розташовані на рельєфних домінантах місцевості (гребені схилів, над долинами, плато), то поховання в Ямполі розташоване на рівнинній місцевості висотою 232 м над рівнем моря, у заплаві річки. Схожим за рельєфом місцем поховання характеризується могильник Карів-I (Онищук 2018, с. 140).

Під час досліджень попередніх років майже за 500 м від місця знахідки було виявлено фрагмент біконічної миски чорного кольору з лискучою поверхнею. Миска декорована зиґзаґом. За технологічними й типологічними ознаками ця знахідка віднесена до пшеворської культури

Рис. 2. Предмети з поховання
Fig. 2. Burial items

(Білас, Конопля, Сілаєв 2016, с. 8-9). Також неподалік, за 8 км у східному напрямку розташоване поселення пшеворської культури, відкрите Д. Н. Козаком поблизу с. Борщовичі (Козак 1984, с. 84).

Територіально найбільш наближеним до поховального комплексу в Ямполі є могильник Новий Яричів-3, досліджений 2012 р. експедицією Історико-краєзнавчого музею в м. Винники (Білас, Сілаєв 2012, с. 236-238).

У регіоні Західного Побужжя на сьогодні відомими є могильники у Звенигороді (15 поховань), Гринові (шість поховань), Червонограді та Новому Яричеві (по три поховання). Одиничне поховання, відкрите під час будівництва дороги до м. Сокаля у с. Бендюга, доповнює список поховальних пам'яток регіону Західного Побужжя (Козак 1984, с. 89; Вакуленко, Діденко 2019, рис. 1). Окремо слід відзначити могильник у Карові, на території якого відкрито 12 поховань (Онищук, Сидорович 2021, с. 28).

Поховальний обряд та знайдені речі мають численні аналогії серед пам'яток пшеворської культури на території Польщі та Західної України. Однак, на відміну від списів чи метальних дротиків, мечі значно рідше трапляються у пшеворських похованнях зі зброєю. Наприклад, на території Польщі в зазначений період частка мечів у похованнях становить 18 % (Kontny 2008, s. 131). Очевидно, що наявність меча свідчить про високий статус його власника у суспільстві.

Сукупність ознак виявленого в похованні біля с. Ямпіль матеріалу дає змогу датувати його кінцем ступеню $C1_a$—C2 пізньоримського часу (остання чверть II — кінець III ст. н. е.) за центральноєвропейською періодизацією (Godłowski, Woźniak 1981, s. 57-81, rys. 7; Kontny 2006, s. 60).

Цю дату підтверджують шпори з вигнутими плічками й біконічним шипом. Хронологічним показником цих шпор є невеликий гачок біля шипа. Такі гачки з'являються лише в III ст. н. е. (Ginalski 1991, s. 67-70). Цікаво, що починаючи з фази C2 на території поширення племен пшеворської культури різко зменшується кількість шпор у похованнях (Kontny 2008, s. 131).

У цьому випадку хронологічним індикатором виступає фібула A158 (Almgren 1897, Taf. VII: 158). Час поширення фібул зазначеного типу визначається в межах від кінця ступеню $C1_a$ і впродовж ступеню C2 (Jakubczyk 2014, Abb. 4).

Для кращого розуміння виявленого матеріалу варто розглянути окремі поховальні звичаї пшеворської культури. Основною формою поховання була кремація в урні або ґрунтовій ямці. Обряд тілоспалення домінував впродовж усього часу існування культури. Однак у Верхньому Подністер'ї трапляються також інгумації, які пояснюються контактами з населенням липицької культури (Онищук 2018, с. 120). Цікавим є той факт, що починаючи зі ступеню B1 і впродовж фази B2 в ареалі поширення пшеворської культури на терито-

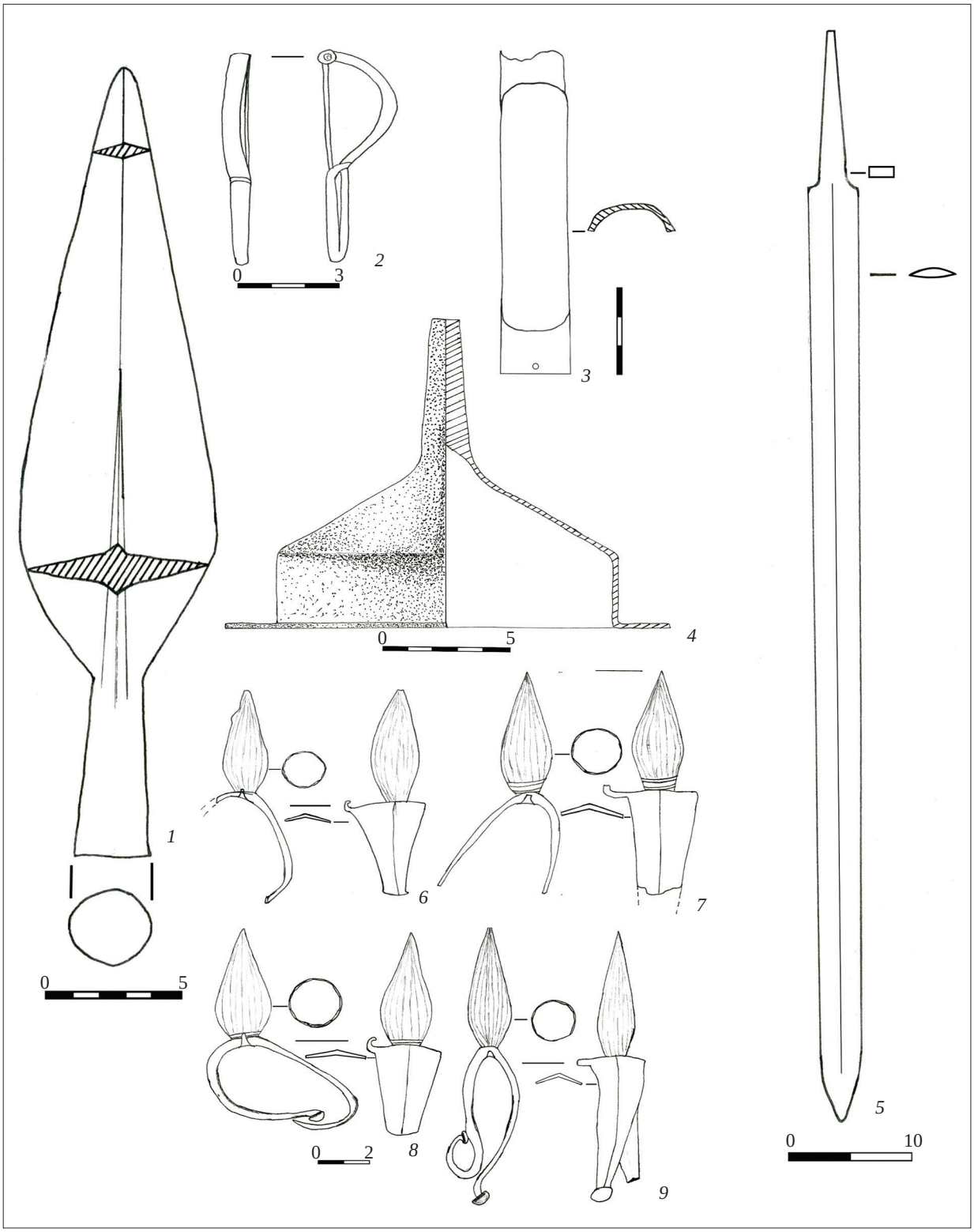

Рис. 3. Графічні реконструкції предметів з поховання: *1* — наконечник списа; *2* — фібула; *3* — ручка щита; *4* — умбон; *5* — меч; *6—9* — залізні шпори

Fig. 3. Graphic reconstructions of burial objects: *1* — a spearhead; *2* — a brooch; *3* — a shield handle; *4* — a shield boss; *5* — a sword; *6—9* — iron spurs

рії Польщі археологи фіксують появу інгумаційних «князівські» поховань. Їх появу пов'язують зі зміною політичної ситуації, пов'язаної із захопленням та встановленням контролю Римською імперією над старими кельтськими торговельними шляхами, а саме бурштиновим, який пролягав через територію проживання пшеворських племен. Військові, комерційні і торгівельні контакти

з Римом призвели до появи місцевої варварської знаті, чий соціальний статус досі не зовсім зрозумілий (Mączyńska 2004, s. 320-325; Nowakowski 2001, s. 75-77).

Дотримуючись поховального звичаю, мертвим у могилу клали зброю, прикраси й глиняні вироби. Часто, а у випадку зі зброєю майже завжди, інвентар був навмисно пошкоджений — зігнутий або зламаний. Сліди навмисного руйнування подекуди мають також наконечники списів, ножі, умбони щитів. Нерідко на поверхні цих предметів можна побачити сліди їхнього перебування у вогнищі. Трапляються випадки зумисного пошкодження дрібних речей: фібул, шпор, ножиць, шпильок, голок тощо.

Існує думка, що ритуальне псування зброї було зумовлене намаганням позбавити покійника можливості й надалі використовувати її у цьому світі (Kempisty 1965, s. 152). Загалом варто зауважити, що цей обряд міг уособлювати символічну смерть зброї та деяких інших речей, якими покійний користувався за життя. Особливого символізму в цьому випадку надавалося мечу, як головному атрибуту статусу воїна. Псування поховального інвентаря, навіть часткове, означало перехід його в загробний світ (пошкоджене — «позбавлене життя», «мертве»). Крім того, згинання чи переламування великих предметів могло мати також утилітарне значення – зменшення їхніх розмірів було необхідне для поміщення в урну чи поховальну яму (Czarnecka 1990, s. 85).

Глиняний посуд, можливо, виготовляли під конкретний поховальний випадок, а тому він був зроблений нашвидкуруч, погано висушений і випалений. Наприклад, весь керамічний матеріал з поховання 7 на могильнику в Карові зберігся в погано: на його поверхні наявні численні тріщини, подекуди — сліди розшарування стінок та вилущення зовнішнього шару внаслідок повторного перепалення в поховальному вогнищі (Онищук, Сидорович 2019, с. 16-17).

Місць кремації (крематоріїв) на території поширення пшеворської культури зафіксовано дуже мало. Очевидно, вони розташовувалися поблизу могильників чи місць поховання. Кремаційний майданчик у Звенигороді мав форму овальної ями розмірами 4 × 1,7 м, що знаходилася на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні (Козак 1978, с. 99). Можливе місце ритуального спалення покійника було виявлене під час досліджень в околицях с. Лисиничі (Львівський р-н). Це був майданчик розміром 2,1 × 1,5 м, розташований на віддалі 2 м у східному напрямку від поховання. Він складався з насиченого попелом та дрібними фрагментами кісток шару щільного супіску завтовшки до 8 см (Білас, Сілаєв 2012, с. 235-236).

Загалом на території України пшеворські поховальні пам'ятки вивчені не достатньо добре. Поява окремих поховань та невеликих могильників у Західному Побужжі залишається дискусійною. Окремі дослідники пов'язують такий стан речей із просуванням носіїв вельбарської культури (готів) із Прибалтики на південний схід у другій половині II — на початку III ст. н. е. (Коковський 2007, с. 60-91). Загалом, варто звернути увагу на те, що місця одиничних поховань були об'єктами лише ситуативних археологічних досліджень. Можливо, подальше відкриття і вивчення такого типу пам'яток дасть змогу точніше говорити про їх характер та причини виникнення.

Імовірно, що просування носіїв пшеворської культури на південь і схід супроводжувалося локальними військовими конфліктами. У будь-якому випадку пшеворське населення в регіоні Західного Побужжя було невід'ємною частиною етнокультурних процесів, що тривали впродовж усього III ст.

Білас, Н. М, Конопля, В. М, Сілаєв, О. М., 2016. Нові матеріали до поселенської структури верхньої течії р. Полтви. *Львівський археологічний вісник*, Львів: Растр-7, 3, с. 3-19.

Білас, Н. М., Сілаєв, О. М., 2012. Поховання римського часу в околицях Львова. В: Білас Н. М. (ред.), *Наукові студії,* Львів-Винники, 5, с. 235-244.

Вакуленко, Л. В., Діденко, С. В., 2019. Дві міграційні хвилі пшеворських племен на західні землі України у римський час. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 4, с. 69-82.

Козак, Д. Н., 1978. Могильник початку нашої ери у селі Звенигород на Львівщині. *Археологія*, 25, с. 96-107.

Козак, Д. Н., 1984. *Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі.* Київ: Наукова думка.

Коковський, А., 2007. Дві битви за Грубешівську улоговину на схилку старожитності. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 60-91.

Онищук, Я. І., 2018. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Онищук, Я. І., Сидорович, В. З., 2019. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів-I у Західному Побужжі в 2018 році.* Науковий архів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», 2019/1.

Онищук, Я. І., Сидорович, В. З., 2021. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів-I та кремаційного поховання у с. Речичани Львівської області у 2020 році.* Науковий архів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», 2021/2.

Сидорович, В. З., Конопля, В. М., Гринчишин, Б. В., 2021. *Звіт про археологічні дослідження (розвідки) в басейні річки Полтви у 2019 році.* Науковий архів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», 2021/1.

Almgren, O. 1897. *Studien Über Nordeuropäische Fibelformen der Ersten Nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrüssischen Formen*. Stockholm.

Biborski, M. 1978. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. *Materiały archeologiczne*, XVIII, s. 53-165.

Czarnecka, K., 1990. *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej: Próba rekonstrukcji na podstawie Źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska.* Warszawa.

Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archaeologiczny*, 38, s. 53-84.

Godłowski, K., Woźniak, Z. 1981 Chronologia. In: Wielowiejski, J. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*. Tom V. Późny okres lateński i okres rzymski. Wrocław, s. 51-57.

Jahn, M. 1916. Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr. Mannus — Bibliotek, 16, Würzburg.

Jakubczyk, I., 2012. Die eingliederigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur — Fibeln des Typs A 158. *Recherches Archéologiques Nouvelle Serie,* Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 5-6, s. 113-218.

Kaczanowski, P. 1995. *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego.* Kraków.

Kempisty, A. 1965. Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu. *Światowit,* XXVI, s. 57-78.

Kontny, B., 2008. The War as Seen by an Archaeologist. Reconstruction of Barbarian Weapons and Fighting Techniques in the Roman Period Based on the Analysis of Graves Containing Weapons. The Case of the Przeworsk Culture. *Journal of Roman Military Equipment Studies,* Budapest, 16, s. 107-147.

Mączyńska, M., 2004. Sakrau. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Berlin-New York, s. 320-325.

Nowakowski, Z., 2001. Łęg Piekarski. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.* Berlin-New York, s. 75-77.

Надійшла 9.12.2021

В. З. Сидорович

Научный сотрудник, коммунальное учреждение Львовского областного совета «Историко-краеведческий музей»

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ПОХОРОННОГО ОБРЯДА ПШЕВОРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЗАПАДНОМ ПОБУЖЬЕ

Погребальные памятки являются важным элементом духовной культуры пшеворского населения Западного Побужья. Основной формой захоронения являлась кремация в урне или ямке. Обряд трупосожжения доминировал на протяжении всего времени существования культуры, однако встречаются случаи ингумационных захоронений.

Население пшеворской культуры помещало в могилы оружие, украшения, предметы личного использования и гончарные изделия. Практически все предметы специально повреждались. Встречаются случаи преднамеренного повреждения мелких вещей: фибул, шпор, ножниц, шпилек, игл и т. д.

Один из таких погребальных комплексов был обнаружен т. н. «черными копателями» и передан в КУ ЛОС «Историко-краеведческий музей» (г. Львов-Винники). Погребальный комплекс содержал ритуально изогнутый меч, ручку щита и наконечник копья, которые были соединены между собой, железную фибулу и ритуально поврежденный умбон щита. Четыре железные шпоры были соединены попарно.

Погребальный обряд и найденные в погребении вещи имеют многочисленные аналогии на памятниках пшеворской культуры на территории Польши и Западной Украины. Среди общего числа погребений пшеворской культуры выделяются захоронения с мечами. Очевидно, что наличие меча — свидетельство высокого социального статуса его владельца.

Совокупность признаков обнаруженного в захоронении материала позволяет уверенно датировать его фазой $C1_a$ — C2 позднеримского времени (середина — конец III в. н. э.). Продвижение носителей пшеворской культуры к югу и востоку в этот хронологический период сопровождалось локальными военными конфликтами. В любом случае пшеворское население в регионе Западного Побужья являлось неотъемлемой частью этнокультурных процессов, продолжавшихся на протяжении всего III в.

Формирование источниковой базы погребальных памятников пшеворской культуры в будущем позволит выделить определенные региональные особенности в топографии, погребальном инвентаре и ритуальных действиях. К сожалению, исследование памятников этой археологической культуры на территории Украины остается на низком уровне.

К л ю ч е в ы е с л о в а: пшеворская культура, погребальный обряд, Западный Буг, позднеримское время.

Volodymyr. Z. Sydorovych

Research Fellow of the Lviv Regional Council «History and Local Lore Museum», ORCID: 0000-0003-4880-1926, sidorovitchvz@gmail.com

NEW BURIAL OF THE PRZEWORSK CULTURE IN THE WESTERN BUH REGION

Burial monuments are an important element of the spiritual culture of the Przeworsk population of the Western Buh region. The main type of burials was cremation in an urn or earthen pit. The cremation rite had dominated throughout its existence, but there are cases of inhumation burials. Borrowing from the Celts, the population of the Przeworsk culture buried weapons, jewelry, personal items and pottery. Almost all items were intentionally damaged. There are cases of intentional damage to small items: brooches, spurs, scissors, pins, needles, etc.

One of these burial complexes was discovered by the so-called «black diggers» and transferred to the Lviv Regional Council «History and Local Lore Museum».

The burial complex contained a ritually bent double-edged sword, a shield handle and a spearhead, which were connected to each other, an iron brooches and a ritually damaged shield boss. The four iron spurs were connected in pairs.

The funeral rite and the items found in the burial have numerous analogies on the monuments of the Przeworsk culture in Poland and Western Ukraine. Among the total number of burials of the Przeworsk culture, burials with swords stand out. Obviously, the presence of a sword is an evidence of the high social status of its owner.

The set of features of the material found in the burial allows us to confidently date it to the phase C1a—C2 of the Late Roman period (middle — end of the 3rd century AD). The advance of the bearers of the Przeworsk culture to the south and east in this chronological period was accompanied by local military conflicts. In any case, the Przeworsk population in the region of the Western Buh was an integral part of ethnic and cultural processes that lasted throughout the 3rd century.

The formation of the source base of funerary monuments of the Przeworsk culture in the future will make it possible to identify certain regional features in topography, funeral inventory and ritual actions. Given that the study of monuments of this archaeological culture in Ukraine remains low.

K e y w o r d s: Przeworsk culture, funeral rite, Western Buh region, Late Roman times.

References

Bilas, N. M, Konoplia, V. M, Silaev, O. M. 2016. Novi materialy do poselenskoii struktury verkhnoi techii r. Poltvy. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk*, 3, p. 3-19.

Bilas, N. M., Silaev, O. M. 2012. Pokhovannia rymskoho chasu v okolytsiakh Lvova. In: Bilas, N. M. (ed.). *Naukovi studii*, Lviv; Vynnyky, 5, p. 235-244.

Vakulenko, L. V., Didenko, S. V., 2019. Dvi mihratsiini khvyli pshevorskykh plemen na zakhidni zemli Ukrainy u rymskyi chas. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 4, p. 69-82.

Kozak, D. N., 1978. Mohylnyk pochatku nashoi ery u seli Zvenyhorod na Lvivshchyni. *Arheologia*, 25, p. 96-107.

Kozak, D. N. 1984. *Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovii ta Zakhidnomu Pobuzhzhi*. Kyiv: Naukova dumka.

Kokovskyi, A. 2007. Dvi bytvy za Hrubeshivsku ulohovynu na skhylku starozhytnosti. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, p. 60-91.

Onyshchuk, Ya. I. 2018. *Naselennia Zakhidnoii Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershiy polovyni I tys. n. e.* Lviv.

Onyshchuk, Ya. I., Sydorovych, V. Z., 2019. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv-I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2018 rotsi*. Naukovyi arkhiv KZ LOR 'Istoryko-kraieznavchyi muzei', 2019/1.

Onyshchuk, Ya. I., Sydorovych, V. Z., 2021. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv-I ta krematsiinoho pokhovannia* u s. *Rechychany Lvivskoi oblasti u 2020 rotsi.* Naukovyi arkhiv KZ LOR 'Istoryko-kraeznavchyi muzei', 2021/2.

Sydorovych, V. Z., Konoplia, V. M., Hrynchyshyn, B. V., 2021. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia (rozvidky) v baseini richky Poltvy u 2019 rotsi.* Naukovyi arkhiv KZ LOR 'Istoryko-kraeznavchyi muzei', 2021/1.

Almgren, O. 1897. *Studien Über Nordeuropäische Fibelformen der Ersten Nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrüssischen Formen*. Stockholm.

Biborski, M. 1978. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. *Materiały archeologiczne*, XVIII, s. 53-165.

Czarnecka, K., 1990. *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej: Próba rekonstrukcji na podstawie Źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska.* Warszawa.

Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archaeologiczny*, 38, s. 53-84.

Godłowski, K., Woźniak, Z. 1981 Chronologia. In: Wielowiejski, J. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*. Tom V. Późny okres lateński i okres rzymski. Wrocław, s. 51-57.

Jahn, M. 1916. Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr. Mannus - Bibliotek, 16, Würzburg.

Jakubczyk, I., 2012. Die eingliederigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur - Fibeln des Typs A 158. *Recherches Archéologiques Nouvelle Serie,* Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 5-6, s. 113-218.

Kaczanowski, P. 1995. *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego.* Kraków.

Kempisty, A. 1965. Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu. *Światowit,* XXVI, s. 57-78.

Kontny, B., 2006. Ludzie z żelaza. Wojownicy z okresu wpływów rzymskich na ziemiach Polski. *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*, 61, 1-2, s. 54-70.

Kontny, B., 2008. The War as Seen by an Archaeologist. Reconstruction of Barbarian Weapons and Fighting Techniques in the Roman Period Based on the Analysis of Graves Containing Weapons. The Case of the Przeworsk Culture. *Journal of Roman Military Equipment Studies,* Budapest, 16, s. 107-147.

Mączyńska, M., 2004. Sakrau. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Berlin-New York, s. 320-325.

Nowakowski, Z., 2001. Łęg Piekarski. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.* Berlin-New York, s. 75-77.

До історії стародавнього виробництва

УДК 904.23(477.54)”653”-033.37
https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.121

© **В. І. ЩЕПАЧЕНКО* 2022**

СКЛЯНИЙ ПОСУД ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З ВІЙТЕНКІВ: ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Стаття присвячена вивченню морфологічних та технологічних особливостей скляних посудин, виявлених під час досліджень археологічного комплексу Війтенки на Сході України. Метою дослідження є порівняльний аналіз прийомів виготовлення та декорування скляного посуду з Війтенків із техніками виробництва й оздоблення посудин, знайдених в ареалі черняхівської культури на території України та продукції майстерень римських провінцій.

К л ю ч о в і с л о в а: скляний посуд, черняхівська культура, пізньоримський час, доба Великого переселення народів.

Перші спроби реконструкції технологічних прийомів виготовлення та декорування скляного посуду римського часу на підставі спостережень над морфологічними змінами окремих конструктивних елементів посудин з’явилися вже в першій половині минулого століття (Harden 1936). В умовах роботи з великою кількістю фрагментованих артефактів, що походять з античних пам’яток Середземномор’я, дослідники високо оцінили інформаційний потенціал таких спостережень для хронологічних побудов (Hayes 1975).

Поряд із вивченням хімічного складу дослідження технологічних прийомів виготовлення та декорування скляних виробів започаткували у вітчизняній науці техніко-технологічного напрям у вивченні скла (огляд історіографії див.: Чорний 2015, с. 138, 140). Пік його розвитку припав на 60—70-ті роки XX ст. Цей напрям розвинувся і у вивченні черняхівського скляного посуду, зокрема у працях Ю. Л. Щапової та Ю. А. Ліхтер (Щапова 1978, Ліхтер 1998). Згадані дослідники, приділяючи менше уваги хронологічному аспекту вивчення різноманітних технологічних прийомів виробництва скла й готових виробів, продемонстрували їх потенціал для реконструювання організації пізньоантичного [1] скляного ремесла та походження черняхівського скляного посуду. Останнім часом у цьому напрямку активно працює О. С. Румянцева. Її дослідження, присвячені вивченню матеріалів із Комарова, зокрема питанням визначення часу існування та продукції склообробної майстерні, дозволили сьогодні значно розвинути наші уявлення про походження черняхівського скла (Румянцева, Щербаков 2016; Румянцева 2016; 2017; 2020; Rumyantseva, Belikov 2017).

Утім, питання про центри виготовлення й шляхи надходження скляних посудин до носіїв черняхівської культури поки що залишається відкритим. Причиною цього, ймовір-

* ЩЕПАЧЕНКО Владислав Ігорович — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID 0000-0001-9137-235X, *schepachenko@karazin.ua*

** Сердечно дякую своїм науковим керівникам д. і. н., проф. Михайлові Васильовичу Любичеву та к. і. н., доц. Валерію Володимировичу Скирді, а також своїм наставникам, колегам та друзям к. і. н., ад’юнкту Інституту історії Варшавського університету Кирилові Валерійовичу Мизгіну, к. і. н., старшому науковому співробітнику, завідувачу відділу археології ранніх слов’ян Інституту археології НАН України Олегові Валдасовичу Петрauскасу та аспіранту Вільного університету Берліна Себастьянові Носслеру (S. Nößler) за суттєву допомогу та консультації при підготовці цієї статті.

[1] Період між другою половиною III — першою половиною V ст., який охоплює основні етапи існування черняхівської культури, у римських провінціях Нижнього Дунаю та Балканського півострова позначають як пізньоримський (до другої чверті IV ст.) та пізньоантичний (Cholokova 2015, p. 39-40), або ранньовізантійський (Stawiarska 2014, p. 9) час; щоправда, у Балканських провінціях пізньоантичний період розпочинається із вторгненням готів наприкінці 60-х рр. IV ст. (Weinberg, Stern 2009, p. 5-6 (34-35)).

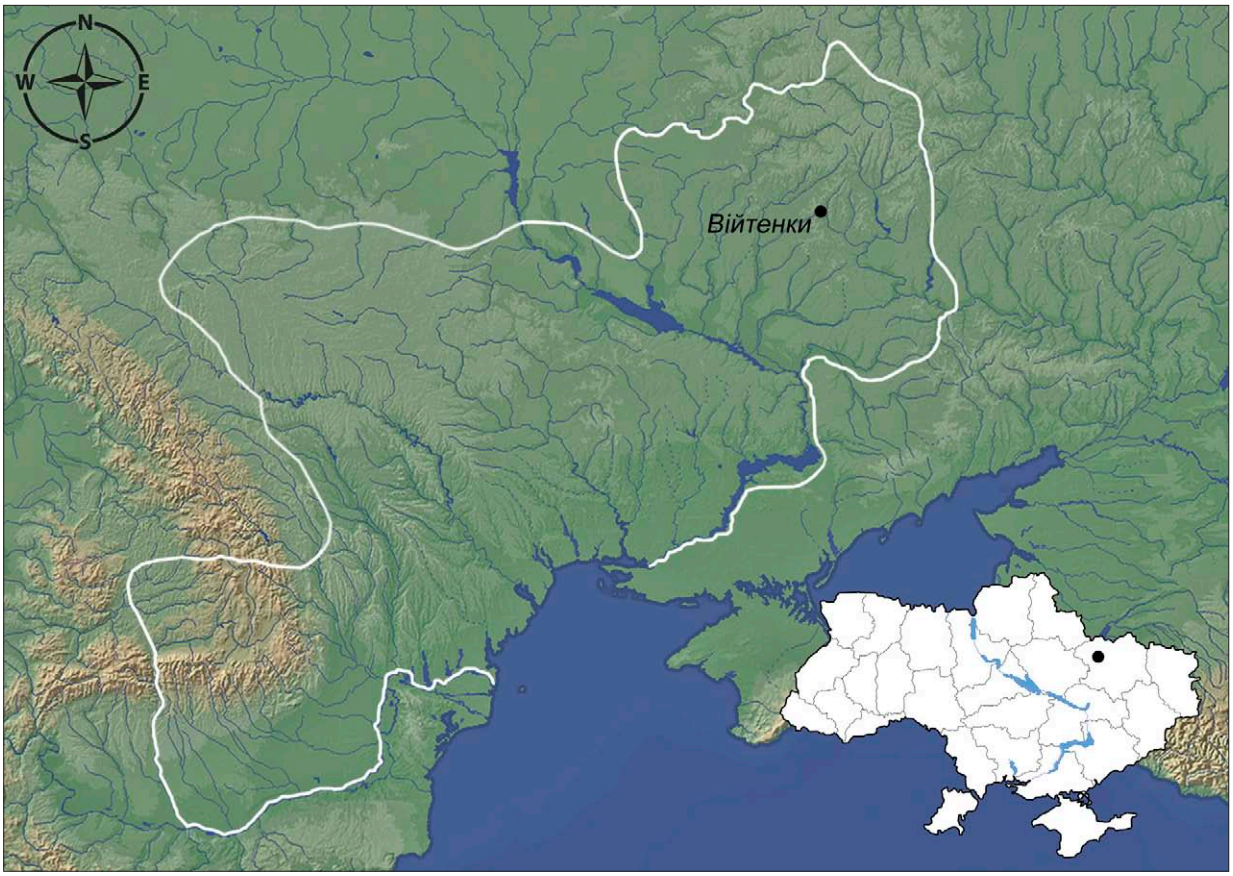

Рис. 1. Ареал поширення культури Черняхів—Синтана-де-Мureш та географічне положення археологічного комплексу Війтенки

Fig. 1. The Cherniakhiv—Sântana-de-Mureş culture area and the geographical position of the archaeological complex Viitenky

но, є обмеженість скляних артефактів як джерел для реконструкції згаданого процесу (Cool, Price 1995, p. 224-227). Одним із шляхів, який, можливо, дозволить наблизитись до його розв'язання, на нашу думку, є порівняння черняхівських артефактів із матеріалами з різних провінцій Римської імперії. Критеріями цього порівняльного аналізу мають стати асортимент посуду, морфологічні особливості його окремих конструктивних елементів, набір технологічних прийомів, застосованих для його виробництва та оздоблення, аналіз орнаментальних композицій декору, склад сировини й шляхи її надходження. Метою нашого дослідження є вивчення одного з перелічених аспектів, а саме прийомів виготовлення й декорування скляних посудин, виявлених під час дослідження археологічного комплексу Війтенки [2].

Археологічний комплекс (далі — АК) Війтенки (Богодухівський р-н, Харківська обл.) (рис. 1) розташований на схилах мокрої балки, на дні якої раніше протікала маленька річка шостого порядку дніпровської річкової системи [3] (рис. 2). З 2004 р. його досліджує Германослов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ ім. В. Н. Каразіна) під керівництвом М. В. Любичева. АК Войтенки охоплює синхронні поселення та могильник черняхівської культури. Найбільш ранні матеріали (ступені C_{1b}, C_2, т. зв. горизонт Боромля) виявлені тут на ділянках А та Г поселення. Основна частина комплексу датується у межах ступенів C_3—D_1 і належить до горизонту «класичної» черняхівської культури. (Любичев 2019а, с. 51, 61-63).

Скляний посуд АК Війтенки вже неодноразово ставав предметом вивчення: опубліковано низку цілих форм, що походять із поховань (Шультце, Любичев 2018; Шультце, Любичев, Гелла 2019; Любичев 2019а); частина

[2] Користуючись нагодою, хочу висловити щиру подяку д. і. н., проф. М. В. Любичеву, який люб'язно надав можливість користуватися неопублікованими матеріалами досліджень АК Війтенки.

[3] Безіменний струмок—Мокрий Мерчик—Мерчик—Мерла—Ворскла—Дніпро.

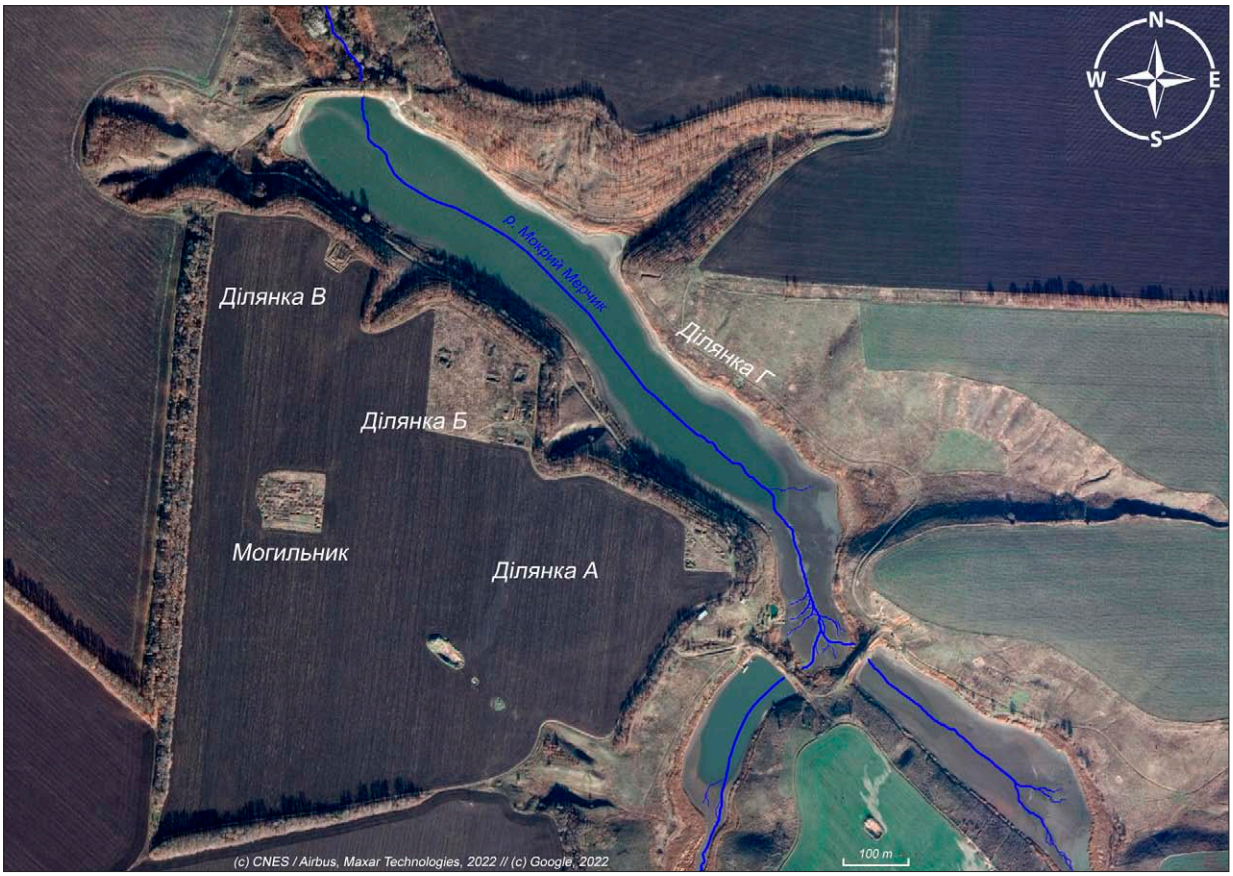

Рис. 2. План археологічного комплексу Війтенки

Fig. 2. The topographical plan of the archaeological complex Viitenky

фрагментованого матеріалу з могильника та поселення стала об'єктом вивчення хімічного складу черняхівських скляних посудин (Румянцева, Любичев, Трифонов 2018). Попри те, ми вважаємо, що інформаційний потенціал війтенківських виробів цими публікаціями не вичерпано.

Аналізований матеріал представлений 168 артефактами[4], що походять із поховань та культового шару могильника, а також об'єктів і культурного шару поселення. Серед них виокремлюються т. зв. провінційно-римські форми посуду та варварські кубки[5].

Реконструкція прийомів виготовлення та декорування виробів ґрунтується на загальних відомостях про технологію процесу (Price,

[4] Обсяг матеріалу, накопиченого протягом 2004—2020 рр. дослідження АК Війтенки.

[5] Свого часу Ю. Л. Щапова, вивчаючи матеріали досліджень склоробної майстерні в Комарові, уламки скляного посуду, знайдені тут, розділила на дві групи. Перша об'єднувала тонкостінні (товщиною 0,1—0,2 см) вироби з оплавленим краєм, декоровані гарячим способом, які, на думку дослідниці, могли бути виготовлені в Комарові та мали численні аналогії серед продукції римських провінцій II—III ст. Друга група включала товстостінні посудини (товщиною 0,4—1 см) з різними варіантами шліфованої (холодної) орнаментації, які, на думку Ю. Л. Щапової, мають окремі аналоги в різних точках Європи та Середземномор'я (Щапова 1978, с. 236-240). Пізніше І. О. Гавритухін зазначив, що деякі типи посудин із шліфованим декором, відомі також і в ареалі черняхівської культури (Eggers 230, Eggers 237), за винятком поодиноких знахідок, практично не трапляються в римських провінціях, і припустив, що останні не можуть розглядатися у числі предметів римського імпорту (Gavritukhin 2011, p. 42). О. С. Румянцева вже досить чітко проводить межу між т. зв. варварськими товстостінними кубками, що локалізуються за межами Римської імперії, та класичними пізньоантичними посудинами, виготовленими в техніці дуття, типовими для провінційно-римської матеріальної культури. Останні, на її думку, хоч і вважаються в ареалі черняхівської культури римським імпортом (Румянцева, Любичев, Трифонов 2018, с. 183), також могли виготовлятися в Комарові (Rumyantseva, Belikov 2017, Румянцева 2020). З огляду на сказане, ми не можемо однозначно розглядати скляні посудини, виявлені в ареалі черняхівської культури, як предмет римського імпорту. Тим не менше ми абсолютно згодні з виділенням у черняхівському комплексі скляного посуду двох груп виробів: посудин «провінційно-римських» форм, що знаходять численні аналогії серед продукції майстерень римських провінцій, та «варварських» кубків, які, за винятком поодиноких знахідок, практично не відомі у межах римського лімесу й поширені на території європейського Барбарикуму.

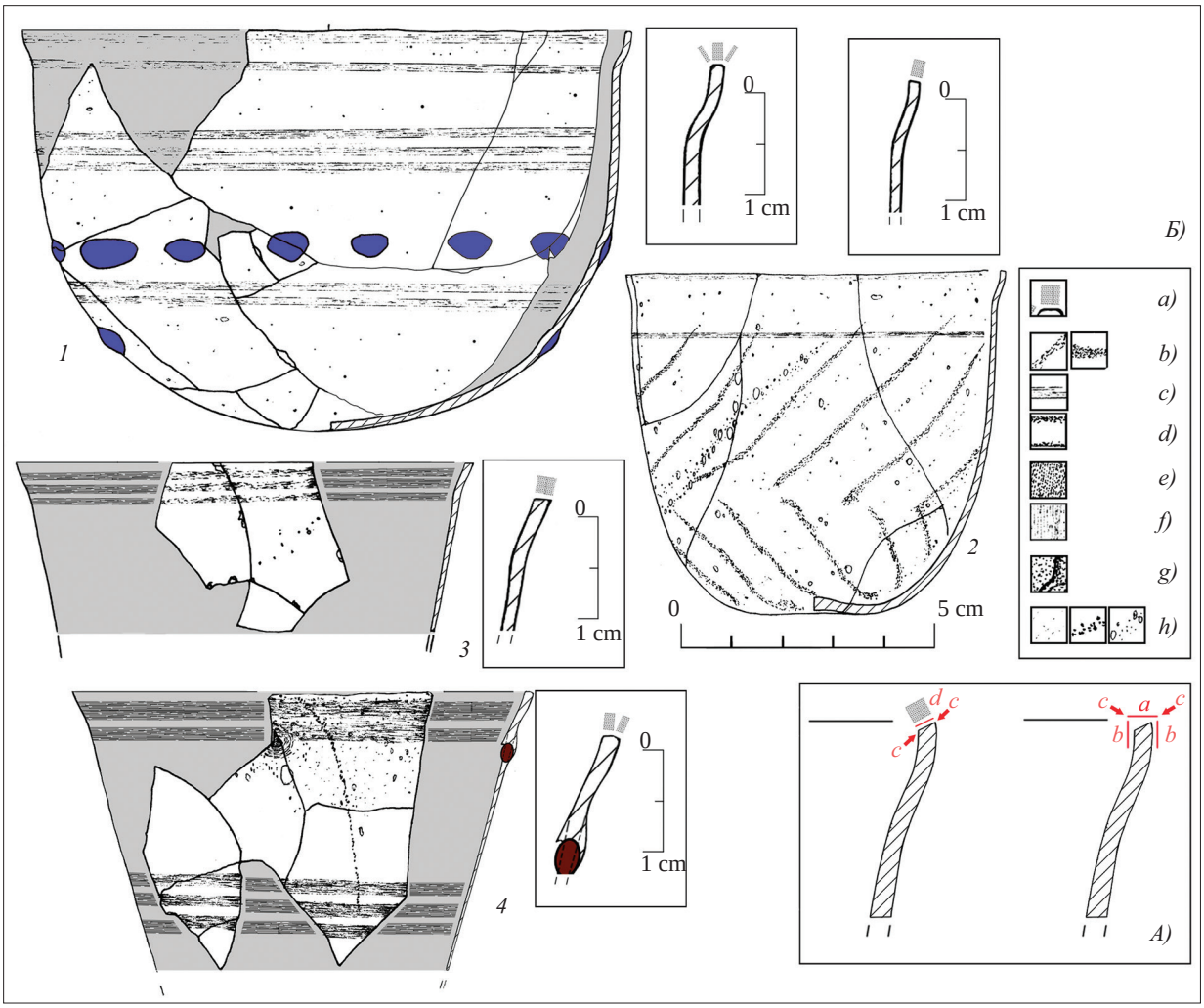

Рис. 3. Провінційно-римські форми скляного посуду з відбитим краєм вінець із поховань могильника Війтенки (*Б*) та прийоми «холодної» обробки краю вінець після відокремлення від склодувної трубки (*А*).

Б: *1* — Додаток 1, № 15; *2* — Додаток 1, № 14; *3* — Додаток 1, № 22; *4* — Додаток 1, № 43; *a* — кут та розмір шліфованої площини, що вкриває край вінець або внутрішню поверхню посудини, оперізуючи її по колу; *b* — нерівні незаглиблені шліфовані смуги, зафіксовані на зовнішній поверхні виробу (декоративний елемент); *c* — рівні незаглиблені шліфовані смуги, що оперізують зовнішню поверхню посудини (декоративний елемент); *d* — рівні заглиблені шліфовані смуги, що оперізують зовнішню поверхню виробу (декоративний елемент); *e* — поверхня шліфованих фасеток без додаткової обробки (полірування); *f* — полірована поверхня шліфованих фасеток; *g* — поверхня оплавлених скляних виробів; *h* — бульбашки повітря у внутрішній структурі скляної маси (*a*—*h* — умовні позначення, що використовуються тут і надалі у всіх рисунках)

Fig. 3. The Provincial-Roman glassware with cracked-off rim from Viitenky burial ground (*Б*) and the ways of “cold” rim polishing after the vessel was removed from the blowpipe (*A*).

Б: *1* — Appendix 1, No. 15; *2* — Appendix 1, No. 14; *3* — Appendix 1, No. 22; *4* — Appendix 1, No. 43; *a* — the angle and the size of the polished surface of the rim or inner surface of the vessel; *b* — the uneven shallow abraded bands on the outer surface of the item (decorative element); *c* — the straight shallow polished bands encircling the outer surface of the vessel (decorative element); *d* — the straight deep wheel-cut bands encircling the outer surface of the vessel (decorative element); *e* — the surface of facet made with wheel-cut only; *f* — the surface of polished facet; *g* — the surface of glass vessels which were strongly damaged by fire; *h* — the air bubbles in the internal structure of the glass (*a*—*h* — symbols used here and hereafter in all the figures)

Cottam 1998; Lazar 2003; Fünfschilling 2015; Antonaras 2017), а також доповнюється даними трасологічного аналізу. Дослідження слідів різних абразивних інструментів на артефактах проводилося за допомогою візуального огляду їхньої поверхні та макрозйомки оброблених її ділянок, а також із використанням воскових зліпків шліфів. Макрозйомка здійснювалася за допомогою цифрового мікроскопа Levenhuk DTX 50.

Систематизація здійснених спостережень дозволяє виокремити сліди операцій, пов’язаних із формуванням посудини — *обробки вінець* і *дна* та її декоруванням — *накладення скляних елементів на поверхню гарячого виробу, обкатки, шліфування й полірування охолодженої його поверхні.*

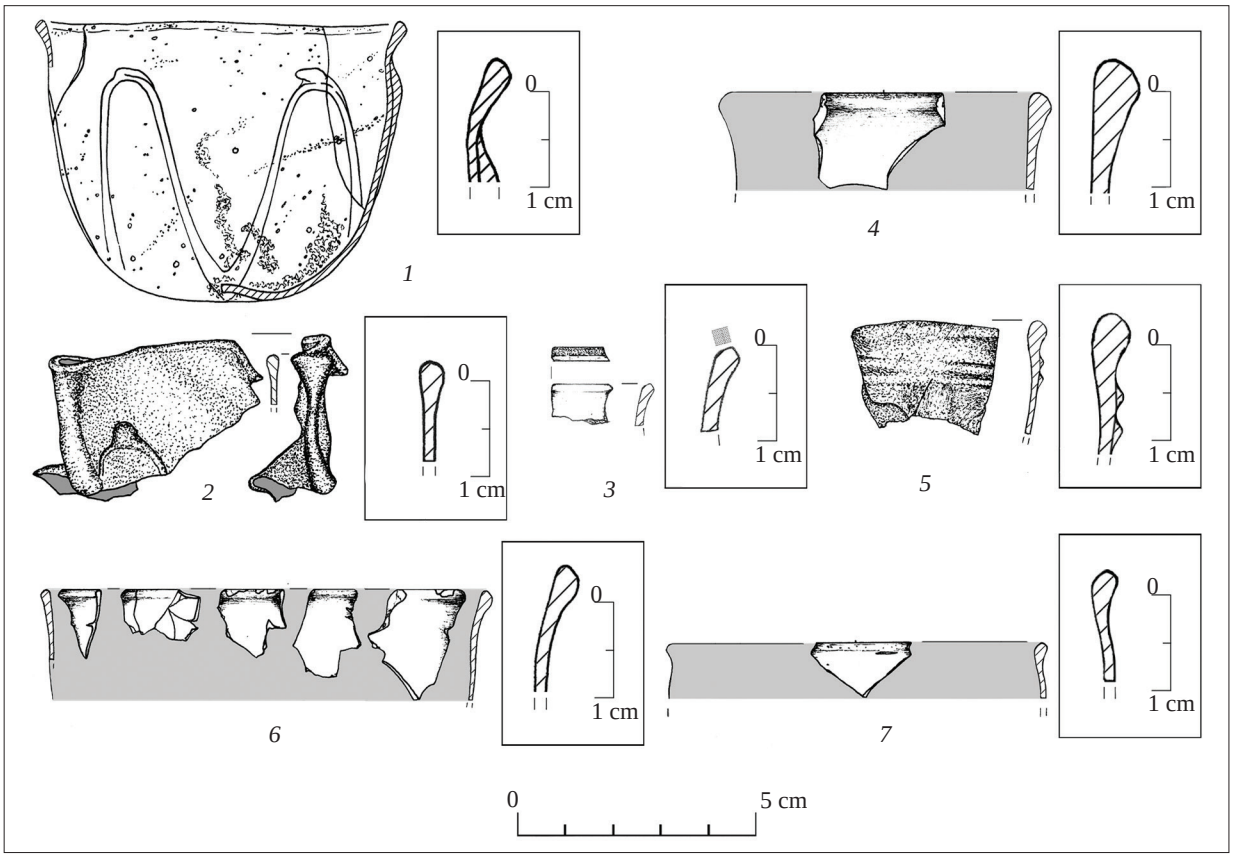

Рис. 4. Провінційно-римські форми скляного посуду з оплавленим краєм вінець із культового шару (3, 5, 7) та поховань (1, 2, 6) могильника Війтенки, а також культурного шару (4) поселення Війтенки 1. *1* — Додаток 1, № 30; *2* — Додаток 1, № 17; *3* — Додаток 1, № 7; *4* — Додаток 1, № 10; *5* — Додаток 1, № 41; *6* — Додаток 1, № 13; *7* — Додаток 1, № 28.

Fig. 4. The Provincial-Roman glassware with fire-rounded rim from the cultural layer (3, 5, 7) and burials (1, 2, 6) of the Viitenky burial ground and the cultural layer (4) of the Viitenky 1 settlement. *1* — Appendix 1, No. 30; *2* — Appendix 1, No. 17; *3* — Appendix 1, No. 7; *4* — Appendix 1, No. 10; *5* — Appendix 1, No. 41; *6* — Appendix 1, No. 13; *7* — Appendix 1, No. 28.

Обробка вінець

Із 168 зразків 19 дають уявлення про спосіб обробки верхньої частини посудини. Три з них виявлені на території поселення, 16 — на території могильника. Десять — походять із закритих комплексів, дев'ять — із підйомного матеріалу й культурного шару. Вісім екземплярів належить т. зв. варварським кубкам, 11 — посудинам, що мають аналоги серед провінційно-римських форм. Серед останніх можна виділити фрагменти посуду з відбитим краєм та оплавленим.

Вироби з відбитим краєм представлені чотирма зразками (дві археологічно цілі форми та два уламки вінець скляних посудин) (рис. 3: Б, 1—4). Усі вони належать різним ємностям. Усі без винятку мають вигнуті[6] вінця та шліфований край. Два фрагменти, що походять із поховань 115 і 260, швидше за все, належали конічним кубкам (Додаток 1, №№ 22, 43; рис. 3: 3—4). Обидва вони мають дещо скошений назовні край вінець і необроблені бічні кромки[7]. Так само оброблений відбитий край вінець і в чаші типу Isings 96/AR 60 (Isings 1957; Rütti 1991) із поховання 54 могильника (Додаток 1, № 14; рис. 4: 2). Виокремлюється серед інших скляна чаша типу Isings 96/AR 60 з накладним декором із крапель кольорового скла, виявлена в похованні 102 (Додаток 1, № 15; рис. 3: Б, 1). Край її вінець горизонтальний, а їхні бічні кромки заокруглені[8].

[6] Термін «вигнутий» (curved) для опису такої форми вінець використовують Х. Кул, Дж. Прайс та І. Лазар (Cool, Price 1995; Lazar 2003).

[7] Для зручності фіксації та опису технологічних операцій, здійснених майстром у процесі обробки обрізаного краю вінець скляного посуду, ми розділили профіль вінець на одну горизонтальну (верхній край) (рис. 3: A, a) та дві вертикальні (зовнішня й внутрішня бічні сторони) (рис. 3: A, b) площини. Залежно від кута нахилу горизонтальної площини, край вінець може бути скошений усередину або назовні (рис. 3: A, d). Кути між краєм вінець та бічними сторонами позначені нами як кромки (рис. 3: A, c).

[8] За допомогою шліфування.

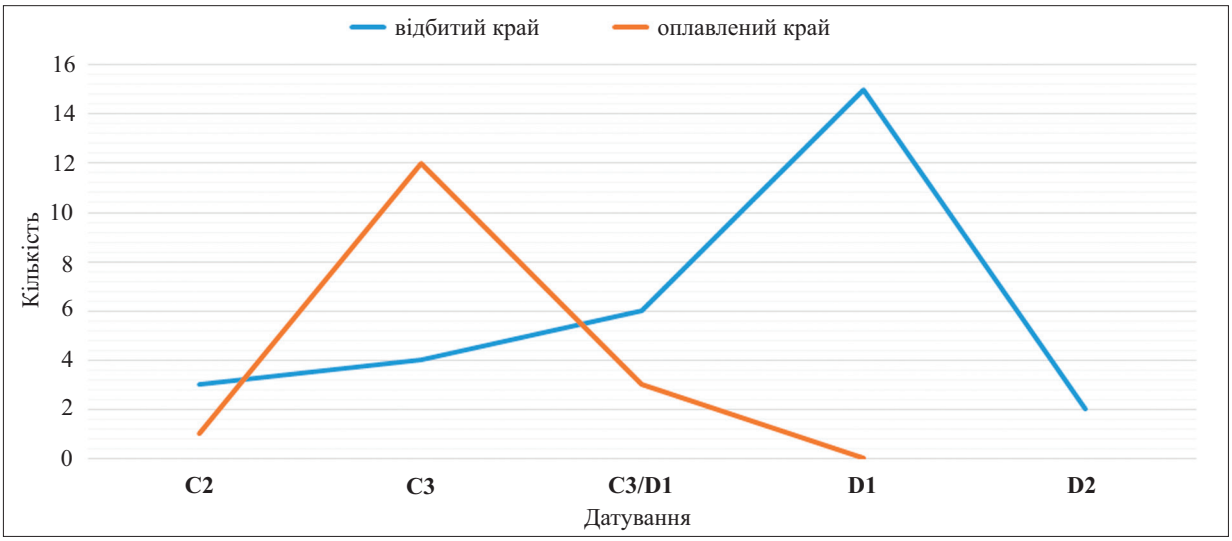

Рис. 5. Хронологія поширення різних способів обробки вінець провінційно-римських форм скляного посуду черняхівської культури на території України (чаші та кубки): відбитий край — ступінь **C**$_2$ (Романківці, похов. 105; Ружичанка, похов. 11; Чернелів-Руський, похов. 96), **C**$_3$ (Гаврилівка, похов. 82; Косанове, похов. 21—1961; Чернелів-Руський, похов. 310; Велика Бугаївка, похов. 100*), **C**$_3$/**D**$_1$ (Велика Бугаївка, похов. 100*; Журавка Вільшанська, похов. 19; Нагірне 2, похов. 1; Нагірне 2, похов. 17; Одая, похов. 23; Нагірне 2, похов. 78), **D**$_1$ (Війтенки, похов. 115; Війтенки, похов. 260; Війтенки, похов. 96; Гаврилівка, похов. 35; Данилова Балка, похов. 3; Журавка Вільшанська, похов. 14;. Журавка Вільшанська, похов. 5; Косанове, похов. 60—1962; Лісові Гринівці, похов. 18; Нагірне 2, похов. 1; Нагірне 2, похов. 7; Ранжеве, похов. 18; Червоне, похов. 30; Шишаки, похов. 115; Війтенки, похов. 102), **D**$_2$ (Війтенки, похов. 102; Шишаки, похов. 112); оплавлений край — ступінь **C**$_2$ (Чернелів Руський, похов. 265), **C**$_3$ (Бережанка, похов. 5; Велика Бугаївка, похов. 20; Великий Самбір, похов.; Косанове, похов. 17—1961; Косанове, похов. 23—1961; Косанове, похов. 7—1963; Переяслав-Хмельницкий, похов. 2; Привольне, похов. 10; Романківці, похов. 4 і 24; Рудка, похов.; Черняхів, похов. 88), **C**$_3$/**D**$_1$ (Війтенки, похов. 211 і 101; Нагірне 2, похов. 67)**.

Fig. 5. The chronology of the distribution of different methods of rim processing of the Provincial-Roman glassware in the Cherniakhiv culture in Ukraine (cups and cups): cracked-off rim — stage **C**$_2$ (Romankivtsi, gr. 105; Ruzhychanka, gr. 11; Cherneliv-Ruskyi, gr. 96), **C**$_3$ (Havrylivka, gr. 82; Kosanove, gr. 21—1961; Cherneliv-Ruskyi, gr. 310; Velyka Buhaivka, gr. 100), **C**$_3$/**D**$_1$ (Velyka Buhaivka, gr. 100*; Zhuravka Vilshanska, gr. 19; Nahirne 2, gr. 1; Nahirne 2, gr. 17; Odaia, gr. 23; Nahirne 2, gr. 78), **D**$_1$ (Viitenky, gr. 115; Viitenky, gr. 260; Viitenky, gr. 96; Havrylivka, gr. 35; Danylova Balka, gr. 3; Zhuravka Vilshanska, gr. 14;. Zhuravka Vilshanska, gr. 5; Kosanove, gr. 60—1962; Lisovi Hrynivtsi, gr. 18; Nahirne 2, gr. 1; Nahirne 2, gr. 7; Ranzheve, gr. 18; Chervone, gr. 30; Shyshaky, gr. 115; Viitenky, gr. 102), **D**$_2$ (Viitenky, gr. 102; Shyshaky, gr. 112); fused rim — stage **C**$_2$ (Cherneliv Ruskyi, gr. 265), **C**$_3$ (Berezhanka, gr. 5; Velyka Buhaivka, gr. 20; Velykyi Sambir, gr.; Kosanove, gr. 17—1961; Kosanove, gr. 23—1961; Kosanove, gr. 7—1963; Pereiaslav-Khmelnytskyi, gr. 2; Pryvolne, gr. 10; Romankivtsi, gr. 4; Romankivtsi, gr. 24; Rudka, gr.; Cherniakhiv, gr. 88), C3/D1 (Viitenky, gr. 211; Viitenky, gr. 101; Nahirne 2, gr. 67).

Відбитий край є результатом відокремлення заготовки від склодувної трубки вже після її відпалу та охолодження (Price, Cottam 1998, p. 24). Цілком імовірно, що таку вигнуту форму край посудини набував ще до відокремлення від склодувної трубки, про що свідчать знахідки бракованих виробів із Целе/Celje, Savinjska regija, Slovenija (Lazar 2008, S. 137-139, fig. 2—3) та Tpipa/Trier, Rheinland-Pfalz, Deutschland (Goethert-Polaschek 1977, S. 153, № 617, Taf. 59).

Два артефакти з вигнутим обрізаним краєм вінець походять із закритих комплексів (поховання 96 та 102), що дозволяє уточнити їх датування. Зокрема, аналізуючи набір інвентарю цих поховань, М. В. Любичев датував їх ступенем D$_1$ (Любичев 2019а, с. 98-99).

В ареалі черняхівської культури на схід від р. Прут посудини з таким способом обробки краю широко відомі практично протягом усього її існування. Проте пік їх побутування припадає на фінальний етап її розвитку (рис. 5).

Цікаво, що вигнуті вінця з відбитим та шліфованим краєм зафіксовані також у деяких типів варварських кубків. Зокрема, такий спосіб обробки вінець мають два уламки й один фрагментований екземпляр із поховань у Війтенках (№№ 206, 260 і 117), а також один уламок верхньої частини посудини з культурного шару поселення. Фрагменти вінець із поховань 206, 260 та культурного шару посе-

* Комплекси або посудини, датування яких виходить за межі однієї ступені, тут і надалі враховуються у статистичних розрахунках декілька разів, відповідно до їх датування.

** Посилання на джерела інформації про морфологічні та метричні характеристики посудин, склад комплексів та їх датування можна знайти у Додатку 2 (тут і надалі)

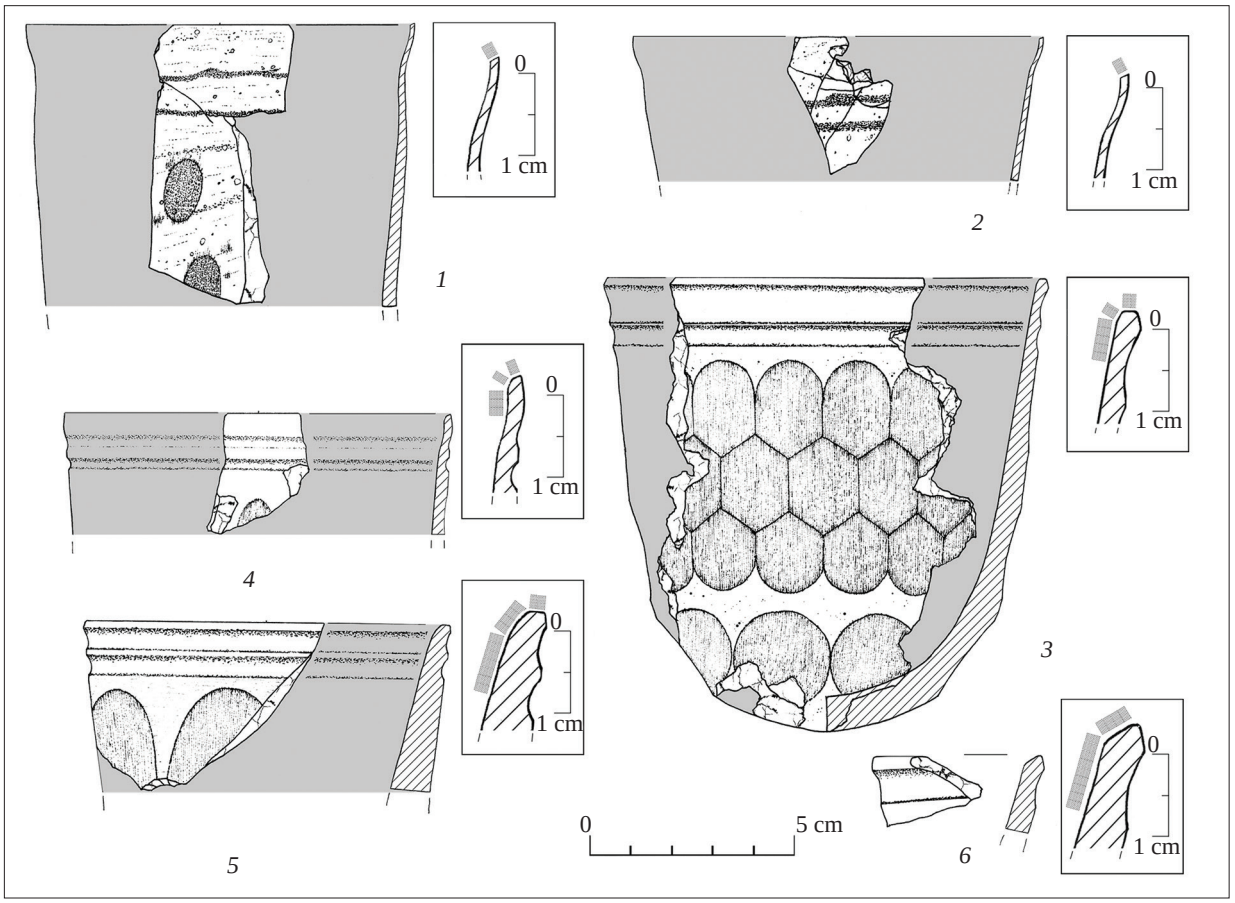

Рис. 6. Способи обробки краю вінець у варварських кубків із культового шару (6) та поховань (1—3) могильника Війтенки, а також культурного шару (4—5) поселення Війтенки 1. *1* — Додаток 1, № 29; *2* — Додаток 1, № 42; *3* — Додаток 1, № 18; *4* — Додаток 1, № 26; *5* — Додаток 1, № 24; *6* — Додаток 1, № 32.

Fig. 6. The methods of rim processing of barbarian cups from the cultural layer (6) and burials (1—3) of the Viitenky burial ground and the cultural layer (4—5) of the Viitenky 1 settlement. *1* — Appendix 1, No. 29; *2* — Appendix 1, No. 42; *3* — Appendix 1, No. 18; *4* — Appendix 1, No. 26; *5* — Appendix 1, Nos. 24; *6* — Appendix 1, No. 32.

лення, найімовірніше, належали кубкам типу Eggers 230 (Eggers 1951, Taf. 16: 230). Два з них, завтовшки трохи більше 0,1 см, мають сильно скошений усередину край і необроблені бічні кромки (Додаток 1, №№ 29, 42; рис. 6: 1—2). Третій — товщиною близько 0,3 см — сильно скошений усередину край, необроблену зовнішню та зрізану [9] внутрішню бічні кромки (Додаток 1, № 26; рис. 6: 4). Так само оброблені вінця в археологічно цілого кубка з поховання 117. Його край дещо скошений усередину, внутрішня бічна кромка зрізана, а зовнішня — заокруглена (Додаток 1, № 18; рис. 6: 3).

Один з екземплярів походить із закритого комплексу, що дає змогу з'ясувати його датування. Комплекс речей із поховання 117 дозволяє віднести його до фази E горизонту «класичної» черняхівської культури, що відповідає ступеню D_1 (Любичев 2019а, с. 97-98). Фрагментовані зразки посуду можна з певною мірою ймовірності датувати на підставі аналогій. Так, О. В. Петраускас вважає, що час найбільшого поширення кубків типу Eggers 230 у черняхівській культурі припадає на другу половину IV ст., що відповідає перехідному періоду між ступенями C_3 та D_1 (C_3/D_1) (Петраускас 2016, с. 98) (рис. 7).

Серед столового посуду римських провінцій (перш за все нас цікавлять посудини, призначені для пиття [10]) вироби з вигнутими вінцями й відбитим краєм широко відомі з середини I по V ст. (Isings 1957, p. 46-47, 104, 113-116, 126-131, 134-138; Form

[9] За допомогою шліфування.

[10] На думку Е. А. Симоновича, переважання ємностей, призначених для вживання напоїв, є характерною рисою черняхівського набору скляного посуду (Сымонович 1977, с. 178), тому тут і далі для порівняння використовуються тільки чаші й кубки. Хоча частина кубків, очевидно, застосовувалася і як світильники (Петраускас, Шишкин 2013, с. 40-41).

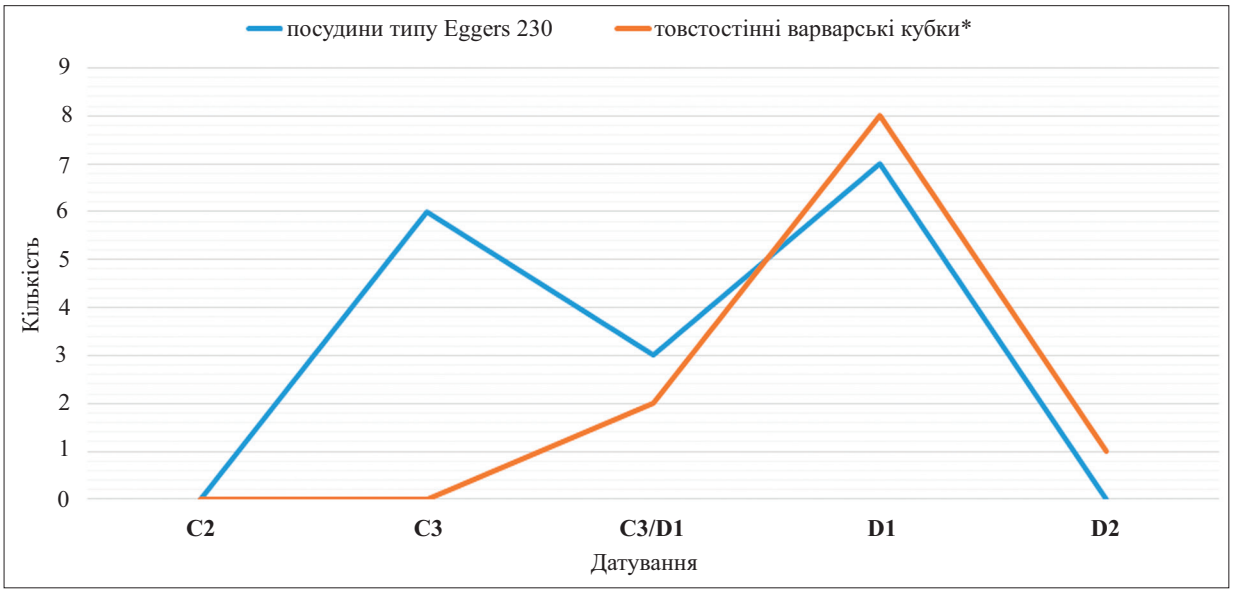

Рис. 7. Хронологія існування варварських кубків у черняхівській культурі на території України (*Б*): посудини типу Eggers 230 — ступінь **C**$_3$ (Біленьке, похов. 47; Гнатки, похов.; Косанове, похов. 22—1961; Курники, похов. 4; Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8), **C**$_3$/**D**$_1$ (Курники, похов. 4; Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8), **D**$_1$ (Біленьке, похов. 8; Війтенки, похов. 260; Віла-Ярузька, похов. 3; Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961; Оселівка, похов. 15; Романівка, похов. 1; Скитка, похов. 12); товстостінні варварські кубки* — ступінь **C**$_3$/**D**$_1$ (Оселивка, похов. 86; Журавка Вільшанська, похов. 60), **D**$_1$ (Велика Бугаївка, похов. 91; Війтенки, похов. 86/2; Гаврилівка, похов. 5; Горошевці, похов. 4; Нагірне 2, похов. 18; Ранжеве, похов. 12; Ранжеве, похов. 14; Шишаки, похов. 39), **D**$_2$ (Шишаки, похов. 39).

Fig. 7. The chronology of the barbarian beakers in the Cherniakhiv culture to the east of the Prut River (*Б*): glass beakers of Eggers 230 type — stage **C**$_3$ (Bilenke, gr. 47; Hnatky, gr.; Kosanove, gr. 22—1961; Kurnyky, gr. 4; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8), **C**$_3$/**D**$_1$ (Kurnyky, gr. 4; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8), **D**$_1$ (Bilenke, gr. 8; Viitenky, gr. 260; Vila-Iaruzka, gr. 3; Zhovnyno (Bilenkovi Burty), gr. 1—1961; Oselivka, gr. 15; Romanivka, gr. 1; Skytka, gr. 12); thick-walled barbarian beakers* — stage **C**$_3$/**D**$_1$ (Oselyvka, gr. 86; Zhuravka Vilshanska, gr. 60), **D**$_1$ (Velyka Buhaivka, gr. 91; Viitenky, gr. 86/2; Havrylivka, gr. 5; Horoshevtsi, gr. 4; Nahirne 2, gr. 18; Ranzheve, gr. 12; Ranzheve, gr. 14; Shyshaky, gr. 39), **D**$_2$ (Shyshaky, gr. 39).

32-33, 96, 106, 108, 109), хоча найбільша їх популярність припадає на пізньоримський час (Isings 1957, p. 104, 113-116, 126-131, 134-138; Form 96, 106, 108, 109). Значного поширення вони набувають у цей період у Словенії (Lazar 2003, p. 20), а також у римській Панноніі (Dévai 2016) та Британії (Cool 1995). На території Північно-Західної Швейцарії посудини з відбитим краєм існують із другої третини I до середини V ст. (Fünfschilling 2015, S. 54, Abb. 294). Лише у II—III ст. вони на якийсь час поступаються своєю популярністю виробам з оплавленим краєм (Fünfschilling 2015, S. 54). Крім того, К. Айсінґс зазначає, що в IV ст. відбитий і необроблений край домінує серед столового посуду (Isings 1957, p. 126).

Вироби з оплавленим краєм [11] представлені сімома зразками. Серед них — одна ціла посудина та шість фрагментів вінець. Усі вони належать різним виробам. Напівсферичну скляну чашу, декоровану накладною скляною ниткою, що утворює композицію у вигляді синусоїди, з поховання-інгумації 211 (Додаток 1, № 30; рис. 4: 1), а також фрагмент верхньої частини посудини із залишками подібного орнаменту з кремації 110 (Додаток 1, № 17; рис. 4: 2), можна віднести до виробів типу Вєкліце/Weklice (Schepachenko 2020). Інші уламки, що походять із поховань (1 екз.) та культового шару (5 екз.) могильника, а також культурного шару поселення (1 екз.), імовірно, належать скляним чашам із діаметром вінець від 7,5 до 9,5 см (Додаток 1, №№ 10, 13, 28; рис. 4: 4, 6—7). Особливо слід виокремити фрагмент вінець із оплавленим краєм та шліфованою верхньою площиною (Додаток 1, № 7; рис. 4: 3).

[11] Термін «оплавлений» (fire-rounded) для опису такої форми вінець використовують Х. Кул, Дж. Прайс та І. Лазар (Cool, Price 1995; Lazar 2003).

* Під товстостінними ми розуміємо посудини з товщиною скла у районі вінець більшою за 0,3 см.

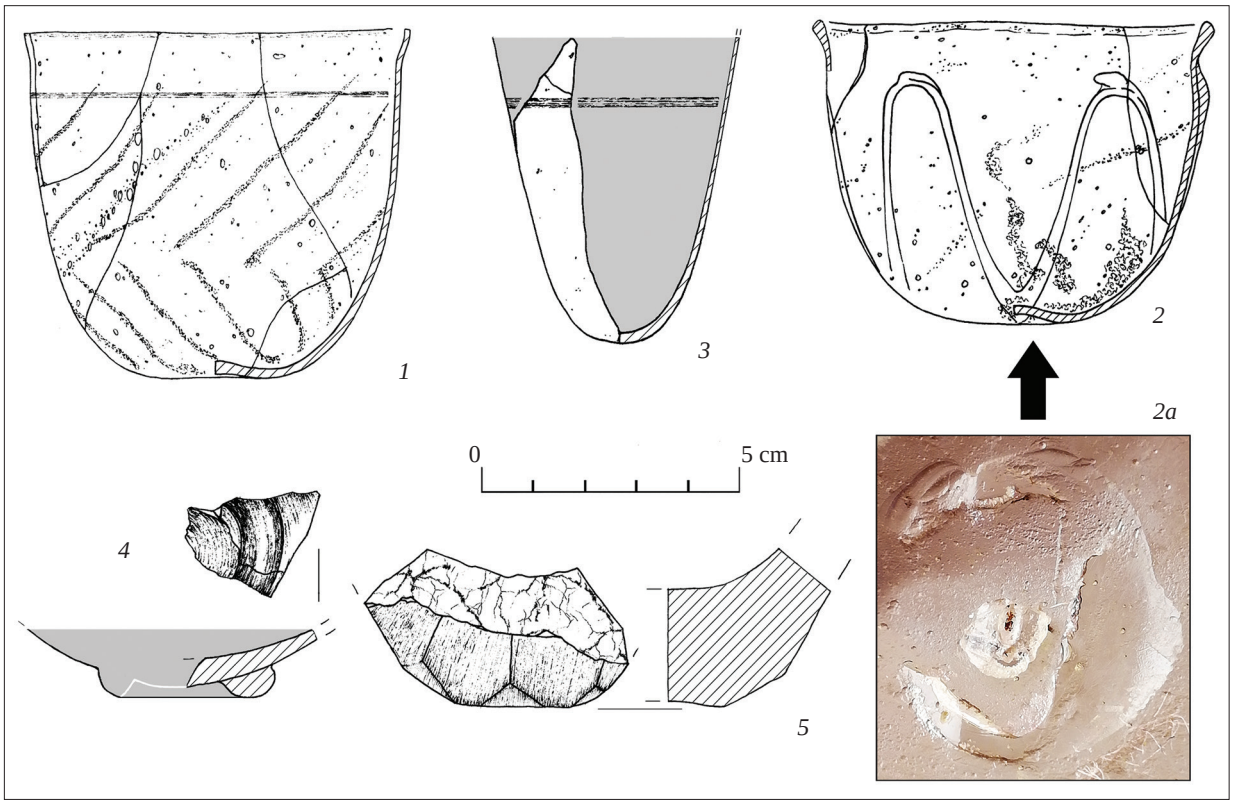

Рис. 8. Способи виконання дна у артефактів, знайдених під час досліджень археологічного комплексу Війтенки. *1* — Додаток 1, № 14; *2* — Додаток 1, № 30; *3* — Додаток 1, № 16; *4* — Додаток 1, № 21; *5* — Додаток 1, № 1

Fig. 8. The methods of the forming of the artefacts base from Viitenky. *1* — Appendix 1, No. 14; *2* — Appendix 1, No. 30; *3* — Appendix 1, No. 16; *4* — Appendix 1, No. 21; *5* — Appendix 1, No. 1

Оплавлений край є результатом повторного нагрівання краю гарячої заготовки, відокремленої від склодувної трубки за допомогою обрізання. При нагріванні край посудини потовщувався, набуваючи краплеподібної форми (Price, Cottam 1998, p. 22).

Три екземпляри виробів з оплавленим краєм походять із закритих комплексів (поховання 101, 110 та 211), що дозволяє з'ясувати їх датування. Поховання 101 та 211 М. В. Любичев відносить до фаз C та D горизонту «класичної» черняхівської культури у дніпро-донецькому лісостепу, які синхронізує зі ступенями C_3, C_3/D_1 та D_1 (Любичев 2019a, с. 96). Проте, зважаючи на склад комплексів, можна припустити їх більш вузьке датування — у межах ступеню C_3/D_1 (Любичев 2019b, с. 193, 197-199, рис. 7, 9; Schepachenko 2020).

В ареалі черняхівської культури на схід від р. Прут скляний посуд із оплавленим краєм трапляється вже на етапі її формування (ступінь C_2), проте представлений він головним чином кубками: типи Eggers 192, 194 (Eggers 1951, Taf. 14: 192, 194) [12]. Чаші з таким способом обробки краю вінець набувають найбільшого поширення на ступені C_3, хоча окремі їх екземпляри відомі й трохи пізніше (рис. 5).

Посудини з оплавленим краєм у римських провінціях особливої популярності набувають між серединою II і серединою III ст. (Isings 1957, p. 101-103; Form 85; Price, Cottam 1998, p. 22; Lazar 2003, p. 18; Fünfschilling 2015, S. 54)

Вироби із шліфованим/обточеним краєм [13]

Шліфований або обточений під різним кутом край вінець мають два фрагменти товстостінних варварських кубків із культурного шару могильника та поселення (Додаток 1, №№ 32, 24; рис. 6: 6, 5). Останній, ймовірно, належав виробу типу Straume IB3 [14] (Straume 1987, Taf. 4: 59, 152). Край вінець цього уламка практично рівний, зовнішня бічна кромка не оброблена, внутрішня — сильно заокруглена за допомогою шліфування (рис. 6: 5). Аналогічні знахідки з Північної (Borrby, Sweden) та Південно-Східної (Tecuci, Rumänien; Miorcani,

[12] Ще один кубок із оплавленим краєм (Айсінгс 106d), конічний, походить із поховання 67 могильника Нагірне 2, датованого ступенем C3/D1 (рис. 5).

[13] За допомогою шліфування.

[14] Або Варпелєв A/Varpelev A за Г. Рау (Rau 2008, S. 222).

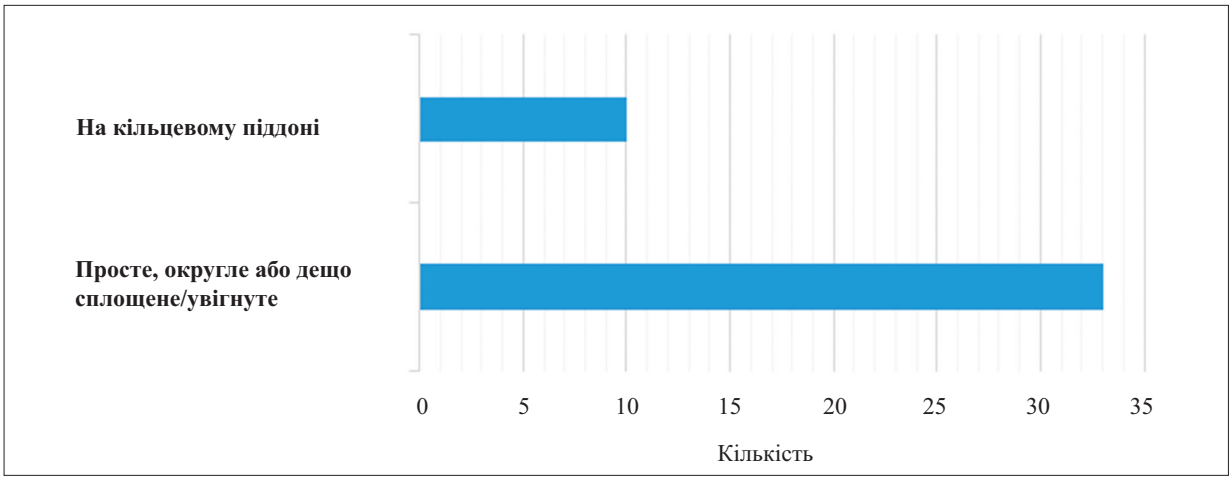

Рис. 9. Способи виконання дна у черняхівських посудин на території України: **на кільцевому піддоні** — Кам'янка Дніпровська, КШ; Косанове, похов. 17—1961; Косанове, похов. 23—1961; Переяслав-Хмельницкий, похов. 2; Привольне, похов. 10; Романківці, похов. 56; Рудка, пох.; Теремці, жит. 19; Теремці, жит. 3; Черняхів, похов. 88; **просте, округле або дещо сплощене/увігнуте** — Романківці, похов. 105; Ружичанка, похов. 11; Чернелів-Руський, похов. 96; Бережанка, похов. 5; Великий Самбір, похов.; Гаврилівка, похов. 82; Косанове, похов. 21—1961; Косанове, похов. 7—1963; Чернелів-Руський, похов. 310; Велика Бугаївка, похов. 100; Війтенки, похов. 211; Журавка Вільшанська, похов. 19; Теремці, КШ; Одая, похов. 23; Велика Бугаївка, похов. 93; Війтенки, похов. 96; Гаврилівка, похов. 35; Данилова Балка, похов. 3; Журавка Вільшанська, похов. 14; Журавка Вільшанська, похов. 5; Косанове, похов. 60—1962; Лісові Гринівці, похов. 18; Ранжеве, похов. 18; Холмське, похов. 14; Шишаки, похов. 115; Війтенки, похов. 102; Війтенки, похов. 102; Шишаки, похов. 112; Нагірне 2, похов. 1; Нагірне 2, похов. 17; Нагірне 2, похов. 36; Нагірне 2, похов. 67; Нагірне 2, похов. 78; Нагірне 2, похов. 7.

Fig. 9. The methods of the forming of the artefacts of Cherniakhiv culture area in Ukraine: **on a base-ring** — Kamianka Dniprovska, cultural layer; Kosanove, gr. 17—1961; Kosanove, gr. 23—1961; Pereiaslav-Khmelnytskyi, gr. 2; Pryvolne, gr. 10; Romankivtsi, gr. 56; Rudka, gr.; Teremtsi, object No. 19; Teremtsi, object No. 3; Cherniakhiv, gr. 88; **flattened or slightly concaved base** — Romankivtsi, gr. 105; Ruzhychanka, gr. 11; Cherneliv-Ruskyi, gr. 96; Berezhanka, gr. 5; Velykyi Sambir, gr.; Havrylivka, gr. 82; Kosanove, gr. 21—1961; Kosanove, gr. 7—1963; Cherneliv-Ruskyi, gr. 310; Velyka Buhaivka, gr. 100; Viitenky, gr. 211; Zhuravka Vilshanska, gr. 19; Teremtsi, cultural layer; Odaia, gr. 23; Velyka Buhaivka, gr. 93; Viitenky, gr. 96; Havrylivka, gr. 35; Danylova Balka, gr. 3; Zhuravka Vilshanska, gr. 14; Zhuravka Vilshanska, gr. 5; Kosanove, gr. 60—1962; Lisovi Hrynivtsi, gr. 18; Ranzheve, gr. 18; Kholmske, gr. 14; Shyshaky, gr. 115; Viitenky, gr. 102; Viitenky, gr. 102; Shyshaky, gr. 112; Nahirne 2, gr. 1; Nahirne 2, gr. 17; Nahirne 2, gr. 36; Nahirne 2, gr. 67; Nahirne 2, gr. 78; Nahirne 2, gr. 7.

Moldova) Європи Г. Рау датує серединою IV ст. (Rau 2008, S. 226; 230; №№ 8, 35). Ще один оплавлений уламок, що також належить товстостінній посудині, має сильно скошений всередину край, необроблену зовнішню бічну кромку й заокруглену за допомогою шліфування внутрішню (рис. 5: А, 6).

Товстостінні кубки з обробленим таким чином краєм вінець невідомі в датованих закритих комплексах черняхівської культури на території України раніше за середину IV ст. При цьому пік їх поширення припадає на ступінь D_1 (рис. 5: Б). Такий спосіб обробки вінець і товщина скляних посудин практично не знаходять аналогій серед синхронних виробів у римських провінціях [15]. Проте схожі технологічні прийоми широко відомі тут у ранньоримський час, наприклад, у ємностей типу Isings 3 (Isings 1957, p. 18-21).

[15] Серед поодиноких аналогій можна зазначити форму Trier 48 (Goethert-Polaschek 1977, Formentafel A: 48).

Обробка дна

Лише п'ять із 168 відібраних зразків дають уявлення про спосіб обробки дна посудини. З них два представлені цілими екземплярами та три — уламками, чотири походять із поховань могильника, один — із заповнення заглибленого об'єкта на поселенні. Чотири належать до провінційно-римських форм, один уламок належить товстостінній посудині зі шліфованим декором із кола варварських кубків.

Скляні чаші з поховань 96 і 211 мають **округле, дещо увігнуте по центру дно** (Додаток 1, №№ 14, 30; рис. 8: 1—2). Край вінець останньої оплавлений, а на дні помітний невеликий слід у вигляді кільця, що свідчить про застосування понтії для утримання заготовки під час обробки вінець (рис. 8: 2а). Округле дно має фрагмент конічного кубка з поховання 102 (Додаток 1, № 16; рис. 8: 3). Особливий інтерес становить уламок ***дна на накладному кільцевому піддоні*** з поховання 121 (До-

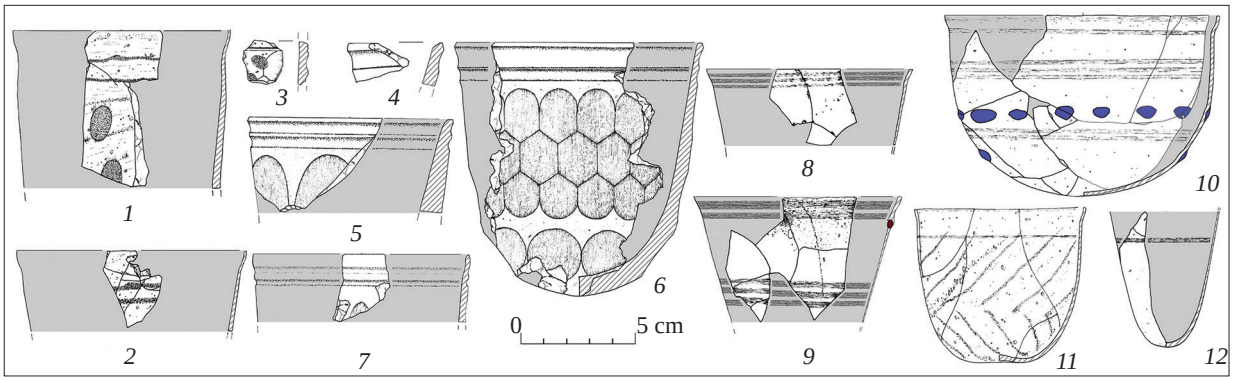

Рис. 10. Шліфовані смуги як декоративний елемент у скляних посудин, знайдених на території археологічного комплексу Війтенки. *1* — Додаток 1, № 29; *2* — Додаток 1, № 42; *3* — Додаток 1, № 2; *4* — Додаток 1, № 32; *5* — Додаток 1, № 24; *6* — Додаток 1, № 18; *7* — Додаток 1, № 26; *8* — Додаток 1, № 22; *9* — Додаток 1, № 43; *10* — Додаток 1, № 15; *11* — Додаток 1, № 14; *12* — Додаток 1, № 16.

Fig. 10. The polished/abraded bands as a decorative element of glass vessels from Viitenky. *1* — Appendix 1, No. 29; *2* — Appendix 1, No. 42; *3* — Appendix 1, No. 2; *4* — Appendix 1, No. 32; *5* — Appendix 1, No. 24; *6* — Appendix 1, No. 18; *7* — Appendix 1, No. 26; *8* — Appendix 1, No. 22; *9* — Appendix 1, No. 43; *10* — Appendix 1, No. 15; *11* — Appendix 1, No. 14; *12* — Appendix 1, No. 16.

даток 1, № 21; рис. 8: 4). Реконструйований діаметр піддона — близько 3,5 см, а товщина нитки, з якої він виготовлений, — 0,7—0,9 см. Такий піддон формувався шляхом накладання скляної нитки на поверхню гарячого виробу (Price, Cottam 1998, p. 29).

Просте, округле дно, іноді злегка сплощене або увігнуте, мають переважна більшість скляних посудин провінційно-римського вигляду, відомих у черняхівській культурі (рис. 9). Дещо рідше трапляться на схід від р. Прут вироби на кільцевому піддоні (рис. 9). Вони представлені переважно чашами, а пік їх поширення припадає на ступінь C_3 (Petrauskas 2017).

Уламок із культурного шару поселення являє собою фрагмент дна товстостінної посудини, декорованої шліфованими фасетками (Додаток 1, № 1; рис. 8: 5). Одна з фасеток, овальної форми та досить великих розмірів, розташована на дні.

Прийоми декорування

Окремі декоративні елементи зафіксовані у 38 із 168 зразків. Із них 14 виявлено на поселенні та 24 — на могильнику. 11 — належать провінційно-римським формам, 37 — варварським кубкам.

Дотримуючись традиційного поділу, залежно від способу нанесення орнаментальної композиції, серед них можна виділити вироби, декоровані «холодним» і «гарячим» способами (Щапова 1978, с. 236; Лихтер 1998, с. 45-46). Перші представлені 33 екземплярами і містять такі елементи, як шліфовані смуги (13 зраз.), шліфовані фасетки (24 зраз.) та шліфовані рельєфні елементи (1 зраз.) [16].

Шліфовані смуги. Спостереження показують, що шліфовані смуги в різних варіантах виконання серед посуду з Війтенків трапляються як у провінційно-римських формах, так і у варварських кубків. Однакові декоративні елементи — рівні нерозривні незаглиблені смуги шириною 0,1—0,4 см — поєднують напівсферичні чаші Isings 96/AR 60 з поховань 96 та 102 (Додаток 1, №№ 14, 15; рис. 7: А, 11, 10), а також конічні кубки з поховань 102, 115 та 260 (Додаток 1, №№ 16, 22, 43; рис. 7: А, 12 8—9). Ідеально прямий напрямок шліфованої композиції дозволяє припустити, що такі смуги виконані, найімовірніше, за допомогою обертання посудини — *«lathe-cutting decoration»* (Whitehouse 2006, p. 50). Особливо варто відзначити чашу з поховання 96, у якої, крім вищезазначених декоративних елементів, зафіксовані також нерівні незаглиблені смуги, виконані, ймовірно, без обертання виробу (рис. 10: 11).

Останні також відомі серед варварських кубків. Нерівні незаглиблені смуги прикрашають фрагменти вінець, що належать виробам типу Eggers 230 із поховань 206 та 260 (Додаток 1, №№ 29, 42; рис. 10: 1—2). Ще один уламок посудини з таким декором походить із культового шару могильника (Додаток 1, № 9)

[16] Сумарні загальні показники тут відрізняються від вищезазначених, тому що окремі зразки мають поєднання двох або більше різних декоративних елементів.

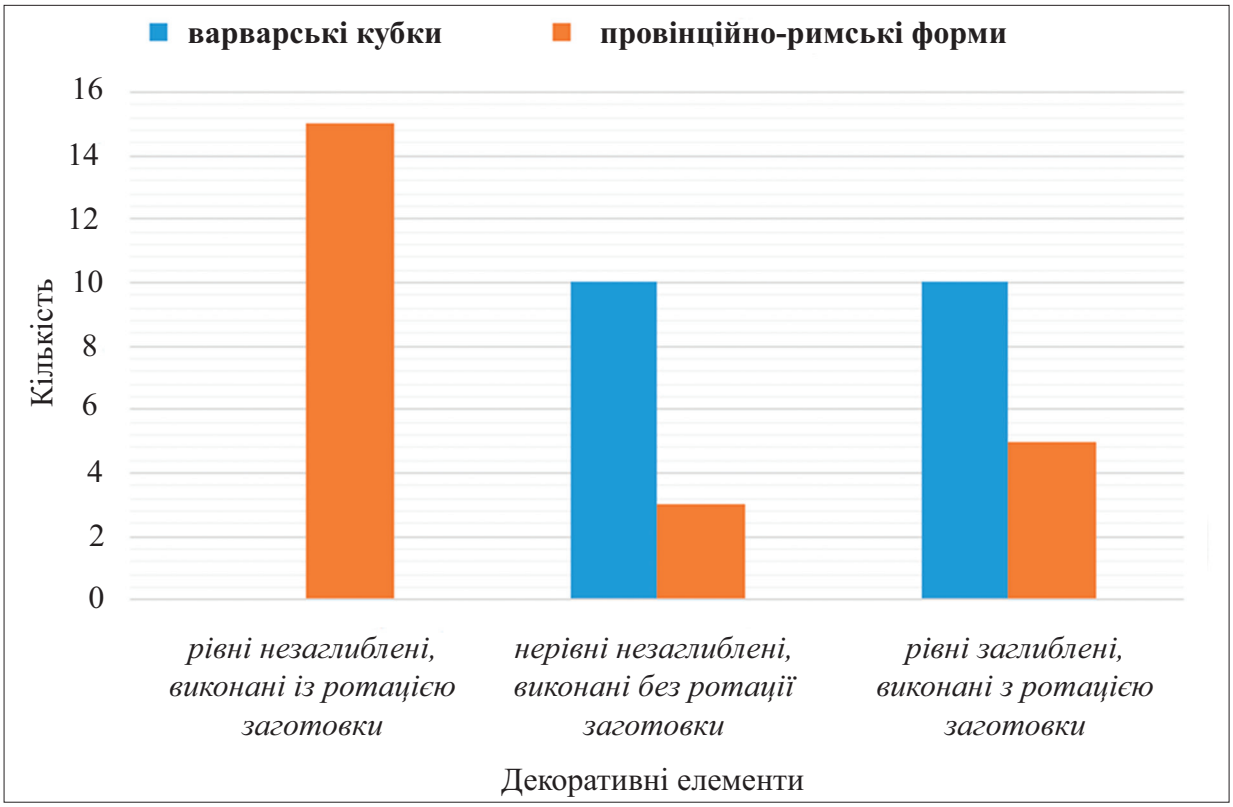

Рис. 11. Поширення та еволюція декоративних шліфованих смуг у провінційно-римських та варварських форм черняхівського посуду на території України. **Варварські кубки —** *нерівні незаглиблені, виконані без ротації заготовки* (Біленьке, похов. 47; Гнатки, похов.; Косанове, похов. 22—1961; Лісові Гринівці, похов. 13; Біленьке, похов. 8; Війтенки, похов. 86/2; Віла-Ярузька, похов. 3; Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961; Романівка, похов. 1; Скитка, похов. 12); *рівні заглиблені, виконані з ротацією заготовки* (Миколаївка-Казацьке, похов. 8; Оселивка, похов. 86; Журавка Вільшанська, похов. 60; Велика Бугаївка, похов. 91; Гаврилівка, похов. 5; Горошевці, похов. 4; Оселівка, похов. 15; Ранжеве, похов. 12; Ранжеве, похов. 14; Шишаки, похов. 39); **провінційно-римські форм** — *рівні незаглиблені, виконані з ротацією заготовки* (Ружичанка, похов. 11; Чернелів-Руський, похов. 96; Гаврилівка, похов. 82; Косанове, похов. 21—1961; Велика Бугаївка, похов. 100; Війтенки, похов. 115; Війтенки, похов. 260; Війтенки, похов. 96; Журавка Вільшанська, похов. 14; Шишаки, похов. 115; Війтенки, похов. 102; Війтенки, похов. 102; Шишаки, похов. 112; Нагірне 2, похов. 1; Нагірне 2, похов. 7); *нерівні незаглиблені, виконані без ротації заготовки* (Романківці, похов. 105; Чернелів-Руський, похов. 310; Війтенки, похов. 96); *рівні заглиблені, виконані з ротацією заготовки* (Гаврилівка, похов. 35; Данилова Балка, похов. 3; Лісові Гринівці, похов. 18; Ранжеве, похов. 18; Червоне, похов. 30).

Fig. 11. The distribution and evolution of the polished/abraded bands as a decorative elements among the Provincial-Roman and barbarian shapes of Cherniakhiv vessels to the east of the Prut River. **The barbarian cups** — **the uneven shallow abraded bands, made without vessel rotation** (Bilenke, gr. 47; Hnatky, gr.; Kosanove, gr. 22—1961; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Bilenke, gr. 8; Viitenky, gr. 86/2; Vila-Iaruzka, gr. 3; Zhovnyno (Bilenkovi Burty), gr. 1—1961;. Romanivka, gr. 1; Skytka, gr. 12); **the straight deep wheel-cut bands made with vessel rotation** (Mykolaivka-Kazatske, gr. 8; Oselyvka, gr. 86; Zhuravka Vilshanska, gr. 60; Velyka Buhaivka, gr. 91; Havrylivka, gr. 5; Horoshevtsi, gr. 4; Oselivka, gr. 15; Ranzheve, gr. 12; Ranzheve, gr. 14; Shyshaky, gr. 39); the **P**rovincial-**R**oman glassware — **the straight shallow polished bands made with vessel rotation** (Ruzhychanka, gr. 11; Cherneliv-Ruskyi, gr. 96; Havrylivka, gr. 82; Kosanove, gr. 21—1961; Velyka Buhaivka, gr. 100; Viitenky, gr. 115; Viitenky, gr. 260; Viitenky, gr. 96; Zhuravka Vilshanska, gr. 14; Shyshaky, gr. 115; Viitenky, gr. 102; Viitenky, gr. 102; Shyshaky, gr. 112; Nahirne 2, gr. 1; Nahirne 2, gr. 7); **the uneven shallow abraded bands, made without vessel rotation** (Romankivtsi, gr. 105; Cherneliv-Ruskyi, gr. 310; Viitenky, gr. 96); **the straight deep wheel-cut bands made with vessel rotation** (Havrylivka, gr. 35; Danylova Balka, gr. 3; Lisovi Hrynivtsi, gr. 18; Ranzheve, gr. 18; Chervone, gr. 30).

П’ять зразків товстостінних варварських кубків декоровані рівними заглибленими нерозривними шліфованими смугами шириною 0,4—0,8 см. Один з екземплярів, фрагмент вінець, що походить із культурного шару поселення, належить посудині типу Straume IB3 (Додаток 1, № 24; рис. 10: 5). Ще один уламок вінець, також виявлений на поселенні, належить кубку типу Eggers 230 (Додаток 1, № 26; рис. 10: 7). Особливо варто виділити ще один фрагмент посудини, декорований вузькою (ширина 0,1 см) рівною заглибленою смугою, знайдений тут (Додаток 1, № 2; рис. 10: 3). Незвичні розміри цього декоративного елемента, можливо, свідчать про дещо інший спосіб його виконання.

Чотири з п’яти вищеописаних зразків мають рівні незаглиблені шліфовані смуги шириною 0,3—0,7 см дещо нижче за край вінець, з

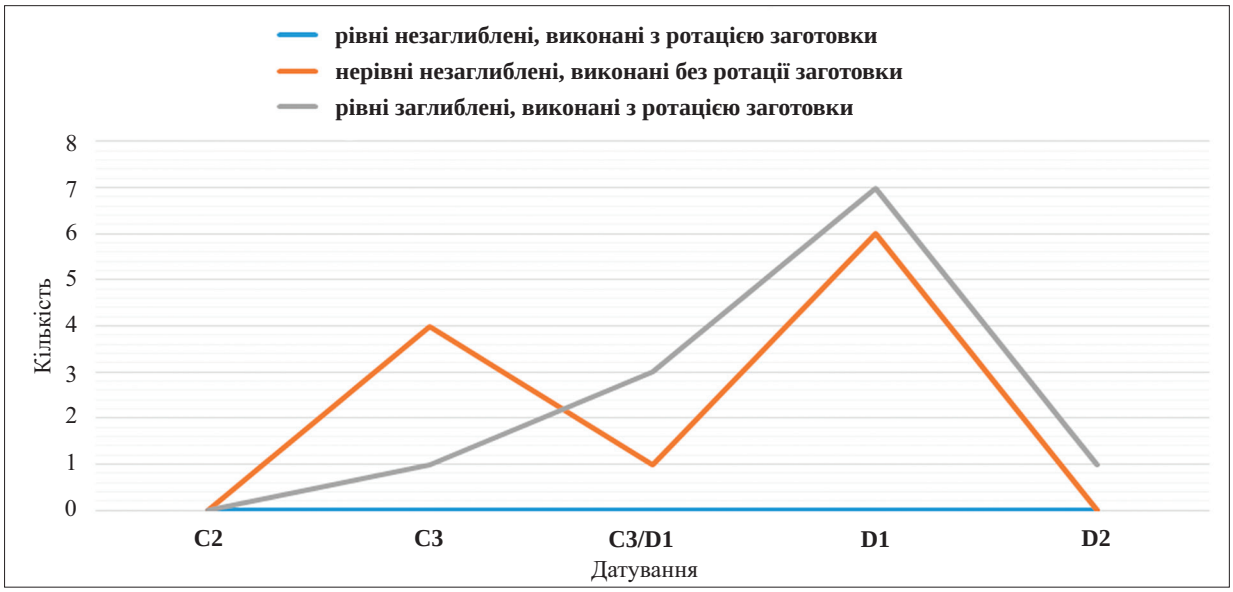

Рис. 12. Поширення та еволюція декоративних шліфованих смуг у варварських формах черняхівського посуду на території України. **Нерівні незаглиблені, виконані без ротації заготовки —** ступінь C_3 (Біленьке, похов. 47; Гнатки, похов.; Косанове, похов. 22—1961; Лісові Гринівці, похов. 13), C_3/D_1 (Лісові Гринівці, похов. 13), D_1 (Біленьке, похов. 8; Війтенки, похов. 86/2; Віла-Ярузька, похов. 3; Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961;. Романівка, похов. 1; Скитка, похов. 12); **рівні заглиблені, виконані з ротацією заготовки —** ступінь C_3 (Миколаївка-Казацьке, похов. 8), C_3/D_1 (Миколаївка-Казацьке, похов. 8; Оселівка, похов. 86; Журавка Вільшанська, похов. 60), D_1 (Велика Бугаївка, похов. 91; Гаврилівка, похов. 5; Горошевці, похов. 4; Оселівка, похов. 15; Ранжеве, похов. 12; Ранжеве, похов. 14; Шишаки, похов. 39); D_2 (Шишаки, похов. 39).

Fig. 12. The distribution and evolution of the polished/abraded bands as a decorative elements among the barbarian shapes of Cherniakhiv vessels to the east of the Prut River. **The uneven shallow abraded bands, made without vessel rotation** — stage C_3 (Bilenke, gr. 47; Hnatky, gr.; Kosanove, gr. 22—1961; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13), C_3/D_1 (Lisovi Hrynivtsi, gr. 13), D_1 (Bilenke, gr. 8; Viitenky, gr. 86/2; Vila-Iaruzka, gr. 3; Zhovnyno (Bilenkovi Burty), gr. 1—1961;. Romanivka, gr. 1; Skytka, gr. 12); **the straight deep wheel-cut bands made with vessel rotation** — stage C_3 (Mykolaivka-Kazatske, gr. 8), C_3/D_1 (Mykolaivka-Kazatske, gr. 8; Oselyvka, gr. 86; Zhuravka Vilshanska, gr. 60), D_1 (Velyka Buhaivka, gr. 91; Havrylivka, gr. 5; Horoshevtsi, gr. 4; Oselivka, gr. 15; Ranzheve, gr. 12; Ranzheve, gr. 14; Shyshaky, gr. 39); D_2 (Shyshaky, gr. 39).

внутрішньої їх сторони (Додаток 1, №№ 18, 26, 24, 32; рис. 6:, 3—6). На нашу думку, місце їх розташування радше може вказувати на їх технологічне походження, ніж на естетичне призначення.

Шліфовані смуги в різних варіантах виконання трапляються серед провінційно-римських форм черняхівського посуду на території України протягом усього часу існування культури (рис. 13). При цьому пік їх поширення припадає на ступінь D_1. Подібною є ситуація з варварськими кубками, де шліфовані смуги як декоративний елемент з'являються на ступені C_3, а найбільшу популярність набувають на ступені D_1 (рис. 12). Цікаво, що рівні заглиблені шліфовані смуги, які бувають як на перших, так і на останніх, на варварських кубках з'являються раніше (на ступені C_3/D_1), ніж на посудинах провінційно-римського кола, де вони зафіксовані тільки на ступені D_1 (рис. 12-13). Слід також зазначити, що рівні незаглиблені декоративні елементи, виконані з обертанням заготовки, серед черняхівського посуду на території України поки що зафіксовані лише в провінційно-римських форм (рис. 12). А нерівні незаглиблені шліфовані смуги більш характерні для варварських кубків (рис. 12).

Рівні горизонтальні шліфовані смуги широко відомі серед скляного посуду римських провінцій з I до IV ст. (Isings 1957, p. 27-29, 36-38, 44-45, 48-49, 104, 113-116, 127-131, 134-135, Form 12, 18, 21, 29-30, 34, 96, 106b-c, 108; Lazar 2003, p. 60-61; Antonaras 2017, p. 20) У III—IV ст.[17] вони прикрашають скляні вироби форм 96, 106b—c, 108 за К. Айсінґс (1957, p. 104, 113-116, 127-131, 134-135). У Словенії наприкінці III — на початку V ст. такі декоративні елементи відомі у напівсферичних чаш типу Isings 96, 107b конічних кубків типів Isings 106a, 109c та конічних ламп типу Isings 106d (Lazar 2003, p. 82-83, fig. 30: 2.6.1; 118-121, fig. 35: 3.9.1., 3.9.2., 3.10.1., 3.10.2.; 198; fig. 52: 9.1.2). У Фессалоніках вони об'єднують чаші

[17] Для порівняння було обрано хронологічний проміжок, що відповідає часу існування черняхівської культури.

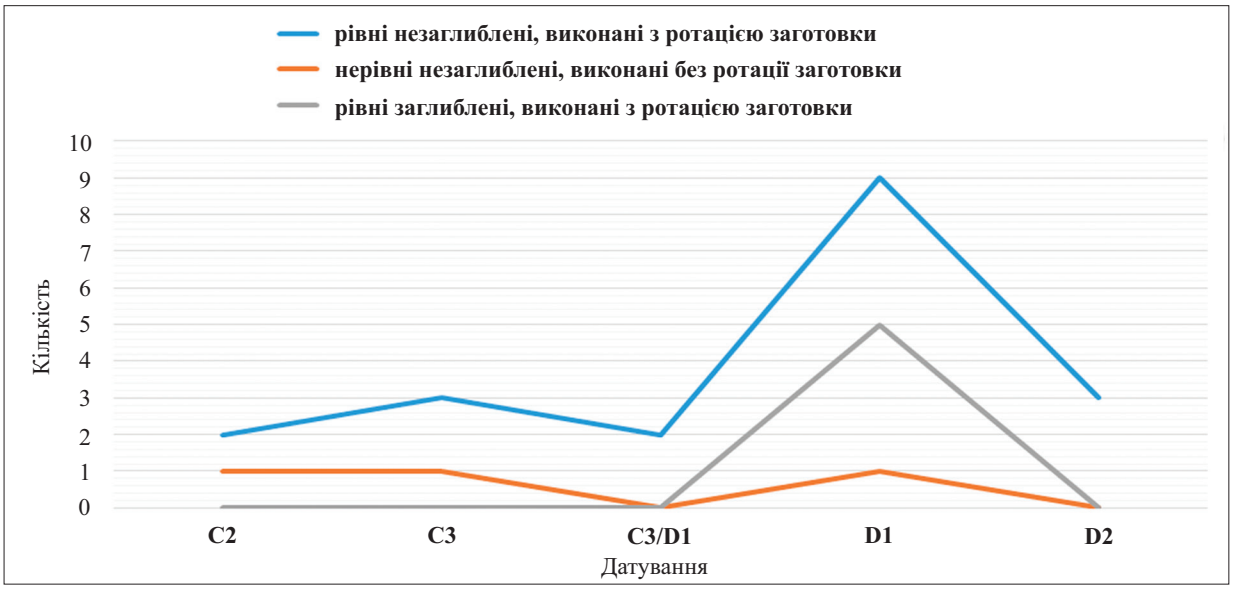

Рис. 13. Поширення та еволюція декоративних шліфованих смуг у провінційно-римських формах черняхівського посуду на території України. **Рівні незаглиблені, виконані з ротацією заготовки** — ступінь C_2 (Ружичанка, похов. 11; Чернелів-Руський, похов. 96), C_3 (Гаврилівка, похов. 82; Косанове, похов. 21—1961; Велика Бугаївка, похов. 100), C_3/D_1 (Велика Бугаївка, похов. 100; Нагірне 2, похов. 1), D_1 (Війтенки, похов. 115; Війтенки, похов. 260; Війтенки, похов. 96; Журавка Вільшанська, похов. 14; Шишаки, похов. 115; Війтенки, похов. 102; Війтенки, похов. 102; Нагірне 2, похов. 7), D_2 (Війтенки, похов. 102; Війтенки, похов. 102; Нагірне 2, похов. 1; Шишаки, похов. 112); **нерівні незаглиблені, виконані без ротації заготовки** — ступінь C_2 (Романківці, похов. 105), C_3 (Чернелів-Руський, похов. 310), D_1 (Війтенки, похов. 96); **рівні заглиблені, виконані з ротацією заготовки —** ступінь D_1 (Гаврилівка, похов. 35; Данилова Балка, похов. 3; Лісові Гринівці, похов. 18; Ранжеве, похов. 18; Червоне, похов. 30)

Fig. 13. The distribution and evolution of the polished/abraded bands as a decorative elements among the Provincial-Roman shapes of Cherniakhiv vessels to the east of the Prut River. **The straight shallow polished bands made with vessel rotation —** stage C_2 (Ruzhychanka, gr. 11; Cherneliv-Ruskyi, gr. 96), C_3 (Havrylivka, gr. 82; Kosanove, gr. 21—1961; Velyka Buhaivka, gr. 100), C_3/D_1(Velyka Buhaivka, gr. 100; Nahirne 2, gr. 1), D_1 (Viitenky, gr. 115; Viitenky, gr. 260; Viitenky, gr. 96; Zhuravka Vilshanska, gr. 14; Shyshaky, gr. 115; Viitenky, gr. 102; Viitenky, gr. 102; Nahirne 2, gr. 7), D_2 (Viitenky, gr. 102; Viitenky, gr. 102; Nahirne 2, gr. 1; Shyshaky, gr. 112); **the uneven shallow abraded bands, made without vessel rotation** — stage C_2 (Romankivtsi, gr. 105), C_3 (Cherneliv-Ruskyi, gr. 310), D_1 (Viitenky, gr. 96); **the straight deep wheel-cut bands made with vessel rotation** — stage D_1 (Havrylivka, gr. 35; Danylova Balka, gr. 3; Lisovi Hrynivtsi, gr. 18; Ranzheve, gr. 18; Chervone, gr. 30).

типу Isings 96 та кубки Isings 106a—c, датовані III—IV та IV — початком V ст. (Antonaras 2017, p. 60-61, 77-78). Посудини цих типів у пізньоримський час шліфовані смуги прикрашають у римській Паноніі (Devai 2016, p. 260, 263, Form P 6, P 9-10) та Британії (Cool 1995, p. 12-13, fig. 2: 1-2, 3: 6, 5: 1-2). На території Північно-Західної Швейцарії ці декоративні елементи трапляються у II та IV ст. (Fünfschilling 2015, S. 84). Шліфовані смуги в пізньоримський час рідко виступають окремою окрасою скляних виробів, частіше утворюючи комбінації з іншими декоративними елементами — шліфованими фасетками або накладними краплями (Antonaras 2017, p. 61).

Шліфовані фасетки у Війтенках поки що відзначені лише в екземплярів, що належать до варварських кубків. Залежно від композиції орнаменту зразки умовно можна поділити на декоровані шліфами, розташованими на певній відстані, та фасетками, що накладаються одна на одну, утворюючи т. зв. «стільниковий» орнамент. До перших належать 18 зразків (Додаток 1, №№ 29, 38—39, 24, 26, 3, 33, 11, 25, 6, 5, 2, 8, 12, 27, 35, 36, 18; рис. 8: А; 9: А). 15 із них мають полірову поверхню шліфів (Додаток 1, №№ 24, 26, 3, 33, 11, 25, 6, 5, 2, 8, 12, 27, 35, 36, 18; рис. 14; 15). До цієї групи можна віднести фрагменти з культурного шару поселення та могильника, що належать кубкам типу Straume IB3 та Eggers 230 (Додаток 1, №№ 24, 26; рис. 15: 1—2). Фасетки ще трьох уламків виконані без подальшого полірування (Додаток 1, №№ 29, 38—39; рис. 14: Б, А). Один із них, що походить із поховання 206, належить посудині типу Eggers 230 (Додаток 1, № 29; рис. 14: А, 1). Крім того, ці три зразки об'єднують численні паралельні подряпини за межами шліфів, які, ймовірно, залишилися від необережного використання абразивного інструменту (рис. 14: А, а). П'ять екземплярів прикраше-

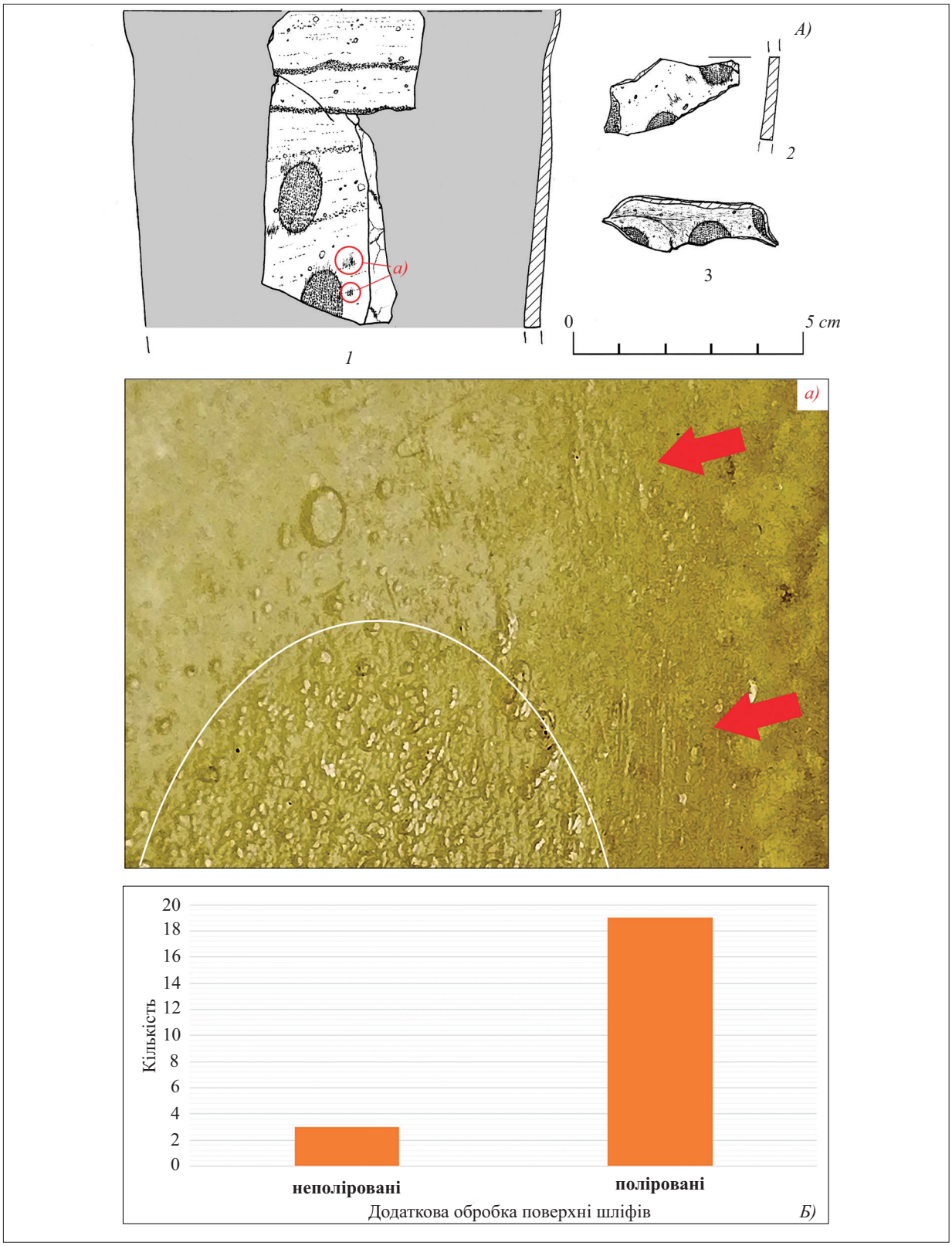

Рис. 14. Шліфовані фасетки без подальшого полірування як декоративний елемент у скляних посудин, знайдених на території археологічного комплексу Війтенки (*А*), їхні морфологічні особливості *(а)* та поширення серед місцевих артефактів у порівнянні з полірованими шліфами (*Б*).

А: *1* — Додаток 1, № 29; *2* — Додаток 1, № 39; *3* — Додаток 1, № 38

Fig. 14. The unpolished cut facets as a decorative element of glass vessels from Viitenky (*A*), their morphological features *(a)* and distribution among local artefacts in comparison with polished ones (*Б*).

A: *1* — Appendix 1, No. 29; *2* — Appendix 1, No. 39; *3* — Appendix 1, No. 38

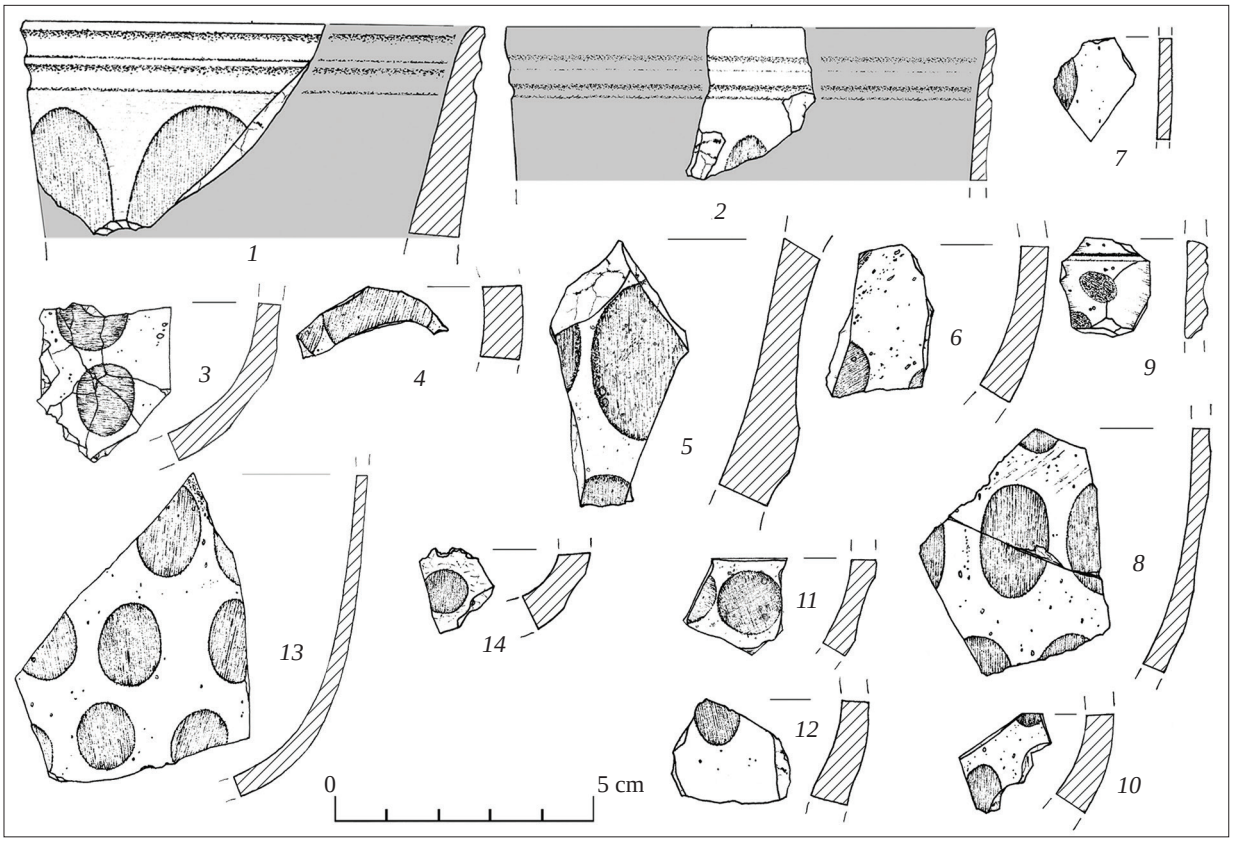

Рис. 15. Поліровані шліфовані фасетки як декоративний елемент у скляних посудин, знайдених на території археологічного комплексу Війтенки. *1* — Додаток 1, № 24; *2* — Додаток 1, № 24; *3* — Додаток 1, № 3; *4* — Додаток 1, № 33; *5* — Додаток 1, № 11; *6* — Додаток 1, № 25; *7* — Додаток 1, № 6; *8* — Додаток 1, № 5; *9* — Додаток 1, № 2; *10* — Додаток 1, № 8; *11* — Додаток 1, № 12; *12* — Додаток 1, № 27; *13* — Додаток 1, № 35; *14* — Додаток 1, № 36

Fig. 15. The polished cut facets as a decorative element of glass vessels from Viitenky. *1* — Appendix 1, No. 24; *2* — Appendix 1, No. 26; *3* — Appendix 1, No. 3; *4* — Appendix 1, No. 33; *5* — Appendix 1, No. 11; *6* — Appendix 1, No. 25; *7* — Appendix 1, No. 6; *8* — Appendix 1, No. 5; *9* — Appendix 1, No. 2; *10* — Appendix 1, No. 8; *11* — Appendix 1, No. 12; *12* — Appendix 1, No. 27; *13* — Appendix 1, No. 35; *14* — Appendix 1, No. 36

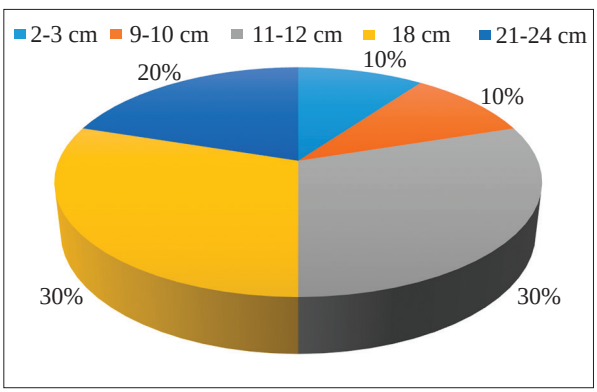

Рис. 16. Реконструйовані діаметри абразивних інструментів, використаних давніми майстрами для декорування виробів, виявлених на території археологічного комплексу Війтенки.

*Fig. 16.*The reconstructed diameters of abrasive tools used by ancient masters to decorate the items from Viitenky.

ні «стільниковим» орнаментом (Додаток 1, №№ 18, 4, 1, 37, 19; рис. 17: 1—5). Усі вони мають поліровані шліфи.

Особливий інтерес становить фрагмент, декорований заглибленням, виконаним не за допомогою шліфувального кола, а з використанням іншого, можливо, ручного інструменту (Додаток 1, № 40; рис. 17: 7). Сліди, залишені цим абразивом, перпендикулярно спрямовані відносно довгої осі фасетки й не завжди паралельні одне одному (рис. 17: а).

Цікаві спостереження дозволяє зробити спроба реконструкції діаметра абразивного інструменту (шліфувального кола) [18]. Так, серед аналізованого матеріалу зафіксовані фасетки з реконструйованим діаметром 2—3 см (1 екз.), 9—10 см (1 екз.), 21—24 см (2 екз.), 11—12 см (3 екз.), 18 см (3 екз.) (рис. 16). Шліфи з однаковими параметрами тарпляються як у композиції одного виробу (Додаток 1, №№ 18, 35; рис. 15: 13; 17: 1), так і в різних артефактів (До-

[18] Користуючись нагодою, хочу висловити щиру подяку к. і. н. О. В. Петраускасу, який підказав ідею проведення таких спостережень.

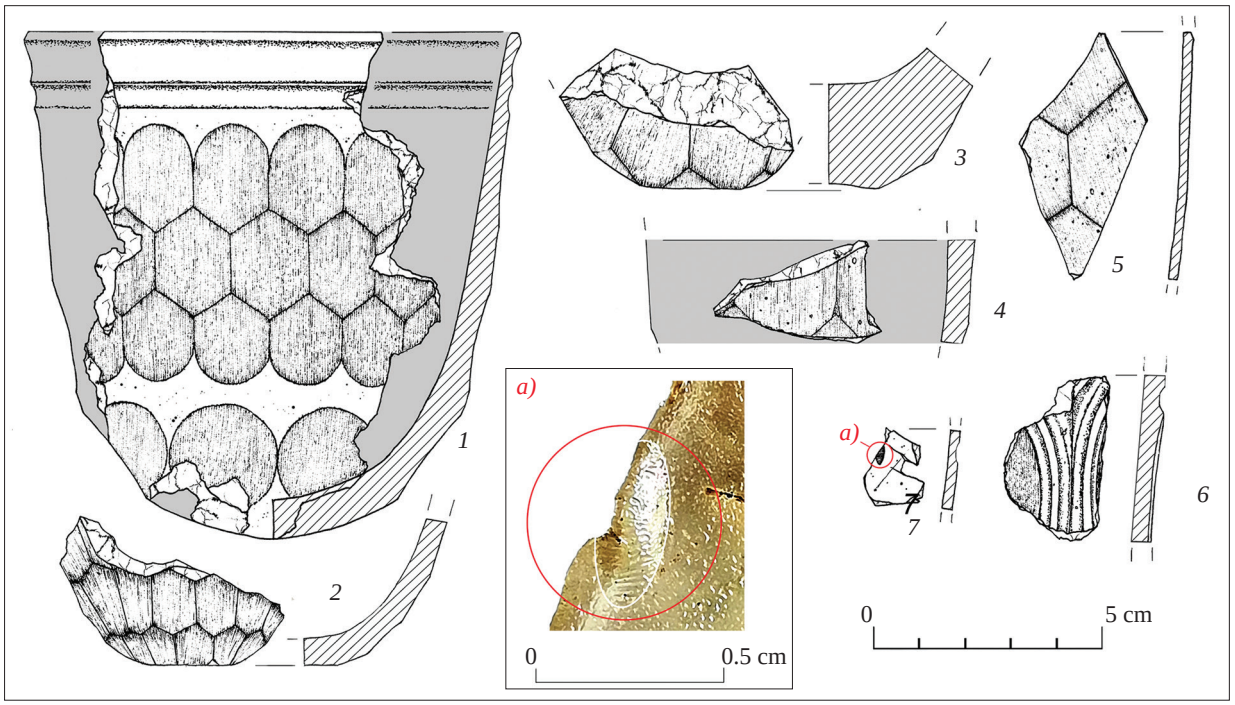

Рис. 17. Скляний посуд, прикрашений «стільниковим» орнаментом (*1—5*), та унікальні форми фасетованого декору (*6—7*) серед матеріалів досліджень археологічного комплексу Війтенки. *1* — Додаток 1, № 18; *2* — Додаток 1, № 4; *3* — Додаток 1, № 1; *4* — Додаток 1, № 37; *5* — Додаток 1, № 19; *6* — Додаток 1, № 31; *7* — Додаток 1, № 40.

Fig. 17. The glassware decorated with 'honeycomb' pattern (*A: 1—5*) and unique shapes of the facetted decoration (*A: 6—7*) from Viitenky. *1* — Appendix 1, No. 18; *2* — Appendix 1, No. 4; *3* — Appendix 1, No. 1; *4* — Appendix 1, No. 37; *5* — Appendix 1, No. 19; *6* — Appendix 1, No. 31; *7* — Appendix 1, No. 40.

даток 1, №№ 11—12; 29, 5, 1; 18, 4, 36; рис. 15: 5, 11; рис. 14: А, 1; 9: А, 8; 17: 3; рис. 17: 1—2; 15: 14). Та однак уламки з поховання 206 і культурного шару поселення (Додаток 1, №№ 29, 35; рис. 14: А, 1; 15: 13), що належать одному типу посудин (Eggers 230), мають різні реконструйовані діаметри абразивних інструментів.

У черняхівській культурі на схід від Прута шліфовані фасетки відомі як на варварських кубках, так і на провінційно-римських формах. Причому варто зазначити, що серед останніх їхня популярність значно знижується до фіналу культури, тоді як у перших — зростає (рис. 19). Крім того, у варварських кубків із другої половини IV ст. відбуваються зміни і в композиції фасетованого декору. Тісно розташовані в рядах фасетки з'являються у черняхівських виробів на ступені C_3/D_1, а шліфи, що перекривають один одного, утворюючи «стільниковий» орнамент, — на ступені D_1 (рис. 10: Б) (Gavritukhin 2017, p. 83-91).

У римських провінціях фасетований декор широко використовується для прикрашення посуду, виготовленого з безбарвного прозорого скла з I по III ст. (Lazar 2003, p. 61; Antonaras 2017, p. 19-20; Fünfschilling 2015, S. 87). Спочатку він з'являється у литих виробів та високих видутих кубків (Isings 1957, p. 21-22, 37-38, Form 4, 21), а в II—III ст. набуває поширення в напівсферичних чаш (Isings 96b) (Isings 1957, p. 113-116; Lazar 2003, p. 61; Antonaras 2017, p. 19-20).

Особливу увагу звертаємо на фрагмент посудини, декорований ***шліфованими рельєфними елементами***, а саме шліфованими медальйонами (Додаток 1, № 31; рис. 17: 6). Такі декоративні елементи широко відомі в римських провінціях (Clairmont 1963, p. 70-72, type «e»; Barkoczi 1988, S. 64, Form 25a, Taf. IV: 39, S. 104, Form 74, Taf. XV: 165; Stawiarska 2014, p. 88, fig. 34: X; Rütti 1991, S. 69, Taf. 60: 1340, Taf. 61: 1346). Трапляються вони серед скляних посудин у Європейському Барбарикумі (Eggers 1951, Taf. 15: 222; Gavritukhin 2017, fig. 7). У черняхівській культурі відомі поодинокі уламки виробів із декором, виконаним схожим способом (Петраускас, Пастернак 2003, с. 69; Gavritukhin 2017, p. 91-93).

Зовнішня поверхня уламка з Війтенків повністю оброблена за допомогою шліфування. У композиції комбінуються поглиблені шліфовані смуги та фасетки. Округлий шліф, що покриває поверхню рельєфного медальйону, полірований.

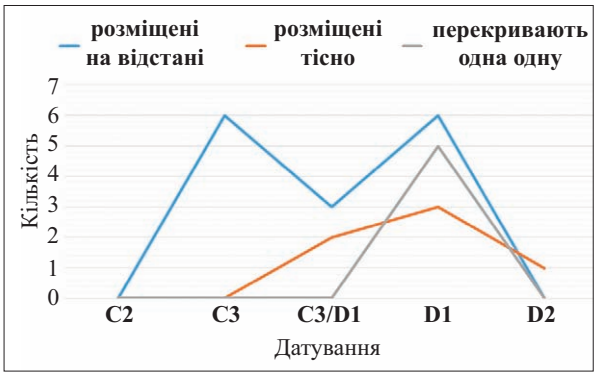

Рис. 18. Еволюція орнаментальної композиції фасетованого декору у варварських кубків черняхівського посуду на території України. Фасетки, **розміщені на відстані**, — ступінь C_3 (Біленьке, похов. 47; Гнатки, похов.; Косанове, похов. 22—1961; Курники, похов. 4;. Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8 (Н)), C_3/D_1 (Курники, похов. 4; Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8 (Н)), D_1 (Біленьке, похов. 8; Віла-Ярузька, похов. 3; Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961; Оселівка, похов. 15; Романівка, похов. 1; Скитка, похов. 12); **розміщені тісно або впритул одна до одної —** ступінь C_3/D_1 (Оселівка, похов. 86; Журавка Вільшанська, похов. 60), D_1 (Велика Бугаївка, похов. 91; Війтенки, похов. 86/2; Шишаки, похов. 39), D_2 (Шишаки, похов. 39); **перекривають одна одну —** ступінь D_1 (Гаврилівка, похов. 5; Горошевці, похов. 4; Нагірне 2, похов. 18; Ранжеве, похов. 12; Ранжеве, похов. 14).

Fig. 18. The evolution of the ornamental composition of the facetted barbarian cups of Cherniakhiv glassware in Ukraine. **The facets, placed at a distance** — stage C_3 (Bilenke, gr. 47; Hnatky, gr.; Kosanove, gr. 22—1961; Kurnyky, gr. 4;. Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8 (N)), C_3/D_1 (Kurnyky, gr. 4; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8 (N)), D_1 (Bilenke, gr. 8; Vila-Iaruzka, gr. 3; Zhovnyno (Bilenkovi Burty), gr. 1—1961; Oselivka, gr. 15; Romanivka, gr. 1; Skytka, gr. 12); **the facets, placed close to each other** — stage C_3/D_1 (Oselivka, gr. 86; Zhuravka Vilshanska, gr. 60), D_1 (Velyka Buhaivka, gr. 91; Viitenky, gr. 86/2; Shyshaky, gr. 39), D_2 (Shyshaky, gr. 39); **the facets overlaped by each other** — stage D_1 (Havrylivka, gr. 5; Horoshevtsi, gr. 4; Nahirne 2, gr. 18; Ranzheve, gr. 12; Ranzheve, gr. 14).

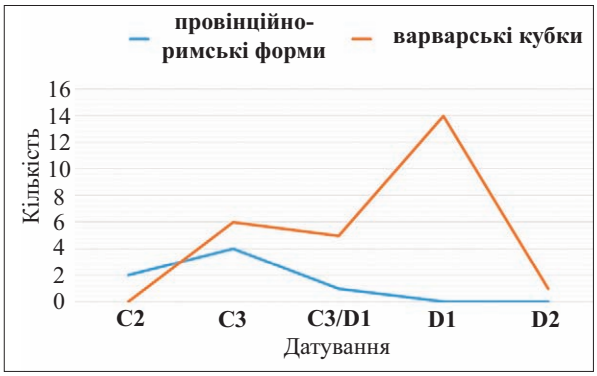

Рис. 19. Хронологія поширення шліфованих фасеток у провінційно-римських та варварських форм черняхівського посуду на території України. **Провінційно-римські форми** — ступінь C_2 (Романківці, похов. 105; Чернелів-Руський, похов. 96), C_3 (Гаврилівка, похов. 82; Косанове, похов. 21—1961; Чернелів-Руський, похов. 310; Велика Бугаївка, похов. 100), C_3/D_1 (Велика Бугаївка, похов. 100); **варварські кубки —** ступінь C_3 (Біленьке, похов. 47; Гнатки, похов.; Косанове, похов. 22—1961; Курники, похов. 4; Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8 (Н)), C_3/D_1 (Курники, похов. 4; Лісові Гринівці, похов. 13; Миколаївка-Казацьке, похов. 8 (Н); Оселивка, похов. 86; Журавка Вільшанська, похов. 60), D_1 (Біленьке, похов. 8; Велика Бугаївка, похов. 91; Війтенки, похов. 86/2; Віла-Ярузька, похов. 3; Гаврилівка, похов. 5; Горошевці, похов. 4; Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961; Нагірне 2, похов. 18; Оселівка, похов. 15; Ранжеве, похов. 12; Ранжеве, похов. 14; Романівка, похов. 1; Скитка, похов. 12; Шишаки, похов. 39), D_2 (Шишаки, похов. 39).

Fig. 19. The chronology of the distribution of the facetted decoration among the Provincial-Roman and barbarian shapes of Cherniakhiv glassware in Ukraine. **The Provincial-Roman glassware** — stage C_2 (Romankivtsi, gr. 105; Cherneliv-Ruskyi, gr. 96), C_3 (Havrylivka, gr. 82; Kosanove, gr. 21—1961; Cherneliv-Ruskyi, gr. 310; Velyka Buhaivka, gr. 100), C_3/D_1 (Velyka Buhaivka, gr. 100); **the barbarian cups** — stage C_3 (Bilenke, gr. 47; Hnatky, gr.; Kosanove, gr. 22—1961; Kurnyky, gr. 4; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8 (N)), C_3/D_1 (Kurnyky, gr. 4; Lisovi Hrynivtsi, gr. 13; Mykolaivka-Kazatske, gr. 8 (N); Oselyvka, gr. 86; Zhuravka Vilshanska, gr. 60), D_1 (Bilenke, gr. 8; Velyka Buhaivka, gr. 91; Viitenky, gr. 86/2; Vila-Iaruzka, gr. 3; Havrylivka, gr. 5; Horoshevtsi, gr. 4; Zhovnyno (Bilenkovi Burty), gr. 1—1961; Nahirne 2, gr. 18; Oselivka, gr. 15; Ranzheve, gr. 12; Ranzheve, gr. 14; Romanivka, gr. 1; Skytka, gr. 12; Shyshaky, gr. 39), D_2 (Shyshaky, gr. 39)

Сім із 40 зразків декоровані «гарячим» способом. Серед них п'ять прикрашені ***накладними скляними нитками*** та два — ***накладними краплями кольорового скла***. Чотири з п'яти екземплярів першої групи виробів орнаментовані нитками того самого кольору, що й основа (Додаток 1, №№ 30, 23, 41, 17; рис. 20: 1—4). Два зразки з поховань 110 і 211 належать посудинам типу Векліце/Weklice (Додаток 1, №№ 17, 30; рис. 20: 1, 4). Придонна частина чаші з поховання 211, ймовірно, була піддана обкатці (marvering). Накладні нитки тут мають невелику рельєфність із внутрішньої сторони, якої практично не спостерігається зовні (рис. 20: 1) (аналогії див.: Fünfschilling 2015, S. 77-78, Abb. 73). Особливо варто відзначити фрагмент посудини з культового шару могильника, виготовлений із синього напівпрозорого скла (Додаток 1, № 23; рис. 20: 2). Ще один зразок — фрагмент горла невеликого флакона, виконаного з прозорого безбарвного скла, — декорований накладною ниткою бірюзового забарвлення (Додаток 1, № 20; рис. 20: 5).

Друга група включає напівсферичну чашу типу Isings 96/AR 60 з поховання 102

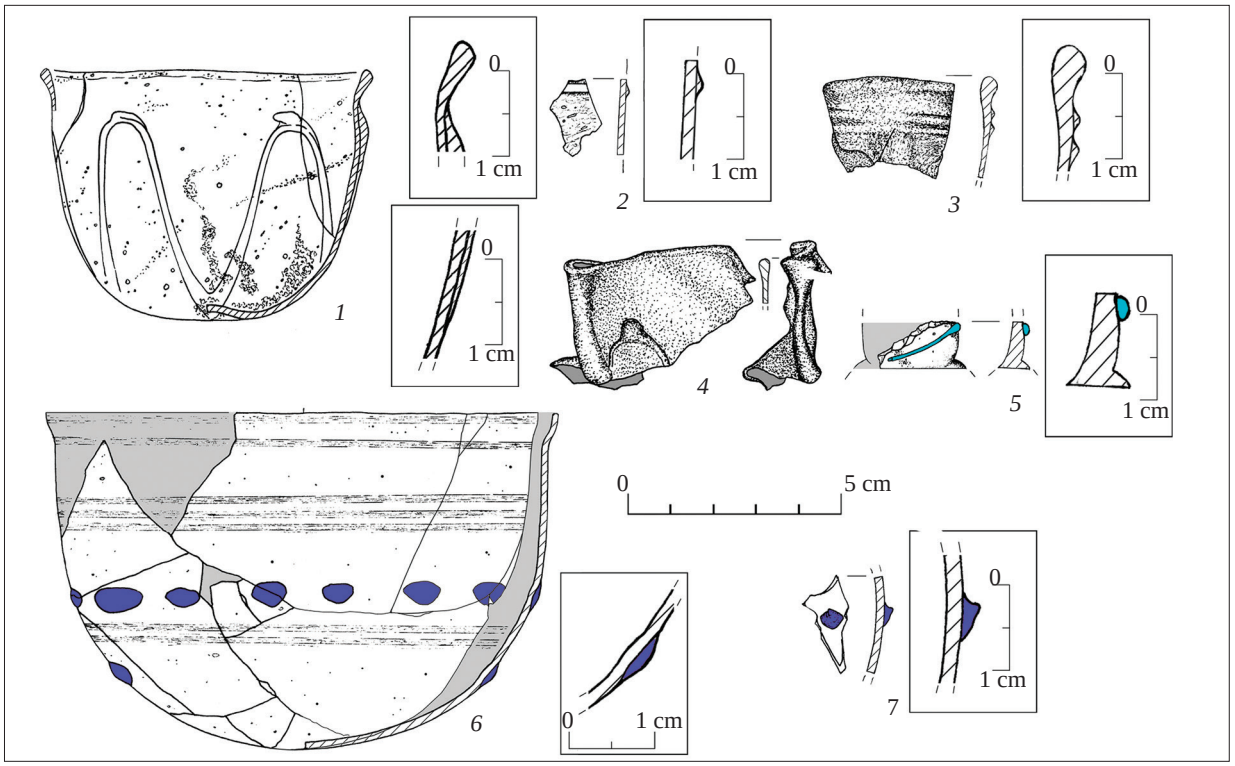

Рис. 20. Скляний посуд, декорований «гарячим» способом, знайдений на території археологічного комплексу Війтенки. *1* — Додаток 1, № 30; *2* — Додаток 1, № 23; *3* — Додаток 1, № 41; *4* — Додаток 1, № 17; *5* — Додаток 1, № 20; *6* — Додаток 1, № 15; *7* — Додаток 1, № 34.

Fig. 20. The glassware decorated in a «hot» way from Viitenky. *1* — Appendix 1, No. 30; *2* — Appendix 1, No. 23; *3* — Appendix 1, No. 41; *4* — Appendix 1, No. 17; *5* — Appendix 1, No. 20; *6* — Appendix 1, No. 15; *7* — Appendix 1, No. 34.

та уламок із культового шару могильника (Додаток 1, №№ 15, 34; рис. 20: 6—7), прикрашені накладними краплями кольорового непрозорого скла синього забарвлення. Декор першої посудини, ймовірно, був підданий обкатці після його нанесення на поверхню заготовки, про що свідчить незначна рельєфність орнаменту, яка спостерігається з внутрішньої сторони виробу (рис. 20: 6) (аналогії див.: Fünfschilling 2015, S. 80-83, Abb. 73). Декор другого уламка має сильну рельєфність із зовнішнього боку та практично не злився/сплавився (fused) зі стінками посудини (рис. 20: 7). Швидше за все, він наносився на поверхню готового сформованого гарячого виробу (аналогії див.: Fünfschilling 2015, S. 80-83, Abb. 73).

Як показують хронологічні спостереження, накладні нитки скла одного кольору з основою найбільшої популярності серед черняхівських посудин на території України набувають поширення на ступені C_3, а скляні кубки з таким орнаментом із кольорового скла відомі головним чином на ступені D_1 (рис. 21). Крім того, мабуть, загальновизнано, що скляний посуд, декорований накладними краплями кольорового скла (т. зв. Nuppengläser), у черняхівській культурі з'являється на фінальному етапі його існування (рис. 21) (Гороховский 1988, с. 45; Gavritukhin 2017, p. 101, 103).

Посудини з накладним декором із ниток скла одного кольору з виробом у римських провінціях трапляються переважно в проміжку II—IV ст. (Lazar 2003, p. 59; Antonaras 2017, c. 21). А накладні краплі кольорового скла, переважно синього чи зеленого, як декоративний елемент найбільшого поширення тут набули в пізньоримський та пізньоантичний час (Lazar 2003, p. 58; Antonaras 2017, p. 22; Fünfschilling 2015, S. 80).

Висновки

Проведений аналіз матеріалів дозволяє зробити певні висновки. Набір технологічних прийомів, зафіксований під час вивчення скляного посуду з Війтенків, знаходить паралелі як серед черняхівських скляних посудин, так і серед виробів провінційно-римських майстерень. Проте деякі з них не є синхронними наявним у провінціях у пізньоримський та пізньоантичний час.

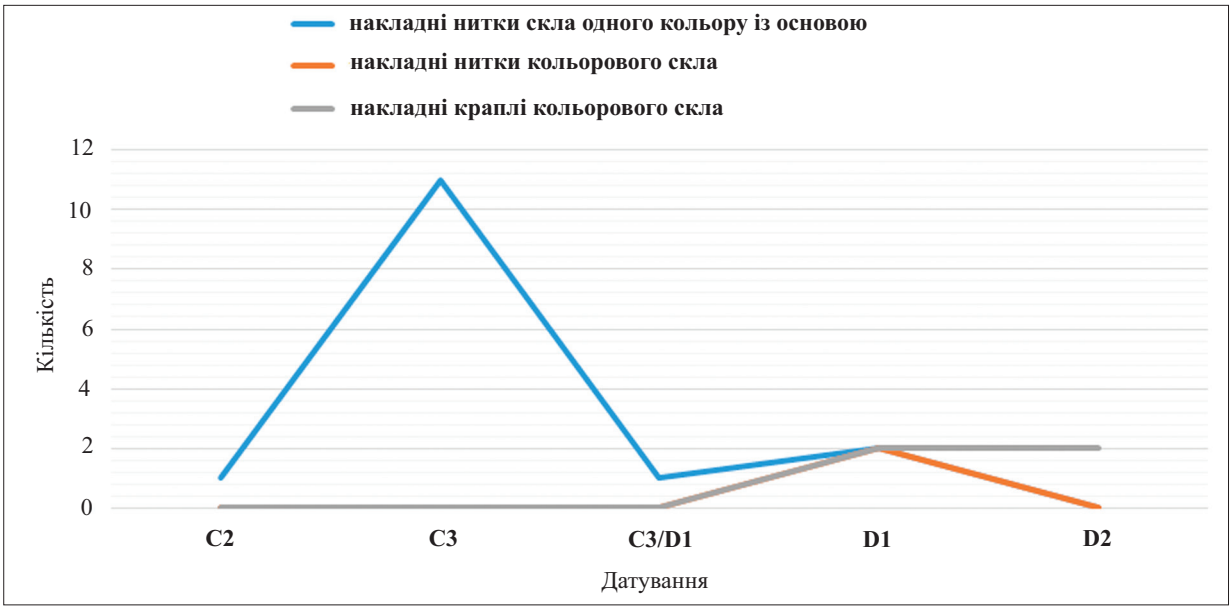

Рис. 21. Різновиди орнаментальних прийомів та хронологія їх поширення у черняхівського посуду на території України. **Накладні нитки скла одного кольору з основою —** ступінь C_2 (Ружичанка, похов. 11), C_3 (Біла, похов. 3; Велика Бугаївка, похов. 20; Завадівка, похов. 2; Косанове, похов. 17—1961; Косанове, похов. 23—1961; Косанове, похов. 7—1963; Привольне, похов. 10; Романківці, похов. 24; Романківці, похов. 4; Рудка, пох.; Черняхів, похов. 88), C_3/D_1 (Війтенки, похов. 211), D_1 (Журавка Вільшанська, похов. 5; Косанове, похов. 60—1962); **накладні нитки кольорового скла —** ступінь D_1 (Журавка Вільшанська, похов. 5; Косанове, похов. 60—1962); **накладні краплі кольорового скла — D_1** (Шишаки, похов. 115; Війтенки, похов. 102), D_2 (Війтенки, похов. 102; Шишаки, похов. 112).

Fig. 21. The variety of «hot» decoration and the chronology of its distribution among Cherniakhiv glassware in Ukraine. **The applied glass trails (threads) of the same colour as vessel glass** — stage C_2 (Ruzhychanka, gr. 11), C_3 (Bila, gr. 3; Velyka Buhaivka, gr. 20; Zavadivka, gr. 2; Kosanove, gr. 17—1961; Kosanove, gr. 23—1961; Kosanove, gr. 7—1963; Pryvolne, gr. 10; Romankivtsi, gr. 24; Romankivtsi, gr. 4; Rudka, gr.; Cherniakhiv, gr. 88), C_3/D_1 (Viitenky, gr. 211), D_1 (Zhuravka Vilshanska, gr. 5; Kosanove, gr. 60—1962); **the applied glass trails (threads) of the coloured glass** — stage D_1 (Zhuravka Vilshanska, gr. 5; Kosanove, gr. 60—1962); **the applied blobs of coloured glass** — D_1 (Shyshaky, gr. 115; Viitenky, gr. 102), D2 (Viitenky, gr. 102; Shyshaky, gr. 112).

Хоч одні й ті самі конструктивні та декоративні елементи нерідко тарпляються і на варварських кубках, і на посудинах провінційно-римського кола, хронологія їх існування в обох категорій черняхівського скляного посуду здебільшого асинхронна (рис. 7: В-Г; 10: В). Деякі з них, наприклад, оплавлений край вінець та рівні нерозривні шліфовані незаглиблені смуги, як серед зразків із Війтенків, так і серед інших черняхівських аналогій відзначені лише в провінційно-римських форм посуду.

Спостереження за хронологією існування окремих конструктивних та декоративних елементів у черняхівських посудин на території України дозволяють припустити певні зміни в наборі технологічних прийомів (поява товстостінних форм, поява заглибленого декору виконаного з обертанням посудини), що використовуються для їх виготовлення та декорування, які з'являються не раніше середини IV ст. (рис. 12-13; 18).

Додаток 1. Каталог інформативних скляних виробів з археологічного комплексу Війтенки, використаних під час дослідження

1. Скляна *посудина* (171п/04, поселення, КШ [1], 0,8 м) — фрагмент *дна*, *поверхня* сильно пошкоджена іризацією, що вразила внутрішню структуру скла, *колір* зелений, прозорий, *декор* — заглиблені шліфовані полірованні овальні фасетки (збер. × 6), які перекривають одна одну, утворюючи «стільниковий» орнамент, що оперізує корпус виробу, *параметри (см):* товщина — 1,9—2,2 (рис. 14: 5; 17: 3).

2. Скляна *посудина* (289п/04, поселення, КШ, 0,4) — фрагмент, *поверхня* внутрішня пошкоджена аналізом, зовнішня — іризацією, вкрита дрібними вибоїнами, *скляна маса* містить поодинокі включення дрібних бульбашок, *колір* безбарвний, прозорий, *декор* — рівна заглиблена шліфована смуга, шириною 0,1 см; заглиблені шліфова-

[1] КШ – культурний шар.

ні неполіровані овальні фасетки (× 2), *параметри (см):* товщина — > 0,6 (рис. 10: 3; 15: 9).

3. Скляна *посудина* (36п/04, поселення, КШ, 0,2 м) — фрагмент, *поверхня* внутрішня рівна, гладка, вкрита патиною іризації, зовнішня пошкоджена іризацією, вкрита дрібними вибоїнами, *скляна маса* містить включення дрібних, маленьких і великих круглих бульбашок, що утворюють невеликі скупчення, *колір* жовто-зелений, прозорий, *декор* заглиблені шліфовані полірувані овальні фасетки (× 2), *параметри (см):* товщина — 0,4—0,6 (рис. 15: 3).

4. Скляна *посудина* (412п/04, поселення, споруда 1, 0,4 м) — фрагмент *придонної частини*, *поверхня* сильно пошкоджена іризацією, вкрита щільно розташованими дрібними вибоїнами, *колір* світло-зелений, прозорий, *декор* — три (збер.) горизонтальні ряди заглиблених шліфованих овальних фасеток (збер. × 13), що перекривають одна одну, утворюючи «стільниковий» орнамент, *параметри (см):* товщина — 0,4—0,6 (рис. 17:, 2).

5. Скляна *посудина* (9п/05, поселення, КШ, 0,4 м) — фрагмент, *поверхня* гладка, блискуча, окремі дрібні вибоїни та подряпини на зовнішній поверхні, різноспрямовані подряпини на внутрішній, *скляна маса* містить включення дрібних, маленьких та середніх овальних бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленим відтінком, прозорий, *декор* — три (збер.) горизонтальних ряди заглиблених шліфованих полірованих овальних фасеток (збер. × 6), *параметри (см):* товщина — 0,35—0,4 (рис. 15: 8).

6. Скляна *посудина* (14п/05, поселення, ПМ [2]) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення дрібних і маленьких бульбашок, *колір* безбарвний, прозорий, *декор* — заглиблена шліфована полірована овальна фасетка, *параметри (см):* товщина — 0,2 (рис. 15: 7).

7. Скляна *посудина* (165м/05, могильник, КШ, 0,8 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, внутрішня поверхня пошкоджена аналізом, *скляна маса* містить окремі включення дрібних бульбашок, *колір* безбарвний, прозорий, *вінця* край вінець оплавлений, а його верхня площадка шліфована, *параметри (см):* товщина — збер. 0,3—0,25 (рис. 4: 3).

8. Скляна *посудина* (45м/06, могильник, похов. 32, 0,95) — фрагмент, *придонна частина*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, на зовнішній поверхні спостерігаються дрібні різноспрямовані подряпини, *скляна маса* містить скупчення дрібних, маленьких і середніх круглих бульбашок, витягнутих в певному напрямку, *колір* жовто-зелений, прозорий, *декор* — заглиблені шліфовані полірувані овальні фасетки (× 2), *параметри (см):* товщина — 0,6—0,7 (рис. 15: 10).

9. Скляна *посудина* (48м/06, могильник, ПМ) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить скупчення дрібних, маленьких та середніх круглих бульбашок, витягнутих паралельно в певному напрямку, *колір* зелений, прозорий, *декор* — нерівні незаглиблені шліфовані смуги (× 2), шириною 0,2 см, *параметри (см):* товщина — 0,4.

10. Скляна *посудина* (10п/07, поселення, ПМ) — фрагмент *вінець, поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить скупчення дрібних і маленьких круглих та великих овальних бульбашок прямо під краєм вінець, *колір* безбарвний, із зелено-блакитним відтінком, прозорий, вінця — край їх оплавлений, *параметри (см):* товщина — 0,5—0,2 (рис. 4: 4).

11. Скляна *посудина* (84м/07, могильник, КШ, 0,87 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить скупчення дрібних бульбашок, витягнуті зверху вниз та включення поодиноких середніх бульбашок, *колір* світло-зелений, прозорий, *декор* — два горизонтальні ряди заглиблених шліфованих полірованих овальних фасеток (збер. × 3), *параметри (см):* товщина 0,7—1,2 (рис. 15: 5).

12. Скляна *посудина* (8п/09, поселення, КШ, 0,44 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення дрібних та маленьких бульбашок, *колір* зелений, прозорий, *декор* — заглиблені шліфовані полірувані овальні фасетки (× 2), *параметри (см):* товщина — 0,5—0,55 (рис. 15: 11).

13. Скляна *посудина* (26м/09, могильник, похов. 101, 1,44 м) — фрагментована, фрагменти *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, місцями сильно пошкоджена іризацією, має дрібні щільно розташовані вибоїни та численні механічні сколи, пошкоджена аналізом, *скляна маса* містить окремі включення дрібних, маленьких та великих овальних бульбашок, тріщини, *колір* фіолетово-червоний, рубіновий, прозорий, *вінця* — край їх оплавлений, має різну товщину, дефекти та нерівності, *параметри (см):* товщина — 0,3—0,1 (рис. 4: 6).

14. Скляна *посудина* (54м/09, могильник, похов. 96, 1,8—1,86 м) — фрагментована, на-

[2] ПМ – підйомний матеріал.

півсферична *чаша*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, місцями вкрита безбарвною патиною іризації, *скляна маса* містить численні включення дрібних, маленьких, середніх та великих овальних бульбашок, скупчення бульбашок, витягнуте від вінець до дна зліва направо, *колір* безбарвний, із зеленим відтінком, прозорий, *вінця* вигнуті, відбиті, їх край нерівний, шліфований і дещо скошений назовні, а бічні кромки необроблені, *дно* округле має увігнутість по центру, *декор* — рівна незаглиблена шліфована горизонтальна смуга, шириною 0,1 см, нерівні незаглиблені шліфовані вертикальні косі смуги (× 12), спрямовані зліва направо, шириною 0,01—0,15 см, нерівні незаглиблені шліфовані смуги (× 12), спрямовані справа наліво, шириною 0,15—0,2 см, *параметри (см):* висота — 6,8—7, діаметр вінець — 7,5, товщина — 0,2—0,3 (рис. 3: Б, 2; 14: 1; 10: 11).

15. Скляна *посудина* (86м/09, могильник, похов. 102, 1,7—1,9 м) — фрагментована, напівсферична *чаша*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить численні включення окремих дрібних, маленьких, середніх круглих та одиничні великі овальні бульбашки, накладний декор сильніше насичений бульбашками, *колір* безбарвний, із зелено-блакитним відтінком, прозорий і темно-синій, непрозорий, *вінця* вигнуті, відбиті, їх край нерівний, шліфований, а зовнішні та внутрішні бічні кромки заокруглені за допомогою шліфування, *дно* округле, *декор* — рівні незаглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 7): перша — під краєм вінець, шириною 0,4—0,5 см, друга — на переході від вінець до тулуба, шириною 0,12—0,25 см, 3-тя, 4-та, 5-та — розташовані між вінцями та першою смугою накладного декору, шириною 0,15—0,2 см, 6-та, 7-ма — у придонній частині посудини, шириною 0,2—0,25 см, накладні краплі кольорового скла, розташовані у два ряди, оперізують корпус виробу (1-й ряд — збер. 9; 2-й ряд — збер. 1), мають рельєфність як із зовнішнього, так і з внутрішнього боку (товщина стінки на зламі 0,3 см, а краплі — 0,15 см), *параметри (см):* висота — 8, діаметр вінець — 12, товщина — 0,18—0,3 (рис. 3: Б, 1; 10: 10; 20: 6).

16. Скляна *посудина* (87м/09, могильник, похов. 102, 1,84 м) — фрагмент *дна*, конічний *кубок*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить поодинокі включення дрібних бульбашок, *колір* безбарвний, прозорий, *дно* округле, дещо потовщене, *декор* — рівна незаглиблена шліфована горизонтальна смуга шириною 0,1—0,15 см, *параметри (см):* товщина — 0,09—0,3 (рис. 14: 3; 10: 12).

17. Скляна *посудина* (95м/09, могильник, похов. 110, 0,32 м) — фра*гмент вінець*, оплавлений, деформований, *поверхня* складчаста, хвиляста, вкрита великою кількістю щільно розташованих дрібних вибоїн, *скляна маса* містить окремі включення дрібних бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленим відтінком, прозорий, *вінця* — край вінець оплавлений, *декор* — накладна нитка скла одного кольору з основою, що утворює синусоїду, *параметри (см):* товщина — 0,25—0,2 (рис. 4: 2; 20: 4).

18. Скляна *посудина* (13м/10, могильник, похов. 117, 1,31—1,34 м) — фрагментована, циліндричний *кубок*, *поверхня* має численні механічні пошкодження, сильно ушкоджена іризацією, *колір* зелений, прозорий, *вінця* відбиті, нерівні, край вінець шліфований, зовнішня й внутрішня бічні його кромки оброблені за допомогою шліфування, з внутрішньої сторони трохи нижче краю вінець зафіксована рівна незаглиблена шліфована смуга, шириною 0,5 см, *дно* округле, *декор* — рівні заглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 2) під венцями шириною 0,8 і 0,4 см, три горизонтальні ряди заглиблених шліфованих полірованих овальних фасеток, які перекривають одна одну, утворюючи «стільниковий» орнамент, горизонтальний ряд заглиблених шліфованих полірованих округлих фасеток (збер. × 3) у придонній частині, *параметри (см):* висота — 11,2, діаметр вінець — 10,8, товщина — 0,3—0,8 (рис. 6: 3; 10: 6; 17: 1).

19. Скляна *посудина* (33п/10, поселення, КШ, 0,8 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, зовнішня вкрита орнаментом, *скляна маса* містить численні включення дрібних та маленьких бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленуватим відтінком, прозорий, *декор* — три (збер.) горизонтальних ряди заглиблених шліфованих полірованих овальних фасеток (збер. × 4), які перекривають одна одну, утворюючи «стільниковий» орнамент, *параметри (см):* товщина — 0,25—0,2 (рис. 17: 5).

20. Скляна *посудина* (41п/10, поселення, КШ, 0,83 м) — фрагмент *горла* в місці з'єднання з плечем посудини, *поверхня* внутрішня гладка, блискуча, зовнішня місцями має дрібні щільно розташовані вибоїни іризації, *скляна маса* містить окремі включення дрібних бульбашок та два скупчення дрібних, маленьких і середніх овальних бульбашок, витягнуті зверху вниз зліва направо, *колір* безбарвний, прозорий та бірю-

зовий, непрозорий, *декор* — горизонтальна накладна нитка кольорового скла товщиною 0,2 см (рельєфна зовні), *параметри (см)* діаметр горла — 2,5, товщина — 0,23—0,8 (рис. 20: 5).

21. Скляна *посудина* (48м/10, могильник, похов. 121, 1,56 м) — фрагментована, фрагмент *дна*, *поверхня* сильно пошкоджена іризацією, має численні тріщини, *колір* безбарвний, прозорий, *дно* на накладному кільцевому піддоні (нитка має різну товщину), *параметри (см):* діаметр піддона — 3,5, товщина — 0,1—0,9 (рис. 14: 4).

22. Скляна *посудина* (62м/10, могильник, похов. 115, 1,95 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, дещо пошкоджена аналізом, *скляна маса* містить окремі включення дрібних і маленьких бульбашок, *колір* безбарвний, прозорий, *вінця* вигнуті, відбиті, їх край шліфований, дещо скошений назовні, а бічні його кромки необроблені, *декор* — рівні незаглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 3) під вінцями шириною 0,15—0,2 см, *параметри (см):* діаметр вінець — 9, товщина 0,2—0,08 (рис. 3: Б, 3; 10: 8).

23. Скляна *посудина* (88м/10, могильник, ПМ) — фрагмент, *поверхня* внутрішня пошкоджена аналізом, зовнішня має окремі дрібні та середні вибоїни, *скляна маса* містить численні включення дрібних, маленьких, середніх та великих овальних бульбашок, що утворюють скупчення, витягнуті по спіралі зліва направо, *колір* темно-синій, напівпрозорий, *декор* — горизонтальна нитка скла одного кольору із основою, товщиною 0,2 см (рельєфна зовні) (рис. 20: 2).

24. Скляна *посудина* (6п/11, поселення, КШ, 0,44 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* внутрішня рівна, гладка, зовнішня рівна, має численні вибоїни та подряпини, матова, *скляна маса* містить окремі дрібні та поодинокі великі круглі бульбашки, *колір* зелений, прозорий, мутнуватий, *вінця* відбиті, їх край шліфований, дещо скошений назовні, внутрішня його кромка заокруглена за допомогою шліфування, а зовнішня — необроблена, з внутрішнього боку трохи нижче краю вінець зафіксована рівна незаглиблена смуга, шириною 0,7 см, *декор* — рівні заглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 2) під вінцями, шириною 0,5 см і 0,4 см, горизонтальний ряд (збер.) заглиблених шліфованих полірованих — вертикальних овальних фасеток (збер. × 2), *параметри (см):* діаметр вінець — 8,8, висота — збер. 3,7, товщина — 0,5—1 (рис. 6: 5; 10: 5; 15: 1).

25. Скляна *посудина* (7п/11, поселення, КШ, 0,51 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка блискуча, зовнішня має невеликі подряпини та дрібні вибоїни, *скляна маса* містить численні включення окремих дрібних, маленьких та середніх овальних бульбашок, що утворюють невеликі скупчення, *колір* зелений, прозорий, *декор* — заглиблена шліфована полірована овальна фасетка, *параметри (см):* товщина — 0,5—0,7 (рис. 15: 6).

26. Скляна *посудина* (36п/13, поселення, ПМ) — фрагмент *вінець*, *поверхня* внутрішня рівна, гладка блискуча, зовнішня має різні механічні пошкодження, *скляна маса* містить незначні включення окремих дрібних і середніх круглих бульбашок, зелений, прозорий, вінця вигнуті, відбиті, їх край шліфований, дещо скошений усередину, внутрішня його бічна кромка оброблена за допомогою шліфування, а зовнішня — необроблена, з внутрішньої сторони трохи нижче краю вінець зафіксована рівна незаглиблена шліфована смуга, шириною 0,3 см, *декор* рівні заглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 2) під вінцями, шириною 0,5 см та 0,25 см, заглиблена шліфована полірована овальна вертикальна фасетка, *параметри (см):* діаметр вінець — 9,5, товщина — 0,3—0,35 (рис. 6: 4; 10:, 7; 15:, 2).

27. Скляна *посудина* (9м/13, могильник, ПМ) — фрагмент, оплавлений, деформований, *поверхня* рівна, гладка блискуча, місцями має невелику складчастість, *скляна маса* містить численні включення окремих дрібних бульбашок та тріщин, *колір* жовто-зелений, прозорий, *декор* — заглиблена шліфована полірована овальна фасетка, *параметри (см):* товщина — 0,4—0,75 (рис. 15:, 12)

28. Скляна *посудина* (168м/13, могильник, КШ, 0,39 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить включення окремих дрібних бульбашок і поодинокі — дуже великих витягнутих овальних, що в основному концентруються під вінцями, *колір* безбарвний, із блакитним відтінком, прозорий, *вінця* дещо відігнуті назовні, їх край оплавлений, *параметри (см):* діаметр вінець — 8, товщина — 0,3—0,2 (рис. 4: А, 7).

29. Скляна *посудина* (170м/14, могильник, похов. 206, 1,73—1,75 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, зовнішня з нечисленним слідами механічного впливу, фасетки шліфовані необережно, простежуються подряпини за межами шліфів, *скляна маса* містить численні маленькі, середні та великі круглі бульбашки, що іноді утворюють скупчення, витягнуті горизонтально або дещо по спіралі

зліва направо, *колір* жовто-зелений, прозорий, *вінця* вигнуті відбиті, край їх шліфований, нерівний, скошений усередину, бічні його кромки необроблені, *декор* — незаглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 2) під вінцями шириною 0,2—0,25 см, два (збер.) горизонтальні ряди шліфованих неполірованих овальних фасеток (збер. × 2), *параметри (см):* діаметр вінець — 9,5, товщина — 0,11—0,32 (рис. 6: 1; 10:, 1; 14: А, 1).

30. Скляна *посудина* (40м/15, могильник, похов. 211, 1,04—1,10 м) — напівсферична *чаша*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить включення окремих маленьких, середніх і великих округлих бульбашок, що утворюють невеликі скупчення, дрібні ж бульбашки утворюють витягнуті скупчення під вінцями, *колір* безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця трохи відігнуті назовні, їх край оплавлений, нерівний, має різну товщину, *дно* округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, *декор* — накладні нитки скла одного кольору з основою, що утворюють композицію у вигляді синусоїди, яка оперізує корпус виробу, у верхній частині декор має рельєфність із зовнішнього боку, а в нижній вона спостерігається і ззовні, і зсередини, *параметри (см):* висота — 5,8, діаметр вінець — 8, товщина — 0,25—0,4 (рис. 4: 1; 6: 2; 20: 1).

31. Скляна *посудина* (62п/16, поселення, ПМ) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, зовнішня вкрита орнаментом, *скляна маса* містить окремі включення дрібних, маленьких та середніх округлих бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленуватим відтінком, прозорий, *декор* — шліфовані рельєфні медальйони, поверхня медальйонів вкрита полірованим шліфом, *параметри (см):* товщина — 0,3 (рис. 17:, 6).

32. Скляна *посудина* (1м/17, могильник, КШ, 0,5 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* внутрішня гладка, блискуча, зовнішня складчаста, вкрита дрібними вибоїнами іризації, *скляна маса* містить поодинокі дрібні бульбашки, *колір* зелений, прозорий, *вінця* відбиті, їх край шліфований, скошений усередину, внутрішня його кромка оброблена за допомогою шліфування, зовнішня — необроблена, з внутрішнього боку, трохи нижче краю вінець зафіксована рівна незаглиблена шліфована горизонтальна смуга, шириною 0,8 см, *декор* — рівна заглиблена шліфована горизонтальна смуга шириною 0,8 см, *параметри (см):* товщина — 0,55—0,6 (рис. 6: 6; 10:, 4).

33. Скляна *посудина* (4м/17, могильник, КШ, 0,45 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить включення поодиноких дрібних бульбашок, *колір* безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, *декор* — заглиблені шліфовані поліровані округлі фасетки (× 2), *параметри (см):* товщина — 0,6—0,8 (рис. 15:, 4).

34. Скляна *посудина* (2м/18, могильник, КШ, 0,34 м) — фрагмент, *поверхня,* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* не містить видимих включень, *колір* безбарвний, із зеленуватим відтінком, прозорий, темно-синій, непрозорий, *декор* накладна крапля кольорового скла, що має рельєфність тільки із зовнішнього боку та практично не сплавилася зі стінкою виробу, *параметри (см):* товщина — 0,2 (рис. 20: А, 7).

35. Скляна *посудина* (41п/18, поселення, КШ, 0,26 м) — фрагмент, *придонна частина*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення дрібних, маленьких та великих овальних бульбашок, *колір* зелений, прозорий, *декор* три (збер.) горизонтальних ряди шліфованих полірованих вертикальних овальних фасеток (збер. × 8: 1-й ряд — 2, 2-й ряд — 3, 3-й ряд — 3), *параметри (см):* товщина — 0,25—0,4 (рис. 15:, 13).

36. *Скляна посудина* (29м/19, могильник, КШ, 0,7 м) — фрагмент, *придонна частина*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, зовнішня вкрита патиною іризації, *скляна маса* містить поодинокі включення дрібних бульбашок, *колір* зелений, прозорий, *декор* — поглиблена шліфована полірована округла фасетка, *параметри (см):* товщина — 0,7—0,77 (рис. 15:, 14).

37. Скляна *посудина* (44п/19, поселення, КШ, 1,0 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення дрібних і маленьких, поодиноких середніх овальних бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленуватим відтінком, прозорий, *декор* — два (збер.) горизонтальні ряди заглиблених шліфованих полірованих фасеток (збер. × 3), які перекривають одна одну, утворюючи «стільниковий» орнамент, *параметри (см):* товщина — 0,6—0,63 (рис. 17:, 4).

38. Скляна *посудина* (75м/20, могильник, КШ, 0,33 м) — фрагмент, оплавлений, деформований, *поверхня* рівна, гладка, місцями складчаста, *скляна маса* містить поодинокі включення середніх овальних бульбашок, *колір* безбарвний, із зеленим відтінком, прозорий, *декор* — шліфовані неполіровані овальні неакуратні фасетки (× 3), *параметри (см):* товщина — 0,15—0,18 (рис. 14: А, 3).

39. Скляна *посудина* (125м/20, могильник, КШ, 0,36 м) — фрагмент, оплавлений, дефор-

мований, *поверхня рівна*, гладка, блискуча, місцями складчаста, *скляна маса* містить поодинокі дрібні та середні включення бульбашок, *колір* зелений, прозорий, *декор* — шліфовані неполіровані овальні неакуратні фасетки (× 3), *параметри (см):* товщина — 0,24—0,3 (рис. 14: А, 2).

40. Скляна посудина (126м/20, могильник, КШ, 0,81 м) — фрагмент, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, місцями вкрита дрібними вибоїнами іризації, *скляна маса* містить окремі включення дрібних та маленьких бульбашок, *колір* безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, *декор* — заглиблена овальна фасетка, сліди абразиву спрямовані перпендикулярно довгій її осі та добре помітні навіть неозброєним оком, *параметри (см):* товщина — 0,25—0,28 (рис. 17:, 7).

41. Скляна *посудина* (128м/20, могильник, КШ, 0,33 м) — фрагмент вінець, деформований, оплавлений, *поверхня* складчаста, вкрита дрібним вибоїнами, *колір* безбарвний із зеленим відтінком, *вінця* — край їх оплавлений, *декор* — накладні горизонтальні нитки (× 2) скла одного кольору з основою, товщиною 0,2 см, *параметри (см):* товщина — 0,4—0,2 (рис. 4: 5; 20: 3).

42. Скляна *посудина* (150м/20, могильник, похов. 260, 0,75 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення маленьких та поодиноких середніх овальних бульбашок, *колір* зелений, прозорий, *вінця* вигнуті, відбиті, їх край шліфований, скошений усередину, бічні його кромки необроблені, *декор* — нерівні незаглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 2) шириною 0,15—0,17 см, *параметри (см):* діаметр вінець — 10, товщина — 0,15—0,2 (рис. 6: 2; 10:, 2).

43. Скляна *посудина* (171—173, 176—178м/20, могильник, похов. 260, 1,67—1,92 м) — фрагмент *вінець*, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, *скляна маса* містить окремі включення дрібних і маленьких бульбашок та сторонніх матеріалів, *колір* безбарвний, прозорий, *вінця* вигнуті, відбиті, їх край шліфований, дещо скошений назовні, а бічні його кромки необроблені, *декор* — рівні незаглиблені шліфовані горизонтальні смуги (× 5): перша , друга — під вінцями, шириною 0,3 см, третя, четверта, п'ята — нижче, на корпусі виробу завширшки 0,2—0,25 см, *параметри (см):* діаметр вінець — 9, товщина 0,25—0,06 (рис. 3: Б, 4; 10:, 9).

Додаток 2. **Закриті комплекси зі скляними посудинами черняхівської культури та їх датування**

Ступінь C_2

1. Романківці, похов. 105 (Никитина 1996, с. 96-99, рис. 8, табл. 45: 4). *Датування за:* Petrauskas 2017.

2. Ружичанка, похов. 11 (Гопкало 2012, с. 344, рис. 1: 5). *Датування за:* Гороховский 1988, с. 42-43, рис. I: 6.

3. Чернелів Руський, похов. 265 (Ґерета 2013, с. 80-81, рис. 131: 6). *Датування за:* Petrauskas 2017.

4. Чернелів-Руський, похов. 96 (Ґерета 2013, с. 44, рис. 57: 2). *Датування за:* Petrauskas 2017.

Ступінь C_3

5. Бережанка, похов. 5 (Petrauskas 2017, S. 130, Taf. VI: 10, № 3). *Датування за:* Petrauskas 2017.

6. Біла, похов. 3 (Герета 2007, с. 14-18; рис. 3: 7). *Датування автора* [1].

7. Біленьке, похов. 47 (Петраускас 2016, с. 98-99; табл. 1: 6). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97.

8. Велика Бугаївка, похов. 20 (Петраускас, Шишкин 2013, с. 85-86; табл. 34, № 180, 181). *Датування за:* Petrauskas 2017.

9. Великий Самбір, похов. (Petrauskas 2017, S. 133, Taf. VIII: 1, № 18). *Датування за:* Petrauskas 2017.

10. Гаврилівка, похов. 82 (Сымонович 1960, с. 216, 218, табл. IX: 12). *Датування за:* Petrauskas 2003, S. 291, Abb. 27: 23.

11. Гнатки, похов. (Петраускас 2016, с. 99, табл. 3). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 98.

12. Завадівка, похов. 2 (Кравченко 1973, с. 102-103, рис. 7: 1; Petrauskas 2017, S. 133, Taf. IX: 2, № 19). *Датування за:* Petrauskas 2017.

13. Кам'янка Дніпровська, КШ [2] (Сымонович 1957, с. 22, рис. 4: 7). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Petrauskas 2017).

---

[1] Склад комплексу знахідок (Герета 2007, с. 14-18, рис. 3), а саме двочленна підв'язна фасетована фібула типу Б2е за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 35), дають автору підстави для його датування в межах ступеню C_3 (Гороховский 1988, с. 44).

[2] Культурний шар.

14. **Косанове**, похов. 17—1961 (Petrauskas 2017, S. 133, № 7, Taf. XI: 6). *Датування за:* Petrauskas 2017.

15. **Косанове**, похов. 21—1961 (Petrauskas 2003, S. 316-317, Abb. 43b: 7). *Датування за:* Petrauskas 2003, S. 265, Abb. 15.

16. **Косанове**, похов. 22—1961 (Петраускас 2016, с. 101-102, табл. 6: 2). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 98.

17. **Косанове**, похов. 23—1961 (Petrauskas 2017, S. 133, № 7, Taf. XIII: 2). *Датування за:* Petrauskas 2017.

18. **Косанове**, похов. 7—1963 (Petrauskas 2017, S. 133, № 7, Taf. XII: 4). *Датування за:* Petrauskas 2017.

19. **Переяслав-Хмельницкий,** похов. 2 (Petrauskas 2017, S. 132, Taf. XIV: 2, № 10). *Датування за:* Petrauskas 2017.

20. **Привольне**, похов. 10 (Petrauskas 2017, S. 132, Taf. XV: 4, № 12). *Датування за:* Petrauskas 2017.

21. **Романківці**, похов. 24 (Никитина 1996, с. 80; рис. 5: 4, 5—7). *Датування за:* Petrauskas 2017.

22. **Романківці**, похов. 4 (Никитина 1996, с. 74-75; рис. 5: 1, табл. 1). *Датування за:* Petrauskas 2017.

23. **Романківці**, похов. 56 (Никитина 1996, с. 86; рис. 5: 8). *Датування за:* Petrauskas 2017.

24. **Рудка**, похов. (Petrauskas 2017, S. 133, Taf. IV: 12, № 14). *Датування за:* Petrauskas 2017.

25. **Теремці**, жит. 19 (Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 6). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Petrauskas 2017).

26. **Теремці**, жит. 3 (Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 7). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Petrauskas 2017).

27. **Чернелів-Руський**, похов. 310 (Ґерета 2013, с. 93-94, рис. 159: 4). *Датування автора* [3].

28. **Черняхів**, похов. 88 (Петров 1964, с. 103-104, рис. 9: 2; Petrauskas 2017, S. 130, Taf. IV: 13, № 4. *Датування за:* Petrauskas 2017.

Ступені C_3—C_3/D_1

29. **Велика Бугаївка**, похов. 100, (Петраускас, Шишкин 2013, с. 42-43, рис. 127, 1; табл. 34, № 460, 467). *Датування за:* Петраускас, Шишкин 2013, с. 10, схема 2: 21.

30. **Курники**, похов. 4 (Магомедов 1999, с. 104-105, рис. 6: 5). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97-98.

31. **Лісові Гринівці**, похов. 13 (Петраускас 2016, с. 102, рис. 2: 6). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97-98.

32. **Миколаївка-Казацьке**, похов. 8 (Н) (Симоненко, Сикоза 2020, с. 289-290; рис. 1: 2д). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97.

33. **Нагірне 2**, похов. 1 (S. 79-83, Taf. 2: 6). *Датування за:* Vasil'ev 2017, S. 130-133, Tab. 14: 1.

34. **Теремці**, КШ (Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 8). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Gavritukhin 2017, p. 95, 101).

Ступінь C_3/D_1

35. **Війтенки**, похов. 211. *Датування за:* Любичев 2019а, с. 96, 99; Schepachenko 2020, p. 92.

36. **Нагірне 2**, похов. 36 (S. 79-83; Taf 27: 13). *Датування за:* Vasil'ev 2017, S. 130, Tab. 14: 36.

37. **Нагірне 2**, похов. 67 (S. 79-83; Taf. 57: 2). *Датування за:* Vasil'ev 2017, S. 130, Tab. 14: 67.

38. **Оселивка**, похов. 86 (Никитина 1988, с. 79, табл. 48: 1). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Rau 2008, S. 225-226, № 8, Abb. 1: 11, S. 230, № 35, Abb. 6: 12-13).

39. **Журавка Вільшанська**, похов. 19 (Румянцева 2020, с. 172-173; рис. 1: 2). *Датування за:* Румянцева 2020, с. 173; Казанский 2011, с. 23; Гопкало 2011, с. 84-85.

40. **Війтенки**, похов. 101 *Датування за:* Любичев 2019а, с. 96, 99.

41. **Журавка Вільшанська**, похов. 60 (с. 9; рис. 2; Сымонович). *Датування за:* Гороховский 1988, с. 44, рис. IV: 63.

42. **Одая**, похов. 23 (Румянцева 2020, с. 172, рис. 1: 1). *Датування за:* Румянцева 2020, с. 173; Казанский 2011, с. 23; Гопкало 2011, с. 84-85; Gavritukhin 2017, p. 101.

43. **Нагірне 2**, похов. 78 (S. 79-83; Taf. 59: 8). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Румянцева 2020, с. 173; Казанский 2011, с. 23; Гопкало 2011, с. 84-85, Gavritukhin 2017, p. 101).

Ступені C_3/D_1—D_1

44. **Нагірне 2**, похов. 17 (S. 79-83; Taf. 18: 4). *Датування за:* Vasil'ev 2017, S. 130-133, Tab. 14: 17.

45. **Червоне**, похов. 30 (матеріали неопубліковані; № 3-6/09). *Датування скляної*

[3] Склад комплексу знахідок (Ґерета 2013, с. 93-94, рис. 159), а саме комбінація двочленних підв'язних фасетованих фібул типу Б2е за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 35), дають автору підстави для його датування в межах ступеню С3 (Гороховский 1988, с. 44).

посудини встановлено за аналогіями (див.: Gavritukhin 2017, p. 95).

Ступінь D_1

46. Біленьке, похов. 8 (Росохатский 1987, с. 145, 147; рис. 1: 1—3). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97-98.

47. Велика Бугаївка, похов. 91 (Петраускас, Шишкин 2013, с. 40, рис. 122: 3; табл. 35, № 435). *Датування за:* Петраускас, Шишкин 2013, с. 10, схема 2: 15.

48. Велика Бугаївка, похов. 93 (Петраускас, Шишкин 2013, с. 40-41, рис. 124, 4; табл. 35, № 420). *Датування за:* Петраускас, Шишкин 2013, с. 10, схема 2: 8; Gavritukhin 2017, p. 101.

49. Війтенки, похов. 115. *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Gavritukhin 2017, p. 95).

50. Війтенки, похов. 260. *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Gavritukhin 2017, p. 95).

51. Війтенки, похов. 86/2. *Датування за:* Любичев 2019a, с. 97, 99.

52. Війтенки, похов. 96. *Датування за:* Любичев 2019a, с. 97, 99.

53. Віла-Ярузька, похов. 3 (Романова 1988, с. 133-138, рис. 7: 13). *Датування за:* Петраукас 2016, с. 97.

54. Гаврилівка, похов. 35 (Сымонович 1957, с. 24, рис. 4: 10; 5: 3). *Датування за:* Petrauskas 2003, S. 293, Abb. 27: 1; Gavritukhin 2017, p. 95.

55. Гаврилівка, похов. 5 (Сымонович 1957, с. 24, рис. 4: 8, рис. 5: 1). *Датування за:* Petrauskas 2003, S. 293, Abb. 27: 17; Gavritukhin 2017, p. 85.

56. Горошевці, похов. 4 (Никитина 1996, с. 56-57; рис. 3; табл. 2—3). *Датування за:* Gavritukhin 2017, p. 85.

57. Данилова Балка, похов. 3 (Сымонович 1952, с. 67; рис. 20: 1). *Датування за:* Gavritukhin 2017, p. 95.

58. Жовнино (Біленкові Бурти), похов. 1—1961 (Петраускас, Цындровская 2002, с. 6-8; рис. 1: 8). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97-98.

59. Журавка Вільшанська, похов. 14 (Сымонович 1964, с. 9; рис. 1: 1). *Датування скляної посудини за:* Гороховский 1988, с. 45, рис. V: 77; Gavritukhin 2017, p. 103.

60. Журавка Вільшанська, похов. 5 (Румянцева 2020, с. 172-173; рис. 1: 3). *Датування за:* Румянцева 2020, с. 173; Гопкало 2011; Gavritukhin 2017, p. 103.

61. Косанове, похов. 60—1962 (Petrauskas 2003, S. 328, Abb. 58: 2). *Датування за:* Petrauskas 2003, S. 266-267, Abb. 15.

62. Лісові Гринівці, похов. 18 (матеріали неопубліковані, № 21/2011 за фондовим описом Збаразького районного краєзнавчого музею) *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Gavritukhin 2017, p. 95).

63. Нагірне 2, похов. 18 (S. 79-83; Taf. 20: 3). *Датування за:* Vasil'ev 2017, S. 130-133, Tab. 14: 18.

64. Нагірне 2, похов. 7 (S. 79-83; Taf. 3: 4). *Датування скляної посудини встановлено за аналогіями* (див.: Румянцева 2020, с. 173; Казанский 2011, с. 23; Гопкало 2011, с. 84-85, Gavritukhin 2017, p. 95, 101).

65. Оселівка, похов. 15 (Никитина 1988, с. 19-23; табл. 8: 1). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97-98.

66. Ранжеве, похов. 12 (Сымонович 1979, с. 106, рис. 27: 1; 28: 1; Сымонович 1967, рис. 18; Сымонович 1977, рис. 1). *Датування за:* Gavritukhin 2017, p. 85.

67. Ранжеве, похов. 14 (Сымонович 1979, с. 106-107, рис. 29: 1; Сымонович 1967, рис. 18; Сымонович 1977, рис. 1). *Датування за:* Gavritukhin 2017, p. 85.

68. Ранжеве, похов. 18 (Сымонович 1979, с. 110, рис. 24: 4, 26; Сымонович 1967, рис. 18; Сымонович 1977, рис. 1). *Датування за:* Gavritukhin 2017, p. 95.

69. Романівка, похов. 1 (с. 148; рис. 4: д). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97.

70. Скитка, похов. 12 (Петраускас 2016, с. 104, табл. 9: 5). *Датування за:* Петраускас 2016, с. 97.

71. Холмське, похов. 14 (Росохатский 1987, с. 146; рис. 1: 8). *Датування за:* Гопкало 2011, с. 84-85, Gavritukhin 2017, p. 95, 103.

72. Шишаки, похов. 115 (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 20-23, рис. 2: 4). *Датування за:* Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 28.

Ступені D_1 — D_2

73. Війтенки, похов. 102. *Датування за:* Любичев 2019a, с. 97, 99.

74. Шишаки, похов. 39 (Гейко, Рейда, Сапєгін 2016, с. 141-142, рис. 1). *Датування за:* Гейко, Рейда, Сапєгін 2016, с. 142; Gavritukhin 2017, p. 85.

Ступінь D_2

75. Шишаки, похов. 112 (Рейда, Гейко, Сапєгін 2021, с. 97-98, рис. 2—4). *Датування за:* Рейда, Гейко, Сапєгін 2021, с. 99-100.

Гейко, А. В., Рейда, Р. М., Сапєгін, С. В. 2016. Науково-рятівні розкопки Шишацького могильника. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, с. 140-149.

Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). Черняхівська культура: матеріали досліджень (Oium, 1). Київ; Луцьк: ІА НАН України, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, с. 66-96.

Гопкало, О. В. 2012. Черняховский могильник Ружичанка. В: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (ред.) Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3, Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», с. 330-401

Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (отв. ред.). Труды *V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев, 18—25 сентября 1985 года. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Герета, І. 2007. Могильник черняхівської культури в с. Біла на Тернопільщині. Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль.

Ґерета, І. П. 1995. Нові пам'ятки Західного Поділля у світлі проблем черняхівської культури. Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині, 6, с. 144-163.

Ґерета, І. П. 2013. Чернелево-Руський могильник. Тиліщак, В. С. (упор.)., В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). Oium, 3, Київ; Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».

Казанский, М. М. 2011. Радагайс и конец черняховской культуры. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). Черняхівська культура: матеріали досліджень (Oium, 1). Київ; Луцьк: ІА НАН України, ІІО НПУ ім. М. П. Драгоманова, с. 22-32.

Кравченко, Н. М. 1973. Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі. Археологія, 8, с. 99-108.

Ліхтер, Ю. А. 1998. Стекло черняховской культуры. Российская археология, 2, с. 41-53.

Ліхтер, Ю. А., Гопкало, О. В. 2007. Скляний посуд з поселення Теремці. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства, 15, с. 188-196.

Любичев, М. В. 2019a. Ранняя история днепродонецкой лесостепи I—V векав. Ч. 1. Ostrogothica-Serie, 2. Харьков: Естет Принт.

Любичев, М. В. 2019b. Два погребения с «неординарными» хроноиндикаторами из могильника черняховской культуры Войтенки 1. В: Гавритухин, И. О., Воронцов, А. М. (ред.). Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 4, ч. 2. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», с. 191-209.

Магомедов, Б. В. 1999. Могильник Курники на Южном Буге. *Stratum plus,* 4, с. 102-121.

Никитина, Г. Ф. 1988. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. В: Кропоткин, В. В. (ред.) Могильники черняховской культуры, Москва: Наука, с. 5-97.

Никитина, Г. Ф. 1996. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. Москва: Наука.

Петраускас, О. В. 2016. Скляні посудини типу Eggers/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А., Гопкало, О. В. (ред.). Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Oium, 5). Київ: ІА НАНУ, с. 89-106.

Петраускас, О. В., Цындровская, Л. А. 2002. Находки черняховской культуры вблизи с. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). Киев.

Петраускас, О. В., Пастернак, В. В. 2003. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка у Середньому Подніпров'ї. Археологія, 4, с. 65-76.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)* (Oium, 2), Киев: ИА НАНУ, Институт исторического образования Национального педагогического университета имени Н. П. Драгоманова.

Петров, В. П. 1964. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (отв. ред.) Древности эпохи сложения восточного славянства. Материалы и исследования по археологии СССР, 116, с. 53-117.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А., Гопкало, О. В. (ред.). Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Oium, 5). Київ: ІА НАНУ, с. 20-28.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2021. Скляний кубок з еклектичними ознаками з поховання 112 Шишацького могильника. Археологія, 4, с. 95-109. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.095.

Романова, Г. А. 1988. Вилы Яругские — могильник IV в. н. э. В: Кропоткин, В. В. (ред.) Могильники черняховской культуры, Москва: Наука, с. 133-141.

Росохатский, А. А. 1987. Стеклянные кубки из памятников черняховской культуры степной зоны междуречья Днестра и Дуная. В: Самойлова Т. Л. (отв. ред.) Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, с. 143-148.

Румянцева, О. С. 2016. Литое стекло с поселения черняховской культуры Комаров: престижная посуда или сырье стеклоделательной мастерской. Краткие сообщения Института археологии, 245, с. 203-218.

Румянцева, О. С. 2017. Стеклоделие за лимесом: новые данные об организации производства и хронологии мастерской в Комарове. *Stratum Plus*, 4, с. 141-164.

Румянцева, О. С. 2020. Конические кубки в ареале черняховской культуры: коллекция Исторического музея и отходы мастерской в Комарове. В: Рукавишникова, И. В., Радюш, О. А. (отв. ред.). Древние памятники, культуры и прогресс. A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores. Москва: ИА РАН, с. 172-179. https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-317-6.172-179

Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Трифонов А. А. 2018. Химический состав стекла археологического комплекса Войтенки 1 и происхождение сосудов черняховской культуры. В: Любичев, М., Мызгин, К. (ред.). Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе. Материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки, 15—17 сентября 2016 года (Ostrogothica-Serie (Hefte), 3), с. 146-181.

Румянцева, О. С., Щербаков, И. Б. 2016. Стекло-сырец с поселения Комаров на Среднем Днестре: химический состав и данные о характере и хронологии стеклоделательного комплекса позднеримского времени. *Stratum Plus*, 4, с. 299-315.

Симоненко, А. В., Сикоза, Д. Н. 2020. Terminus ante quem позднескифской культуры нижнего Днепра. В: Любичев, М., Мызгин, К. (ред.) Между Востоком и Западом (Inter Orientem et Occidentem): Сборник статей к 65-летию доктора Эрдмуте Шультце и 20-летию Германо-Славянской археологической экспедиции

(Ostrogothica-Serie (Bände), 3). Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 288-301.

Сымонович, Э. А. 1952. Погребения V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка. Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 48, с. 62-70.

Сымонович, Э. А. 1957. Стеклянная посуда середины I тысячелетия нашей эры с Нижнего Днепра. Краткие сообщения Института археологии, 69, с. 22-30.

Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). Черняховская культура. Материалы и исследования по археологии СССР, 82, с. 192-238.

Сымонович, Э. А. 1964. Стеклянные кубки из Журавки. Краткие сообщения Института археологии, 102, с. 8-12.

Сымонович, Э. А. 1967. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. В: Рыбаков, Б. А, Сымонович, Э. А. (отв. ред.). История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. Материалы и исследования по археологии СССР, 139, с. 205-237.

Сымонович, Э. А. 1977. Стеклянная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры. Советская археология, 1, с. 176-186.

Сымонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. В: Сымонович, Э. А. (отв. ред.) Могильники черняховской культуры, Москва: Наука, с. 63-111.

Чорний, А. М. 2015. Скляний посуд черняхівської культури (історіографічний аспект). Археологія, 1, с. 125-144.

Шультце, Э., Любичев, М. 2018. Группа погребений-ингумация в северо-западной части могильника черняховской культуры Войтенки: вопросы хронологии. В: Любичев, М., Мызгин, К. (ред.). Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе. Материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки, 15—17 сентября 2016 года. (Ostrogothica-Serie (Hefte), 3), с. 121-145.

Шультце, Э., Любичев, М., Гелла, Е. 2019. Поздние погребения могильника Войтенки и последняя фаза черняховской культуры в лесостепи между Днепром и Северским Донцом. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана (Oium, 6). Київ: ІА НАНУ, с. 13-49.

Щапова, Ю. Л. 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.). Советская археология, 3, с. 230-242.

Antonaras, A. Ch. 2017. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC — 6th Century AD*. Oxford: Oxuniprint.

Barkoczi, L. 1988. *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Studia Archaeologica, 9, Budapest.

Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube Region.* Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.

Clairmont, C. W. 1963. The Glass Vessels. In: Perkins, A. (ed.). *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters*. Final Report IV, Part V. New Haven: Dura-Europos publications.

Cool, H. E. M. 1995. Glass Vessels of the Fourth and Early Fifth Century in Roman Britain. In: Foy, D. (ed.). *Le verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen Âge. Typologie—Chronologie—Diffusion.* Association Française pour l'Archéologie du Verre, VIIIe rencontre, Guiry-en-Venix, 18—19 novembre 1993. Musée archéologique départemental du Val d'Oise. p. 11-26.

Cool, H. E. M., Price, J. 1995. *Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester, 1971—85.* Colchester Archaeological Report, 8, Colchester: Colchester Archaeological Trust Ltd.

Dévai, K. 2016. Glass Vessels from Late Roman Times Found in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 255-286. https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.4

Eggers, H.-J. 1951. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.

Fünfschilling, S. 2015. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981—2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog. *Forschungen in Augst*, 51. Augst: Museum Augusta Raurica.

Gavritukhin 2017 Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám.* Brno: Masarykova univerzita, p. 83-109.

Goethert-Polaschek, K. 1977. *Katalog der romischen Glaser des Rheinischen Landesmuseums Trier*. Trierer Grabungen und Forschungen, 9. Mainz am Rhein: Von Zabern.

Gudkova, A. V., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau.* Archäologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt-Verlag.

Harden, D. B. 1936. *Roman Glass from Karanis Found by the University of Michigan, Archaeological Expedition in Egypt, 1924—1929.* University of Michigan Studies, Humanistic Series, 41. Michigan: University of Michigan Press.

Hayes, J. 1975. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum: a Catalogue. Toronto: Royal Ontario Museum.

Isings, C. 1957. *Roman glass from Dated Finds.* Archaeologica Traiectina, II. Groningen/Djakarta: J. B. Wolters.

Lazar, I. 2003. *Rimsko steklo Slovenije (The Roman Glass of Slovenia)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Lazar, I. 2008. New Evidence about Roman Glass Production in Celeia (Noricum). *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 65 (Heft 1—2). Zürich: Verlag Karl Schwegler AG.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov—Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 224-362.

Petrauskas, O. V. 2017. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachov-Kultur (auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*, 27, S. 123-154.

Price, J., Cottam, S. 1998. *Romano-British Glass Vessels: a Handbook*. Practical Handbooks in Archaeology, 14. York: Council for British Archaeology.

Rau, G. 2008. Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 40, S. 221-240.

Rumyantseva, O., Belikov, C. 2017. A Late Roman Glass Workshop at Komarov (Middle Dniester) and the Problem of the Origin of 'Barbarian' Facet Cut Beakers. In: Wolf, S., de Pury-Gysel, A. (edd.). *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Friburg/Romont, 7—11 septembre 2015. Romont. p. 257-266.

Rütti, B. 1991. *Die römischern Gläser aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst, 13 (2). Augst: Römermuseum Augst.

Schepachenko, V. 2020. Glasschalen vom Typ Weklice aus den Gräbern 110 und 211 des spätkaiserzeitlich-/frühvölkerwanderungzeitlichen Gräberfeldes Vojtenki 1. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied, 67 (1), p. 77-101. https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.4

Stawiarska, T. 2014. *Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Nothern Bulgaria. Archaeological and technological study*. Bibliotheca Antiqua, XXIV, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr*. Oslo: Universitetsforlaget.

Vasil'ev, A. A. 2017. 4.3 Chronologie der Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A. V., Schultze, E. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mureş-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau.* Archäologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt-Verlag. S. 125-133

Weinberg, G. D., Stern, E. M. 2009. Vessel Glass. *The Athenian Agora*, 34. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Whitehouse, D. 2006. Price, R. W. (ed.). *Glass. A Pocket Dictionary of Terms Commonly Used to Describe Glass and Glassmaking*. New York: The Corning Museum of Glass.

Надійшла 1.02.2022

В. И. Щепаченко

Аспирант кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

СТЕКЛЯННАЯ ПОСУДА ПОЗДНЕРИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ВОЙТЕНКОВ: ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Статья посвящена изучению технологических особенностей изготовления и декорирования стеклянных сосудов, обнаруженных в ходе исследований археологического комплекса Войтенки на Востоке Украины.

Наблюдения за эволюцией форм, декора и отдельных конструктивных элементов римской стеклянной посуды ведуться почти столетие. За это время исследователи неоднократно отмечали их информационный потенциал в хронологических построениях и поисках центров производства отдельных типов. Технико-технологическое направление в исследовании стекла нашло свое место и в изучении черняховских древностей. По нашему мнению, и сегодня в комбинации с традиционными археологическими методами оно остается одним из наиболее перспективных путей решения вопроса происхождения черняховских стеклянных сосудов. Целью нашего исследования является сравнительный анализ технологических особенностей, зафиксированных у стеклянной посуды из Войтенков, сосудов из ареала черняховской культуры на территории Украины и продукции римских провинций.

Проведенный анализ материалов позволяет сделать некоторые выводы. Набор технологических приемов, зафиксированный при изучении стеклянной посуды из Войтенков, находит параллели как среди черняховских стеклянных сосудов, так и среди провинциально-римской продукции. Однако некоторые из них асинхронны существующим в провинциях в позднеантичное время. Хотя одни и те же конструктивные и декоративные элементы нередко встречаются и у варварских кубков, и у сосудов провинциально-римского круга, хронология их существования у обеих категорий черняховской стеклянной посуды нередко отличается. Наблюдения за хронологией их существования у черняховских сосудов на территории Украины позволяют предположить определенные изменения в наборе технологических приемов, которые используются для их изготовления и декорирования, появляющиеся не раньше середины IV в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: стеклянная посуда, черняховская культура, позднеримское время, эпоха Великого переселения народов.

V. I. Shchepachenko

Postgraduate Student at the Historiography, Source Studies and Archaeology Department of the Faculty of Historical Studies in the V.N. Karazin Kharkiv National University, ORCID 0000-0001-9137-235X, schepachenko@karazin.ua

THE GLASSWARE OF LATE ROMAN TIME FROM VIITENKY: THE TECHNOLOGICAL ASPECT

This article is devoted to the study of the technological features of the manufacturing and decoration of glass vessels from archaeological complex of late Roman time – early Great Migrations period at Viitenky in the East of Ukraine.

The observations of the evolution of shapes, decor and individual morphological features of Roman glassware has reached almost a century in their development now. During this time, researchers have repeatedly emphasized their information potential in chronological constructions and searches for production centres of certain types. The technical and technological approach in the study of glass found its place in the investigation of Cherniakhiv antiquities. In our opinion, in combination with traditional archaeological methods, it remains one of the most promising ways to resolve the issue of the origin of Cherniakhiv glass vessels, even today. The purpose of our study is a comparative analysis of the technological features of glassware from Viitenky, vessels from the area of the Cherniakhiv culture in Ukraine and items from the Roman provinces.

The analysis of the materials allows drawing some conclusions. The set of technological methods registered during the study of glassware from Viitenky finds parallels both among Cherniakhiv glass vessels and among provincial Roman vessels. However, some of them are asynchronous to those existing in the provinces in late Roman and late Antique times. Despite the fact that the same morphological and decorative elements occur both among barbarian cups and among vessels of the Provincial-Roman circle, the chronology of their existence in both categories of Cherniakhiv glassware is often different. Observations of the chronology of their existence among Cherniakhiv vessels on the territory of Ukraine suggest certain

changes in the set of technological methods used for their manufacturing and decoration, which appear no earlier than in the middle of the 4th century.

K e y w o r d s: glassware, Cherniakhiv culture, late Roman time, Great Migrations period.

References

Chornyi, A. M. 2015. Sklianyi posud cherniakhivskoi kultury (istoriohrafichnyi aspekt). *Arheologia*, 1, s. 125-144.

Gopkalo, O. V. 2011. Otnositelnaia khronologiia muzhskikh pogrebenii cherniakhovskoi kultury. K postanovke problemy. In: Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. H. (ed.). Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen (Oium, 1). Kyiv; Lutsk: IA NAN Ukrainy, IIO NPU im. M. P. Drahomanova, p. 66-96.

Gopkalo, O. V. 2012. The Cherniachov Culture's Cemetery Ruzhychanka. In: Vorontsov, A. M., Gavritukhin, I. O. (ed.) *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov.* Konferentsiia 3, Tula: Gosudarstvennyi muzei-zapovednik 'Kulikovo pole', p. 330-401.

Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*. Kyiv, 18-25 sentiabria 1985 goda. Kyiv: Naukova dumka, p. 34-46.

Gereta, I. 2007. Mohylnyk cherniakhivskoi kultury v s. Bila na Ternopilshchyni. Ternopil: Merkiuri-Ternopil.

Gereta, I. P. 1995. Novi pamiatky Zakhidnoho Podillia u svitli problem cherniakhivskoi kultury. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia ta Volyni*, 6, p. 144-163.

Gereta, I. P. 2013. *Chernelevo-Ruskyi mohylnyk.* Tylishchak, V. S. (upor.). In: Petrauskas, O. V., Gorbanenko, S. A. (ed.). Oium, 3, Kyiv; Ternopil: TzOV 'Terno-hraf'.

Heiko, A. V., Reida, R. M., Sapiehin, S. V. 2016. Research and Rescue Excavations of Shyshatskyi Burial Ground. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NANU i UTOPIK, p. 140-149.

Kazanskyi, M. M. 2011. Radagais et la fin de la civilisation de Černjahov. In: Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. H. (ed.). *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen* (Oium, 1). Kyiv; Lutsk: IA NAN Ukrainy, IIO NPU im. M. P. Drahomanova, p. 22-32.

Kravchenko, N. M. 1973. Pamiatky cherniakhivskoi kultury na Porossi. *Arheologia*, 8, p. 99-108.

Likhter, Yu. A. 1998. Glassware of the Chernyakhovo Culture. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 41-53.

Likhter, Yu. A., Gopkalo, O. V. 2007. Skliannyi posud z poselennia Teremtsi. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*, 15, p. 188-196.

Lyubichev, M. V. 2019a. *Frühgeschichte der Dnepr-Donec-Waldsteppe im 1-5. Jahrhundert*. (Teil 1). Ostrogothica-Serie, 2. Kharkiv: Estet Print.

Lyubichev, M. V. 2019b. Dva pogrebeniia s 'neordinarnymi' khronoindikatorami iz mogilnika cherniakhovskoi kultury Voitenki 1. In: Gavritukhin, I. O., Vorontsov, A. M. (ed.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov.* Konferentsiia 4, Chast 2. Tula: Gosudarstvennyi muzei-zapovednik 'Kulikovo pole', p. 191-209.

Magomedov, B. V. 1999. The Chernyakhov Cemeteries Kurniki on South Boug. *Stratum plus*, 4, p. 102-121.

Nekrasova, A. N. 1985. Okhrannye raskopki cherniakhovskogo mogilnika vozle g. Summy. *Arheologia,* 50, s. 75-80.

Nikitina, G. F. 1988. Mogilnik u s. Oselivka Kelmenetskogo raiona Chernovitskoi obl. In: Kropotkin, V. V. (ed.) *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 5-97.

Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka.

Petrauskas, O. V. 2016. Glasgefässe vom Typ Eggers/230 in der Černjachiv-Kultur: chronologische Aspekt. In: Petrauskas, O. V., Gorbanenko, S. A., Gopkalo, O. V. (ed.). *Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vynokura* (Oium, 5). Kyiv: IA NANU, p. 89-106.

Petrauskas, O. V., Tsyndrovskaia, L. A. 2002. *Nakhodki cherniakhovskoi kultury vblizi s. Zhovnino (kollektsiia fondov Instituta arkheologii, g. Kyiv)*. Kyiv.

Petrauskas, O. V., Pasternak, V. V. 2003. Glass Vessels from the Burial Ground of Velyka Bugaivka of Cherniakhivs'ka Culture on the Middle Dnieper. *Arheologia*, 4, p. 65-76.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)* (Oium, 2). Kyiv: IA NANU, IIO NPU im. M. P. Dragomanova.

Petrov, V. P. 1964. Cherniakhovskii mogilnik (po materialam raskopok V. V. Khvoiki v 1900-1901 gg.). In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (eds.) *Drevnosti epokhi slozheniia vostochnogo slavianstva.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 116, p. 53-117.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2016. Burial 115 Shyshaky Cemetery With Ornamented Glass Beaker. In: Petrauskas, O. V., Gorbanenko, S. A., Gopkalo, O. V. (eds.). *Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vynokura* (Oium, 5). Kyiv: IA NANU, p. 20-28.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2021. The Glass Beaker With Eclectic Features from Burial No. 112 of the Shyshaky cemetery. *Arheologia*, 4, p. 95-109. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.095.

Romanova, G. A. 1988. Vily Yarugskie - mogilnik IV v. n. e. In: Kropotkin, V. V. (ed.) *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 133-141.

Rosokhatskii, A. A. 1987. Stekliannye kubki iz pamiatnikov cherniakhovskoi kultury stepnoi zony mezhdurechia Dnestra i Dunaia. In: Samoilova, T. L. (ed.) Novye issledovaniia po arkheologii Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova dumka, p. 143-148.

Rumiantseva, O. S. 2016. Cast glass from the Chernyakhov culture settlement of Komarov: prestigious vessels or raw materials for a glass workshop? *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 245, p. 203-218.

Rumiantseva, O. S. 2017. Glass Working Beyond the Limes: New Data on the Manufacturing Organization and the Chronology of the Komarov Workshop. *Stratum Plus*, 4, p. 141-164.

Rumiantseva, O. S. 2020. Konicheskie kubki v areale cherniakhovskoi kultury: kollektsiia Istoricheskogo muzeia i otkhody masterskoi v Komarove. In: Rukavishnikova, I. V., Radiush, O. A. (ed.). Drevnie pamiatniki, kultury i progress. A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores. Moskva: IA RAN, p. 172-179. https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-317-6.172-179

Rumiantseva, O. S., Lyubichev, M. V., Trifonov, A. A. 2018. Die chemische Zusammensetzung von Glas aus den archäologischen Komplexen in Vojtenkij 1 und die Herkunft der Gefäße der ČernjachovKultur (vorläufige Forschungsergebnisse). In: Lyubichev, M., Myzgin, K. (ed.). *Khronologiia i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope.* Materialy polevogo seminara na baze ekspeditsii vozle s. Voitenki, 15-17 sentiabria 2016 goda (Ostrogothica-Serie (Hefte), 3), p. 146-181.

Rumiantseva, O. S., Shcherbakov, I. B. 2016. Raw Glass from Komarov Settlement on the Middle Dniester: Chemical Composition and New Data on the Features and Chronology of a Late Roman Glass Workshop. *Stratum Plus*, 4, p. 299-315.

Simonenko, A. V., Sikoza, D. N. 2020. Terminus ante quem der spätskythischen Kultur am Untere Dnepr. In: Lyubichev, M., Myzgin, K. (ed.) *Mezhdu Vostokom i Zapadom (Inter Orientem et Occidentem): Sbornik statei k 65-letiiu doktora Erdmute Shulttse i 20-letiiu Germano-Slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii* (Ostrogothica-Serie (Bände), 3). Kharkov: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 288-301.

Symonovich, E. A. 1952. Pogrebeniia V-VI vv. n. e. u s. Danilova Balka. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 48, p. 62-70.

Symonovich, E. A. 1957. Stekliannaia posuda serediny I tysiacheletiia nashei ery s Nizhnego Dnepra. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 69, p. 22-30.

Symonovich, E. A. 1960. Raskopki mogilnika u ovcharni sovkhoza Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. In: Rybakov, B. A. (ed.). Cherniakhovskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, p. 192-238.

Symonovich, E. A. 1964. Stekliannye kubki iz Zhuravki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 102, p. 8-12.

Symonovich, E. A. 1967. Itogi issledovanii cherniakhovskikh pamiatnikov v Severnom Prichernomore. In: Rybakov, B. A, Symonovich, E. A. (ed.). Istoriia i arkheologiia yugo-zapadnykh oblastei SSSR nachala nashei ery. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 139, p. 205-237.

Symonovich, E. A. 1977. La verrerie des monuments de la culture de Tcherniakhovo, dans les regions du Dniepr et de la Mer Noire. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 176-186.

Symonovich, E. A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo g. Odessy. In: Symonovich, E. A. (ed.) *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*, Moskva: Nauka, p. 63-111.

Chornyi, A. M. 2015. Glassware of Cherniakhiv Culture (Historiographic Aspect). *Arheologia*, 1, p. 125-144.

Schultze, E., Lyubichev, M. 2018. Zu einer Gruppe von Körpergräbern im nordwestlichen Bereich des Gräberfeldes der ČernjachovKultur, Vojtenki: Fragen zur Chronologie In: Lyubichev, M., Myzgin, K. (ed.). *Khronologiia i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope.* Materialy polevogo seminara na baze ekspeditsii vozle s. Voitenki, 15-17 sentiabria 2016 goda. (Ostrogothica-Serie (Hefte), 3), p. 121-145.

Schultze, E., Lyubichev, M., Gella, E. 2019. Die späten Gräber des Gräberfeldes in Vojtenki und die letzte Phase der Černjachov-Kultur in der Waldsteppe zwischen Dnepr und Severskij Donec. In: Petrauskas, O. V., Gopkalo, O. V., Gorbanenko, S. A. (ed.). *Starozhytnosti varvarskykh plemen u pershii polovyni I tys. n. e.: do 90-richchia V. D. Barana* (Oium, 6). Kyiv: IA NANU, p. 13-49.

Shchapova, Yu. L. 1978. Un atelier de production du verre pres du village de Komarovo (IIIe-IVe s. de n. è.). *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 230-242.

Antonaras, A. Ch. 2017. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC - 6th Century AD*. Oxford: Oxuniprint.

Barkoczi, L. 1988. *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Studia Archaeologica, 9, Budapest.

Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube region.* Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.

Clairmont, C. W. 1963. The Glass Vessels. In: Perkins, A. (ed.). *The excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of inscriptions and letters*. Final report IV, Part V. New Haven: Dura-Europos publications.

Cool, H. E. M. 1995. Glass vessels of the fourth and early fifth century in Roman Britain. In: Foy, D. (ed.). *Le verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen Âge. Typologie-Chronologie-Diffusion.* Association Française pour l'Archéologie du Verre, VIIIe rencontre, Guiry-en-Venix, 18-19 novembre 1993. Musée archéologique départemental du Val d`Oise. p. 11-26.

Cool, H. E. M., Price, J. 1995. *Roman vessel glass from excavations in Colchester, 1971-85.* Colchester Archaeological Report, 8, Colchester: Colchester Archaeological Trust Ltd.

Dévai, K. 2016. Glass vessels from late Roman times found in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 255-286. https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.4

Eggers, H.-J. 1951. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.

Fünfschilling, S. 2015. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981-2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog. *Forschungen in Augst*, 51. Augst: Museum Augusta Raurica.

Gavritukhin 2017 Glass vessels of the final of the Chernyakhov culture. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám.* Brno: Masarykova univerzita, p. 83-109.

Goethert-Polaschek, K. 1977. *Katalog der romischen Glaser des Rheinischen Landesmuseums Trier*. Trierer Grabungen und Forschungen, 9. Mainz am Rhein: Von Zabern.

Gudkova, A. V., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau.* Archäologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt-Verlag.

Harden, D. B. 1936. *Roman Glass from Karanis Found by the University of Michigan, Archaeological expedition in Egypt, 1924-1929.* University of Michigan Studies, Humanistic Series, 41. Michigan: University of Michigan Press.

Hayes, J. 1975. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum: a Catalogue. Toronto: Royal Ontario Museum.

Isings, C. 1957. *Roman glass from dated finds.* Archaeologica Traiectina, II. Groningen/Djakarta: J. B. Wolters.

Lazar, I. 2003. *Rimsko steklo Slovenije (The Roman glass of Slovenia)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Lazar, I. 2008. New Evidence about Roman Glass Production in Celeia (Noricum). *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 65 (Heft 1-2). Zürich: Verlag Karl Schwegler AG.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov–Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 224-362.

Petrauskas, O. V. 2017. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachov-Kultur (auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*, 27, p. 123-154.

Price, J., Cottam, S. 1998. *Romano-British glass vessels: a handbook.* Practical Handbooks in Archaeology, 14. York: Council for British Archaeology.

Rau, G. 2008. Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 40, S. 221-240.

Rumyantseva, O., Belikov, C. 2017. A late Roman glass workshop at Komarov (Middle Dniester) and the problem of the origin of 'Barbarian' facet cut beakers. In: Wolf, S., de Pury-Gysel, A. (edd.). *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Friburg/Romont, 7-11 septembre 2015. Romont. p. 257-266.

Rütti, B. 1991. *Die römischern Gläser aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst, 13 (2). Augst: Römermuseum Augst.

Schepachenko, V. 2020. Glasschalen vom Typ Weklice aus den Gräbern 110 und 211 des spätkaiserzeitlich-/frühvölkerwanderungzeitlichen Gräberfeldes Vojtenki 1. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied, 67 (1), p. 77-101. https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.4

Stawiarska, T. 2014. *Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Nothern Bulgaria. Archaeological and technological study*. Bibliotheca Antiqua, XXIV, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr*. Oslo: Universitetsforlaget.

Vasil'ev, A. A. 2017. 4.3 Chronologie der Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A. V., Schultze, E. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mureş-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau.* Archäologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt-Verlag. S. 125-133

Weinberg, G. D., Stern, E. M. 2009. Vessel Glass. *The Athenian Agora*, 34. Princeton: The American school of classical studies at Athens.

Whitehouse, D. 2006. Price, R. W. (ed.). *Glass. A Pocket Dictionary of Terms Commonly Used to Describe Glass and Glassmaking*. New York: The Corning Museum of Glass.

З НАГОДИ 60-РІЧЧЯ АНДРІЯ ПЕТРОВИЧА ТОМАШЕВСЬКОГО

16 січня 2022 р. виповнилося 60 років старшому науковому співробітникові відділу давньоруської і середньовічної археології Андрію Петровичу Томашевському. Сорок чотири роки свого життя дослідник присвятив археології й більшість з них пов'язав з Інститутом археології.

Міцною культурною та інтелектуальною основою для Андрія Петровича стали батьки Петро Степанович та Регіна Леопольдівна — кияни, інженери-фізики, забезпечили єдиному синові умови для всебічного розвитку. Яскравими враженнями дитинства стали мандрівки з батьком, яхтсменом та автомобілістом, київськими околицями, Середнім Подніпров'ям, Прип'ятським Поліссям, дорогами балтійського узбережжя. Символічно, що майбутній науковець перші роки життя провів у комунальній квартирі по вулиці Велика Житомирська — «з вікнами на фундаменти мономахівського Федора».

Після закінчення школи у 1978 р. вступні іспити до вузу були відкладені через загострення хвороби серця. Андрій Петрович влаштувався лаборантом Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР (керівник О. М. Приходнюк), потім працював в Інгульській (О. Г. Шапошникова) та Херсонській (А. І. Кубишев) експедиціях, де займався переважно камеральною обробкою.

Цей досвід підштовхнув до вступу у 1979 р. на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Саме тут під керівництвом Надії Михайлівни Кравченко А. П. Томашевський здобув необхідні фахові уміння та навички, готував перші наукові праці, отримав відзнаки за доповіді на студентських конференціях. Під час навчання він брав участь у дослідженнях у Білій Церкві (Р. С. Орлов), чотири польові сезони провів у складі Ранньослов'янської археологічної експедиції педінституту, причому три з них — як заступник керівника, досліджуючи пам'ятки I тис. н.е. поблизу Обухова; був старостою археологічного гуртка факультету.

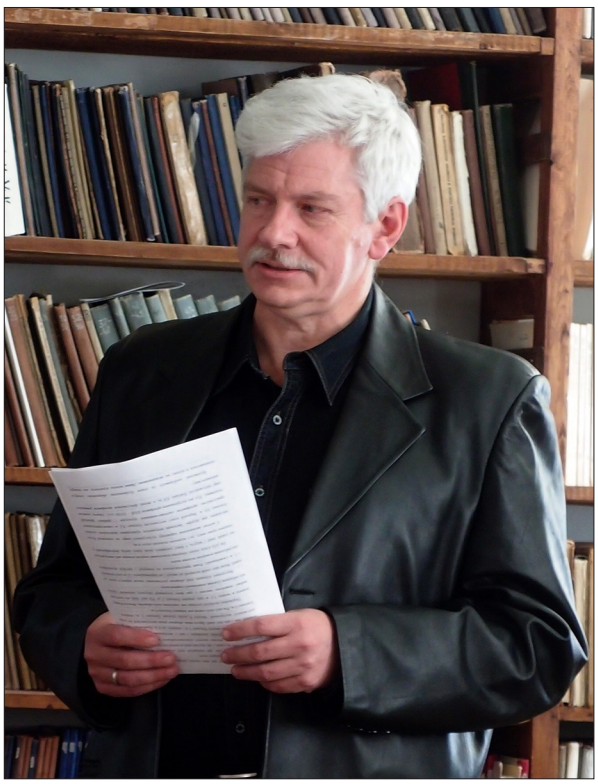

Після закінчення навчання А. П. Томашевський спробував себе в професії вчителя, кілька місяців викладав у київській школі № 169. Відтак два роки відслужив у залізничних військах збройних сил СРСР. В останні місяці служби взяв участь в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Власне тоді йому випала несподівана нагода на декілька годин відвідати Овруч, який згодом стане основним об'єктом наукових зацікавлень дослідника.

Після звільнення з військової служби у вересні 1986 р. Андрій Петрович повернувся до

археології спершу як лаборант Херсонської новобудовної експедиції, а з січня 1987 р. — як старший лаборант сектору давньоруської та середньовічної археології. З того часу його наукова діяльність пов'язана саме з археологією Середньовіччя. Як член групи «Змієві вали» (кер. М. П. Кучера) він упродовж 1987–1989 рр. досліджував Змійові вали на Посуллі, у Середньому Подніпров'ї та Житомирщині, Траянові вали на Поділлі, працював у Поліському загоні Дніпровської давньоруської експедиції. У 1988 р. здійснив самостійні розвідки ранньослов'янських пам'яток у середній течії р. Тетерів, по Роставиці, у середній течії Случі та її допливів — Тні й Смолки. За матеріалами цих робіт підготовлені статті до тому «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області».

Восени 1990 р. Андрій Петрович вступив до аспірантури ІА АН УРСР і в грудні 1993 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію на тему «Населення Східної Волині V–XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство)».

У ці ж роки науковець взяв участь у дослідженні давньоруського селища Автуничі (1990–1991), самостійних науково-рятувальних розвідках по трасі газопроводу Мигалки — Радомишль (1991) та роботах експедиції з обстеження та інвентаризації пам'яток на територіях, що зазнали радіаційного забруднення після аварії на ЧАЕС під керівництвом Б. А. Звіздецького (1994–1995). У середині 90-х років дослідник був задіяний у розкопках на території Успенського та Михайлівського монастирів Києва.

З 1994 р. А. П. Томашевський був переведений на посаду наукового співробітника (2009 р. — старшого наукового) й одночасно (майже на 20 років) став ученим секретарем відділу. Саме тоді він розпочав розробку дослідницького «Проєкту комплексного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцького кряжу та середньовічної Овруцької волості». Осердям проєкту став Словечансько-Овруцький кряж.

Упродовж 1996–1998 рр. Овруцька археологічна експедиція здійснює перші ґрунтовні комплексні мультисезонні розвідкові дослідження кряжу. Праця в межах проєкту стала важливим елементом діяльності групи науковців, що взаємодіяли з Андрієм Петровичем, а також базою для наукового становлення учнів. Сформульовані дослідницькі принципи й досі залишаються актуальними в науковій діяльності вченого та його однодумців. Згодом він запропонував низку схожих територіальних проєктів (Райковецький, Болохівський, Чорнобильський, Улицький, Нобельський тощо); під його керівництвом А. В. Борисов розпочав реалізацію Пороського проєкту.

Упродовж 2002 р. експедиція під керівництвом А. П. Томашевського здійснила перші документовані розкопки давньоруських майстерень із обробки пірофілітового сланцю на спеціалізованих поселеннях Нагоряни й Прибитки, виявила та дослідила давні копальні, локалізувала промислові виробничо-агломераційні мікрорегіони тощо. Здобуті матеріали дозволили розпочати дослідження овруцької середньовічної індустрії пірофілітового сланцю (С. В. Павленко).

Перші роботи на кряжі дозволили Андрієві Петровичу спланувати й втілити програму систематичного обстеження території середньовічної Овруцької волості. Упродовж 2004–2015 рр. Овруцька (Східно-Волинська) експедиція здійснила археологічні обстеження на теренах північної Житомирщини, у 2013–2014 рр. — південних регіонів Житомирщини. З 2006 р. ці роботи виконувались одночасно й за програмою підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області». У різні роки в роботі експедиції взяли участь понад 50 науковців, а також студенти, краєзнавці, місцеві аматори. Такі масштабні роботи дозволили досягти високого ступеню археологічної дослідженості регіону.

Набутий досвід та отримані результати польових досліджень дали змогу дослідникові розробити й обґрунтувати новий методологічний підхід до оцінки ступеню археологічної дослідженості окремих мікрорегіонів, який він утілює в останні роки у своїх наукових працях.

З початку проєкту окреме місце в ньому належить реалізації програми охорони історико-культурного та природного, палеоекологічного надбання Овруцької волості. Результатом стали не лише серія публікацій, а й здійснення практичних кроків з обліку, паспортизації, охорони археологічних пам'яток, утворення заповідних історико-культурних та ландшафтних об'єктів і територій. Ще 1997 р. колектив учених із Інститутів археології, ботаніки, геологічних наук, географії, зоології НАН України під керівництвом А. П. Томашевського розробив та подав клопотання про необхідність створення природного заповідника «Словечанський кряж». У 2000 р. Овруцький кряж номінований для включення до Списку всесвітньої культурної та природної спадщини.

Розроблено охоронну документацію для унікальних пам'яток овруцької середньовічної індустрії пірофілітового сланцю та середньовічного археологічного комплексу біля с. Городець Овруцького району. На жаль, ці напрацювання не вдалося вповні реалізувати. Але дослідник не втрачає завзяття й упродовж 2019–2020 рр. продовжує спроби створення Овруцько-Словечанського національного природного парку.

Ще одним напрямом діяльності вченого був і є пошук, виховання та підтримка молодих науковців. Під керівництвом А. П. Томашевського здійснюється робота над кількома дисертаційними дослідженнями, успішно захищені бакалаврські й магістерські праці. Окремою віхою його діяльності є викладання спеціалізованих курсів у вищих навчальних закладах, зокрема у Переяславському університеті імені Григорія Сковороди та Національному університеті «Києво-Могилянська академія», де він читає спеціалізований курс «Просторові дослідження та палеоекологічні реконструкції».

Як учений секретар відділу давньоруської та середньовічної археології А. П. Томашевський брав участь у формуванні стратегії науково-дослідних робіт відділу. Він став ініціатором безпрецедентного завдання – збір інформації та укладання археологічних карт і баз даних щодо всіх відомих давньоруських і середньовічних пам'яток України, який був послідовно реалізований відділом.

Важливою сферою діяльності Андрія Петровича стало членство в Польовому комітеті ІА НАН України та бібліотечній раді. Ювіляр не цурається праці над популяризацією та адвокацією історико-археологічної спадщини, на що вказують його публікації, участь у документальних фільмах, численних наукових і науково-краєзнавчих конференціях.

На жаль, із 2014 р. певні обставини не дозволяють Андрієві Петровичу продовжувати активну польову діяльність. Проте його організаторські здібності та чітке бачення дослідницьких завдань досі мають вагомий вплив на польову діяльність його учнів та однодумців. Нині всі ресурси він спрямовує на підготовку узагальнювальної монографії, присвяченої середньовічній Овруцькій волості.

Перелік чеснот ювіляра, звісно, не може бути вичерпаний в обмежених рамках привітального слова, тому багато аспектів його інтелектуального життя залишились поза межами цього тексту. Ми, його друзі та учні, обіцяємо виправити це в нарисах до наступних ювілеїв та з вдячністю й повагою сподіваємося на довгі роки співпраці!

Андрію Петровичу,
Sto lat, sto lat
Niech żyje, żyje nam.
Sto lat, sto lat
Niech żyje, żyje nam.
Jeszcze raz, jeszcze raz,
Niech żyje, żyje nam,
Niech żyje nam!
Будьте здорові, бадьорі й натхненні!

Колеги, друзі, учні.